

૧૯૨૭ ની ક્રિડા.

સ્વ. હરિપ્રસાદ છા. કવિ સ્મારક

સ્વામી વિવેકાનંદના

સદુપદેશ

શ્રીમાળી શુભેચ્છક ગ્રામલય.

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગુજરાતી કૉપીરાઈટ વિભાગ]

અનુક્રમાંક ૧૩૮-૮૮ વર્ગીક

પુસ્તકનું નામ વિવેકાનંદનાં સદુપદેશ

વિષય પર ૨૨૧

સ્વ. હરિપ્રસાદ છોટાલાલ કવિ સ્મારક.

શ્રીમાળી શુભેચ્છકની સને ૧૯૨૭ ની ભેટ.

સ્વામી વિવેકાનંદના

સદ્ગુપ્તદેશ

છપાવી પ્રસિદ્ધ કરનાર,

શ્રીમાળી શુભેચ્છક કાર્યાલય તરફથી

વ્યંબકલાલ શિવશંકર ત્રિવેદી.

દોલતખાના, ૪૧૦૩-૬-અમદાવાદ.

સં. ૧૯૮૪.

પ્રત ૧૦૦૦

અમૃત્ય.

સને ૧૯૨૮.

૫

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય
અમદાવાદ
ગુજરાતી કૉપીરાઈટ-સંગ્રહ
૧૩૮૮૮૮

શ્રી જ્ઞાનમન્દિર મુદ્રણાલયમાં
શંકરરાય અમૃતરાયે છાપ્યું.
રાયપુર : અમદાવાદ.

પ્રસ્તાવના.

“ શ્રીમાળી શુભેચ્છક ” ના આલોકને પ્રત્યેક વર્ષે એકાદ ઉપયોગી પુસ્તક ભેટ આપવામાં આવે છે. સને ૧૯૨૭ ની સાલ માટે સસ્તુ સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલય તરફથી પ્રસિદ્ધ થએલ સ્વામી વિવેકાનંદના દસ ભાગમાંથી કેટલાક મહત્વના વ્યાખ્યાનો અને લેખોની તારવાળી શ્રી. ચીમનલાલ દલપતરામ કવિએ કરી આપી હતી. તે વ્યાખ્યાનો અને લેખો ભિક્ષુ અખંડાનંદજીની પરવાનગીથી પ્રસિદ્ધ કરી આલોકવર્ગના હસ્ત કમલમાં તે રજુ કરવામાં આવે છે. આ પ્રકારની પરવાનગી ભિક્ષુ અખંડાનંદજી વિના સંકોચે અને ઉત્સાહથી આપે છે તે માટે આ કાર્યાલય તેમનું સંપૂર્ણ ઇચ્છા છે. સ્વામીજીનો “ પૂર્વ અને પશ્ચિમ ” નો અગત્યનો લેખ પણ આ પુસ્તકમાં આપવા વિચાર હતો પણ તે લેખ લાંબો હોવાથી પુસ્તકનું કદ અને ખર્ચ અત્યંત વધી પડે તેવા ભયથી તે પ્રસિદ્ધ કરવાનું મન્તવી રાખવામાં આવ્યું છે. પ્રભુ ઇચ્છા તો તે લેખ હમણી શ્રીમાળી શુભેચ્છકમાં પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવશે. આ પુસ્તક આલોક વર્ગના લાઘ્યમાં મકવા અમે શક્તિમાન થયા છીએ તેનું માન તો શ્રી. છોટાલાલ દલપતરામ કવિનેજ ઘટે છે કારણ કે પ્રત્યેક વર્ષની માફક પોતાના સ્વ. પુત્ર હરિપ્રસાદના સ્મારકમાં આ વર્ષે પણ આ પુસ્તક પોતાના ખર્ચે પ્રસિદ્ધ કરવાની ઉદારતા તેમણે દર્શાવી છે. આ ઉદારતા માટે શ્રી. છોટાલાલ દ. કવિનો, લેખોની પસંદગી માટે શ્રી. ચીમનલાલ દ. કવિનો અને લેખો વગેરેનો ઉપયોગ કરવા દેવા માટે ભિક્ષુ અખંડાનંદજીનો અત્રે અમે ઉપકાર માનીએ છીએ.

શ્રીમાળી શુભેચ્છક કાર્યાલય }
દોહતખાના ૪૧૦૩-૬
અમદાવાદ.

ચંબકલાલ શિવશંકર ત્રિવેદી.

નન્દી તથા વ્યવસ્થાપક.

स्वामी विवेकानंद-कटिपत्र

સ્વામી વિવેકાનંદના સદુપદેશ.

સ્વ. સ્વા. વિવેકાનંદનો સંદર્ભો

(ભગિની નિવેદિતાના “મારા ગુરુનો સંદેશો” એ અંગ્રેજી લેખ ઉપરથી)

સ્વામી વિવેકાનંદનાં ધાર્મિક વ્યાખ્યાનોએ જે કે સમસ્ત જગતને સત્યધર્મનું એક શાસ્ત્ર આપ્યું છે, છતાં સ્વામીજીના સ્વદેશનાં બાળકોને તો એ વ્યાખ્યાનોએ ધર્મનું આદર્શ સ્વરૂપ સમજાવ્યું છે. હિન્દુસ્તાન અને હિન્દી પ્રજાની આધુનિક અધોગત અવસ્થામાં જ્યારે તેના ઉપર ચારે તરફથી વિદેશીય સંસ્કારોનાં આક્રમણ થતાં હતાં, ત્યારે તેને ખરેખર એવા સમર્થ આત્મજનની જરૂર હતી કે જેનો તે આશ્રય લઈ શકે. કોઈ એવા દૃઢ અને પ્રમાણભૂત કથનની જરૂર હતી કે જેના ઉપર તે પ્રેમ અને શ્રદ્ધાપૂર્વક વિશ્વાસ રાખી શકે. સ્વામી વિવેકાનંદના તેજ પ્રકારના સત્ય અને આગ્રહયુક્ત ઉપદેશોમાં હિન્દુ પ્રજાને પોતાના ધર્મનું મથાર્થ દર્શન કરવાનું સાધન પ્રાપ્ત થયું છે.

હિન્દુસ્તાનમાં—હિન્દુજાતિમાં જન્મી સંસ્કૃતિના ઉચ્ચતમ શિખરેથી એક હિન્દુ મહાત્મા હિન્દુધર્મનો પ્રચાર કરતો સમસ્ત જગતમાં વિચરે, એ બનાવ ઇતિહાસમાં પ્રથમજ બન્યો છે. પોતાના ધર્મનું શું કથન છે ? એવી જિજ્ઞાસા રાખનાર હિન્દુને અને પોતાના બાળકોને પોતાના ધર્મનું ખરૂં રહસ્ય સમજાવવા ઇચ્છનાર માતાપિતાઓને સ્વામી વિવેકાનંદના ગ્રન્થો તરફ નિઃસંશય વળવું પડશે. કદાચ હિન્દુતાનમાંથી ઇંગ્રેજ ભાષાનો લોપ પણ થઈ જાય, તથાપિ એ ભાષામાં અપાએલા સ્વામીજીના ઉપદેશો તો પૂર્વે તેમજ પશ્ચિમે જ્ઞાનશિક્ષણના ઉત્તમોત્તમ સાધનરૂપેજ સદા રહેશે એ નિર્વિવાદ છે. સાંપ્રતકાળમાં હિન્દુધર્મનાં આમતેમ વેરાએલાં રત્નોનો યથાસ્થિત સંગ્રહ કરી એક માળા ગુંથવાની આવશ્યકતા હતી; તેમજ ભૌતિક-શાસ્ત્રોરૂપી મિશ્ર સોનું ભટ્ટીમાં ખૂબ તપાવતાં તેમાંથી પણ સાચું સોનું નીકળે છે એવું દર્શન કરાવનાર એક ધર્મની જગતને જરૂર હતી. આ ઉભય લક્ષ્ય સ્વામીજીના પ્રખર અભ્યાસ અને વિવેકસંપન્ન યોજનાથી સિદ્ધ થયું છે. સ્વામીજીના ઉપદેશોમાં અને એમના દૃઢ જીવનમાં જે સનાતનધર્મને તેઓ માનતા હતા તેની દૃઢતા પ્રત્યક્ષ જણાય છે. જે ધર્મશ્રદ્ધાને પ્રભાવે સત્યના વિકટ પ્રસંગોમાં પણ વીરતાપૂર્વક કર્તવ્યભાન જાગ્રત રહેવા દર્ઢ સમસ્ત જગતમાં સનાતન ધર્મની ધ્વજ ફરકાવી છે, તે ધર્મમાં—તે ધર્મ ઉપરની શ્રદ્ધામાં ચિરકાળ ટકી રહેવાનું સામર્થ્ય છે, એમ કહેવામાં જરા પણ વાંધો નથી.

“ માનવજીવનનું સાચું રહસ્ય અન્યને કહેવામાં પોતાનું પણ હિત સમાયતું છે. ” આ પ્રેમસૂત્ર ભારતભૂમિમાં અનાદિ કાળથી વ્યવહારમાં મૂકાયેલું છે. આપણે જે જ્ઞાન પ્રાપ્ત કર્યું છે, તે અન્ય દેશોના લોકોને કહી તેમનાં જીવન પ્રેમમય અને સુખરૂપ કરવાં, એ પણ આર્યભૂમિનું પરાપૂર્વનું ગિરદ છે.

પ્રથમ શ્રીજીહ્વલગવાને પોતાના શિષ્યોને અજ્ઞાનનિદ્રાને આધિન થએલી પ્રજાઓને જ્ઞાનના પ્રકાશથી જાગ્રત કરવા વિવિધ દેશોમાં

મોકલ્યા હતા; અને એમની નિર્વાણપ્રાપ્તિ પછી પણ આ કાર્ય શતકો પર્યન્ત ચાલુ રહ્યું હતું. પોતાનું જ્ઞાન અન્યને આપવાથી તે ઉલટું વધે છે, એ વાત આર્યદેશના લક્ષમાં આવી તેને શતકોનાં શતકો થઇ ગયાં છે. પોતાના જ્ઞાનનો અનેક દેશ દેશાન્તરોમાં પ્રચાર કરવાથીજ હિન્દુધર્મ એક ‘અમોઘ’ સ્વરૂપ ધારણ કરી શક્યો છે. વિદેશમાં પોતાના એક વ્યાખ્યાનમાં સ્વામીજીએ કહ્યું હતું કે “ જો એક ધર્મ ખરો છે તો બીજા ધર્મો પણ ખરાજ હોવા જોઈએ. સર્વ ધર્મોનું લક્ષ્ય એકજ હોઈ વાસ્તવિક રીતે સમસ્ત જગત એકજ ધર્મપરાયણ છે; અને એ રીતે હિન્દુધર્મ જેટલો મારો છે તેટલોજ તે તમારો સર્વનો પણ છે. ” પોતાના શિષ્યોને દેશાન્તરમાં મોકલવામાં લગવાન યુદ્ધને જે પ્રેમ ઉત્પન્ન થતો હતો તેજ પ્રેમ સ્વામીજીના ઉપરોક્ત વાક્યોમાં આપણે પ્રત્યક્ષ જોઈ શકીએ છીએ. બીજા એક વ્યાખ્યાનમાં સ્વામીજીએ કહ્યું હતું કે “ અમે હિન્દુલોકો કોઈપણ ધર્મનો વિરોધ કરતા નથી; એટલુંજ નહિ પણ પ્રેમપૂર્વક અમે માનીએ છીએ કે સર્વ ધર્મોનો હેતુ પ્રભુને પામવાનો હોઈ અમે પણ ધર્મના એ મૂળતત્ત્વથી લિપ્ત નથી. ધર્મને નામે પ્રચલિત તત્ત્વ ભલે મહામદ પયગંબર તરફથી પ્રાપ્ત થયું હોય, ઝોરાસ્તરે ઉપદેશ્યું હોય કે ઇસુખ્રિસ્ત પાસેથી મળ્યું હોય; પણ તેનો સાર ગ્રહણ કરવા અમે તૈયારજ છીએ. એક સાધારણ-જંગલી પ્રજાના મન્ત્રવ્યથી તે અત્યુચ્ચ ધર્મભાવના પર્યન્તના સર્વ ધર્મ પ્રભુપ્રાપ્તિના-અનંતની સાથે ઐક્ય પામવાના લિપ્ત લિપ્ત માર્ગજ છે, એ ભાવનાનો અમે કોઈવાર પણ ત્યાગ કર્યો નથી. સર્વ ધર્મરૂપી પુષ્પો પ્રેમસૂત્રમાં ગુંથી એક અનંતના ચરણમાં અર્પણ કરવાં એજ અમારો પૂજનવિધિ છે. ” અમુક મનુષ્ય પરદેશીય અથવા પારકો છે એવો વિચાર સ્વામીજીના મનમાં એકવાર પણ આવ્યો નથી. સમગ્ર મનુષ્યજાતિમાટે એમના ઉદાર ચિત્તમાં આત્મભાવનાનું સ્થાન હતું. સત્યધર્મનો એમણે સર્વને સમાન રીતે સદુપદેશ કર્યો છે.

અમેરિકાની “ સર્વધર્મપરિહ ” માં એમણે “ હિન્દુધર્મની કલ્પના ” એ વિષય ઉપર વ્યાખ્યાન આપ્યું હતું. આ વ્યાખ્યાનમાં એમનો ઉદ્દેશ માત્ર હિન્દુધર્મની સામાન્ય રૂપરેખા દોરવાનો હતો; પરંતુ વ્યાખ્યાન શરૂ થતાંજ પ્રેમ અને પવિત્રતાની એમની વાકધારા ચાલી અને એજ વ્યાખ્યાનમાં હિન્દુધર્મનું ઉત્તમોત્તમ સ્વરૂપ પૂર્ણ પ્રકાશથી પ્રકાશ્યું એમ જણાઈ આવે છે. એ કેવો પ્રસંગ ! મિચીગન સરોવરને કાંઠે આવેલું ચિકાગો શહેર આ મહાન કાર્યને માટે પસંદ કરવામાં આવ્યું હતું. ચિકાગોની વસ્તિ મુખ્યત્વે યૂરોપિયન છે, પણ સંસ્કૃતિ અને પ્રગતિમાં યૂરોપના કરતાં તેમનામાં અનેક વિશેષ તત્ત્વો છે. યૂરોપની દરેક પ્રજાએ અમેરિકાની પ્રજાને પોતાનો દિસ્સો આપ્યો છે, તેનું યથાર્થ દર્શન ચિકાગોમાં થાય છે. ત્યાં અનેક પ્રજાઓનાં—અનેક જાતિઓનાં—અનેક ધર્મોના લોકો વસે છે. ચિકાગોમાં જેવી રીતે યૂરોપિયન સંસ્કૃતિના કેટલાક શુભ અંશો જણાય છે તેવીજ રીતે એ સંસ્કૃતિની કાળી બાજુનું પણ ત્યાં યથાર્થ દર્શન થાય છે. આ ભવ્ય નગર જગતનું એક બજાર કિંવા મનુષ્યોનું પ્રદર્શન હોય તેવું જણાય છે. યૂરોપના સઘળા વર્ગના અને ધર્મોના મનુષ્યો આ શહેરમાં નિવાસ કરે છે. આવા વિવિધ પ્રવૃત્તિઓ અને વિવિધ વૃત્તિઓવાળા, બાહ્ય દૃષ્ટિથી કોલાહલ ભર્યા બજાર જેવા જણાતા પણ અંતરમાં એ ઘોંઘાટના ગભમાં શાન્તિયુક્ત એવા—ચિકાગો નગરમાં આ મહારાજ્યો અને મહાપ્રજાઓને એકત્ર કરવાની પ્રવૃત્તિનો પ્રારંભ થયો એ બહુ શુભ ચિન્હ છે. મનુષ્યસમાજ એક થાય અને વિવિધ પ્રજાઓ પ્રેમ અને મમતાના બંધનોથી બંધાય; એવો સમય લાવવાનાં કારણ ઉત્પન્ન કરવાનું માન ચિકાગો શહેરને ધટે છે.

સ્વામી વિવેકાનંદનો “ સર્વધર્મપરિપદનો ” શ્રોતાવર્ગ કેવા પ્રકારનો હશે તેનું અનુમાન ઉપરના વિવેચન ઉપરથી થઈ શકે છે. એનાના ધર્મથી અન્ય કોઈ ઉચ્ચ ધર્મ હોઈ શકેજ નહિ, પોતાની

સંસ્કૃતિથી અન્ય કોઈ ઉચ્ચ સંસ્કૃતિ છેજ નહિ, એવો એ શ્રોતા-વર્ગનો દૃઢ નિશ્ચય થઈ ગયેલો જણાતો હતો; અને તેથીજ આ હિન્દુ-મૂર્તિપૂજક ધર્મના સાધુ તેમને શું નવું કહેવાના હતા તે એમને આશ્ચર્યજનક લાગતું હતું. જેમ સ્વામીજીની આગળ આવો વિદેશી શ્રોતાસમૂહ હતો તેવીજ રીતે એમની પાછળ પ્રાચીન વૈદિક ઋષિઓનો સમર્થ અને શ્રદ્ધાપાત્ર જ્ઞાનભંડાર પણ હતો. એમની પાછળ યુગોના યુગોથી ઉછળતો તત્ત્વસાગર વિજયધ્વનીથી ઉછાળા મારી રહ્યો હતો. વેદોના પ્રાચીનમાં પ્રાચીનકાળથી, ઉપનિષદોના પ્રકાશથી પ્રકાશમાન દેખાતા જે ધર્મના ગર્ભમાં અનેક મત, અનેક પંથ અને અનેક સંપ્રદાયો તથા પેટા સંપ્રદાયોનો સમાવેશ થતો હતો; જે ધર્મના પવિત્ર જ્ઞાનપ્રકાશથી ઉજ્જવલ બનીને અનેક સાધુ-સંતો અને ઋષિ-મુનિઓએ જગતને પ્રકાશમાન કર્યું હતું; જે ધર્મની અપેક્ષાએ બૌદ્ધધર્મ પણ કેવળ પ્રાકૃત જેવો હતો; એવા મહાન ધર્મ અને તત્ત્વજ્ઞાનનો ઉદ્ધિ એમની પૂંઠે ઉભરાઈ રહ્યો હતો. સ્વામીજીની સામે પશ્ચિમ હતું અને પાછળ પૂર્વ-હિન્દુસ્તાન હતું. જે દેશે હજારો વર્ષોથી-હજારો પ્રકારની ભિન્ન ભિન્નતાઓ અને ધર્મોનો સમાગમ મેળવ્યો હતો; જેણે સાંસારિક અને વ્યાવહારિક પ્રસંગોમાંથી પ્રાપ્ત થએલા અનુભવોમાંથી પોતાને માટે અનેક પ્રકારનો જીતાં એક સમભાવનો ધર્મ સાંચવી રાખ્યો હતો; સ્થળ, કાળ કે ઉપાધિથી અતીત રહી સાર્વાત્રિક અને વિશ્વવ્યાપી થવાની જે ભૂમિમાં યોગ્યતા હતી; એ ભૂમિની-હિંદની પ્રજાને વારસામાં મળેલો ધર્મ, એ સ્વામીજીનું સમર્થ પ્રોત્સાહન હતું.

ચિકાગોની સર્વધર્મપરિપક્ષમાં જાણે એ પ્રકારના ચેતન્યસાગર પરસ્પર ભેટવાની તૈયારીમાં આવી ગયા હોય એમ લાગતું હતું. પ્રાચીન અને અર્વાચીન સંસ્કૃતિનો સંયોગ થવાનો આ અપૂર્વ પ્રસંગ હતો; અને એ મંગલકાર્ય સ્વામીજીના પ્રયત્નથી થવા પામ્યું છે. ચિકાગોની ધર્મપરિપક્ષમાં એક નવાજ પ્રકારનો સનાતનધર્મ ઉત્પન્ન થયો છે,

એમ કહેવામાં ખોટું નથી. સ્વામીજીએ પોતાના સંબંધી કે પોતાના અનુભવ સંબંધી કશું પણ ત્યાં કહ્યું નથી, તેમજ પોતાના ગુરુ સંબંધી પણ એમણે ત્યાં કશો ઉલ્લેખ કર્યો નથી; પરંતુ પોતાના રાષ્ટ્રીય સનાતનધર્મ—આર્યાવર્તના અનેક અનુભવજન્ય અદ્વૈત—પ્રેમધર્મની જયધોપણથી એમણે પશ્ચિમની પ્રગતને નિદ્રામાંથી જાગ્રત કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો હતો. સ્વામીજી પશ્ચિમના સુધારા અને સંસ્કૃતિના મધ્યસ્થાનમાં પોતાનો જયધોપ કરતા હતા અને ચિકાગોમાંથી ઉભરાતો એ પ્રેમસાગર આખા પાશ્ચાત્ય જગતમાં પ્રસરી પાશ્ચાત્ય બંધુઓને નિદ્રામાંથી જાગ્રતીને કહેતો હોય કે તમારું તેજ પૂર્વનું અને પૂર્વનું તે તમારુંજ છે; અને જેમ તમારા ધર્મમાં મહત્તા અને સામર્થ્ય હતું તેમ સર્વ ધર્મો મહાન અને સમર્થ છે; એમ જણાવું હતું.

અનેક ધર્મો તથા સંપ્રદાયોના વિદ્વાનો અને પ્રતિનિધિઓ “સર્વધર્મપરિપદ” ના ઉચ્ચાસન ઉપર સ્વામીજીની સાથેજ વિરાજમાન હતા; પરંતુ સાર્વજનિક ધર્મનું રહસ્ય સમજાવવાની યોગ્યતા તો સ્વામીજીનેજ પ્રાપ્ત થયેલી હતી. સ્વામીજીનો ધર્મ એક વિસ્તૃત મહાસાગર સમાન હોઈ અન્ય સર્વ ધર્મો અને સંપ્રદાયો તેમાં નાના નાના નદ અને નદીઓ જેવા જણાતા હતા. સ્વામીજીએ ત્યાં કહ્યું હતું કે જુદાં જુદાં નદીનાળાં માર્ગે જવા છતાં પણ છેવટે સાગરમાંજ પહોંચાય છે; તેમ સર્વ ભિન્ન ભિન્ન ધર્મો પણ માત્ર એકજ પરમાત્માને પહોંચવાનાં ભિન્ન ભિન્ન સાધનોરૂપ છે. મયિ સર્વમિદં પ્રોતં સૂત્રે મણિગણા ઇવ । તેમજ યદ્યદ્વિભૂતિમત્સર્વં શ્રીમદ્વર્જિતમેવ વા । તત્તદેવાવગચ્છ ત્વં મમ તેર્જોડશસંભવમ્ ॥

અર્થાત્—જ્યાં જ્યાં ધર્મ છે, જ્યાં જ્યાં પ્રેમ છે, જ્યાં જ્યાં વિભૂતિ છે ત્યાં ત્યાં પરમાત્માનો વાસ છે, એ વાક્યનું કથન કરી સ્વામીજીએ તત્ત્વ દૃષ્ટિથી સર્વ ધર્મોની એકવાક્યતા કરી છે. મનુષ્ય પાપમાંથી પુણ્યમાં જાય છે તેમ નથી; દુઃખમાંથી સુખમાં

જાણ્ય છે તેમ નથી; તેમજ તે અસત્યમાંથી સત્યમાં પ્રવેશ કરે છે તેમ પણ નથી. દુઃખ અસત્ય કે પાપ વાસ્તવમાં છેજ નહિ; પરન્તુ મનુષ્ય ન્યૂન પુણ્યમાંથી અધિક પુણ્યમાં, ન્યૂન સુખમાંથી અધિક સુખમાં, ન્યૂન સત્યમાંથી અધિક સત્યમાં પ્રવેશ કરે છે. જ્યાં અસત્યજ ન હોય ત્યાં કાંઈ ધર્મને અસત્ય કેમ કહેવાય? આ હિન્દુ-ધર્મનું રહસ્ય એમણે ત્યાં દર્શાવ્યું હતું. સનાતન ધર્મનો આ મુક્તિ-મંત્ર એમણે ત્યાં ઉપદેશ્યો હતો. ન્યૂનમાંથી અધિક પ્રાપ્ત કરતાં મનુષ્યે ચૈતન્યનો અનુભવ કરી પૂર્ણ ચૈતન્યસ્વરૂપ પ્રાપ્ત કરવું જોઈએ. મનુષ્ય પ્રયત્નનો એ અવધિ છે. મનુષ્યે છેવટે સચ્ચિદાનંદ સ્વરૂપ થવું જોઈએ. આ વિશ્વ કે જ્યાં વસ્તુમાત્ર નાશવંત જણાય છે, અને અને સર્વ કાંઈ મૃત્યુવશ પ્રતીત થાયછે તેમાં અવિનાશીની ઓળખ કરવી એજ મનુષ્યનો ખરેખરો ધર્મ છે. જે જગતનું સ્વરૂપ પ્રતિ-ક્ષણે વિકારવશ છે તેમાં અવિકારી તત્ત્વનો સાક્ષાત્કાર કરવો અને અસ્થિરતામાં સ્થિરતાનું દર્શન કરવું એજ મનુષ્યના પુરૂષાર્થનો હેતુ છે.

સર્વ જગતને ધર્મ શિખવવાનો અધિકાર તો આર્યભૂમિનેજ છે; એ કથનને સ્વામીજીએ સીલ-સિક્કાર્થી મજબૂત કર્યું છે. સ્વામીજી સમસ્ત હિન્દુપ્રજાનો ધર્મની ઈમારત વેદો ઉપર ચણાએલી માને છે; પણ વેદ શબ્દની વ્યાખ્યા એમણે પોતાના વિશ્વવ્યાપી ધર્મને અનુ-લક્ષીને કરી છે. જ્યાં સત્ય છે ત્યાં વેદ છે. સર્વ સત્યનો સમાવેશ વેદમાં થાય છે એમ નથી. પણ જે જે ધર્મમાં કે વાણીમાં સત્ય છે તે સર્વ વેદના નામને પાત્ર થાય છે. વેદો એક પુસ્તક નથી લિન્ન લિન્ન કાળના ઋષિ-મુનિઓએ જે સત્યનું કથન કર્યું છે તેનો સમુચ્ચય વેદ છે. સનાતન ધર્મના સંખ્યામાં પણ વેદાંતના ઉચ્ચતમ તત્ત્વજ્ઞાનથી તે પૌરાણિક વિવિધ મૂર્તિપૂજનઓ પર્યંતના સર્વ સંપ્ર-દાયોનો, શુદ્ધના શાસ્ત્રવાદ અને જૈનોના નિરિશ્વરવાદનો પણ સનાતન ધર્મમાં સમાવેશ થાય છે. હિન્દુપ્રજામાં આજે અનેક મતમતાંતર,

સંપ્રદાયો કે પંથો દેખાય છે, પણ એથી કદાચ વધારે સંપ્રદાયો હોય તો પણ તે સર્વ લિન્ન લિન્ન દેશ-કાલ અને સંયોગોને લીધે ઉત્પન્ન થએલાં એકજ ધર્મનાં અનેક સ્વરૂપો છે. પ્રત્યેકનો ઇષ્ટદેવતા લિન્ન હોય તેથી ધર્મ કાંઈ લિન્ન થઈ શકતો નથી, એમ સ્વામીજીનો અભિપ્રાય હતો. પ્રત્યેકને પોતાનો ઇષ્ટ દેવતા અને ઇષ્ટ માર્ગ શોધવાનો સંપૂર્ણ હક્ક છે. સનાતન ધર્મની આ વ્યાખ્યા માન્ય કરતાં હિન્દુ ધર્મનો વિસ્તાર જગતના કોઈ પણ ધર્મથી વધી જાય છે. તત્ત્વની દૃષ્ટિથી જોતાં એજ ધર્મ વિશ્વવ્યાપી ધર્મ છે એમ સ્પષ્ટ સમજાય છે. પરમાત્મા સાથે યોગ કરવો, તેનો પ્રત્યક્ષ સાક્ષાત્કાર કરવો, એ સનાતન ધર્મનું અંતિમ લક્ષ્ય છે; અને તે હરકોઈ પ્રકારે સધાય-પરમાત્માની સાથે ગમે તે રીતે યોગ થાય તેમાં ધર્મ જવાબદાર નથી. ધર્મમાં આવું સ્વાતંત્ર્ય એજ ધર્મનું અંતિમ સ્થાન કહી શકાય.

સનાતન ધર્મની ખૂબી આ વ્યાવહારિક ધર્મસ્વાતંત્ર્યમાંજ સમાયલી છે એમ નથી. હિન્દુ સનાતન ધર્મની મહત્તા કંઈક ઓરજ છે. સનાતન ધર્મ દરેક મનુષ્યને ત્રિકાલાબાધ્ય મુક્ત માને છે. સનાતનધર્મ કહે છે કે “ તમે સચ્ચિદાનંદ છો ! તમારા વ્યાવહારથી પર જે પરમપુરુષ તે અધિકાર અને મોહથી પર હોઈને સ્વયં પ્રકાશરૂપ છે. તેને જાણવાથીજ મનુષ્ય અમૃતત્વનો ભોક્તા થાય છે. તેને લીધેજ સર્વ જગત છે. આ એકજ સચ્ચિદાનંદ શબ્દમાં અનેક ધર્મો અને અનેક પંથો અંતર્ભાવ પામે છે. આ એકજ શબ્દાન્તર્ગત અનુભવ માટે બધા ધર્મો પંથો કે સંપ્રદાયો અનેક પ્રકારના પ્રયત્ન કરી રહ્યા છે. ” સ્વામીજીએ એક વ્યાખ્યાનામાં કહ્યું હતું કે, “ ધર્મનું એક નવું મંદિર બાંધવાનું મહત્ત્વ કાર્ય કરવાનું આપણે સર્વેએ સાથે મળીને કરવાનો સમય હવે સમીપ આવ્યો છે. એ મંદિરમાં પ્રવેશવાનો સર્વને અધિકાર છે. તેના મુખમાં અને હૃદયમાં ઝૂંનો કર્ણપ્રિય-બ્રાણ્ણપ્રિય ધ્વનિ ભરપૂર હોવો જોઈએ. આ કાર્યમાં તમારી

સર્વની સહાયતાની હું ચાચના કંઈ છું.” અને જેઓ એમના એ વ્યાખ્યાનમાં હાજર હતા તેમને એ મંદિર બાંધવા માટે હિન્દુસ્તાન એ એક સુરમ્ય સ્થાન જણાયું હતું; અને એ મંદિરમાં માત્ર હિન્દુના વિવિધ ધર્મો અને પંથોના પૂજકોજ પ્રવેશ કરે એમ નહિ, પણ સમસ્ત જગતના ધર્મો અને સંપ્રદાયોના અનુયાયીઓ એ મંદિરના પ્રેમદ્વારમાં પ્રવેશ કરશે એમ એમને તે વખતે અનુમાન થયું હતું. હિન્દુસ્તાન જગતના સર્વ ધર્મોની માતૃભૂમિ છે અને ભવિષ્યમાં પણ સર્વ ધર્મોને પ્રેમપૂર્વક પોતાની ગોદમાં લેવાને એજ ભૂમિ સમર્થ થશે. આપણે અનેક માર્ગો પર ચાલનારા હોઈએ, અનેક ગલીઓ કુંચીઓમાં ફરતા હોઈએ, તથાપિ સર્વને ભેટવાનું—મળવાનું એકત્ર થવાનું સ્થાન, નામ અને રૂપથી પર એવો જે પરમાત્મા તે તો હિન્દુસ્તાનના સનાતન ધર્મમંદિરમાંજ છે. દૃશ્યમાંથી અદૃશ્યમાં પ્રવેશ કરવો, આકારમાંથી બહાર આવી નિરાકારમાં લય પામવું અને અનેકરૂપે દેખાતા આ વ્યાવહારમાં એકતાનો અનુભવ કરવો એજ સર્વ ધર્મોનો ઉદ્દેશ છે. આ તત્ત્વથી વિરૂદ્ધ હોય એવો એકે ધર્મમાર્ગ નથી એમ સનાતન ધર્મ મુક્ત કંઠે કહે છે. અને આમ કહેનાર ધર્મ સાથે કયો ઉચ્ચાશયી ધર્મ વિરોધ રાખી શકે તેમ છે? સર્વનો ઉદ્દેશ એકજ છે અને તે સર્વને માન્ય હોવો જોઈએ એમ સનાતનધર્મનું કથન છે. અન્ય મહાન ધર્મો અને સનાતન ધર્મમાં એક બીજને પણ ભેદ છે. અન્ય ધર્મો ઉપયુક્ત લક્ષ્યને પામવા જ્યારે અમુક એક અથવા અન્ય અનેક માર્ગોનો ઉપદેશ કરે છે અને તે તેના અનુયાયીઓને કર્તા માને છે ત્યારે સનાતન ધર્મ એ લક્ષ્યને પામવા માટે ગમે તે માર્ગ ગ્રહણ કરવાની પ્રત્યેક વ્યક્તિને સંપૂર્ણ સ્વતંત્રતા આપે છે. આ ઉન્નતિના વિકાસક્રમનું ચક્રનું પગથીયું છે.

સ્વામીજીનાં સનાતન ધર્મ વિષયક વ્યાખ્યાનોમાં એમણે અમુક સિદ્ધાન્તો પોતાના તરફથી કહ્યા હોત તો તે એટલા માન અને

સત્કારને પાત્ર કદાચ ન પણ થાત. શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતાના ગાનાર શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન અને ભગવાન શંકરાચાર્યની પેઠે એમણે પ્રત્યેક વાક્ય, એકે એક શબ્દ શ્રુતિ-ઉપનિષદના આધાર ઉપર ઉચ્ચાર્યો છે. એમણે હિન્દુસ્તાનને નવું કશુંજ કહ્યું નથી. તેનું પોતાનુંજ તત્ત્વ-જ્ઞાન ભૌતિકશાસ્ત્ર અને સંસ્કૃતિને અનુકૂળ છે, એમ સિદ્ધ કરી બતાવ્યું છે. સત્ય તે સત્યજ છે. ન્યૂટને શોધ કર્યા પહેલાં પણ ગુરુત્વાકર્ષણનો નિયમ પ્રકૃતિમાં હતો. આત્મા અને પરમત્માનો સંબંધ તથા આત્મા અને જગતનો સંબંધ પ્રથમથી જો છે તેજ છે; પણ સ્વામીજીના પ્રભાવ, જ્ઞાન અને અનુભવથી આપણે એ સંબંધને પાશ્ર્વત્ય સંસ્કૃતિની દ્રષ્ટિથી શ્રદ્ધાપૂર્વક જોઈ શક્યા છીએ. સ્પષ્ટ અને વ્યાવહારિક ભાષામાં એમણે વેદાન્તના ઉચ્ચ રહસ્યને પ્રતિપાદન કર્યું છે, તે સાધારણ માણસ પણ સમજી શકે છે. એમના વિના એ વેદાન્ત, પંડિતો વગેરેના વાદવિવાદના વિષય રૂપેજ રહે તેમ હતું. સ્વામીજીએ તત્ત્વનો ઉપદેશ એક વાકપટુ વિદ્વાનની પેઠે નહિ પણ અનુભવી અભ્નિષ્ટ પ્રમાણે કર્યો છે. સ્વામીજી આંત્રીય હોઈ અભ્નિષ્ટ હતા. આત્માનંદસાગરના ગુહ્યતમ ભાગમાં એમણે દુબકી મારી હતી. ત્યાંનો પ્રેમભંડાર હાથ કરી, કૃપા કરી એમણે આપણા જેવા પામર જીવોના ઉદ્ધાર માટે એ માર્ગ અમુક આત્મ, અમુક પરકીર્ણ, અમુક આત્મજ્ઞ અને અમુક ચાંડાલ એવા લેશમાત્ર પણ બેદર્શી રાખ્યા વિના સર્વ અધિકારીઓને સમાન રીતે દર્શાવ્યો છે.

આપણે ઉપર કહી ગયા છીએ કે સ્વામીજીએ નવું લાગે એવું કશું કહ્યું નથી; તથાપિ પ્રાચીનની અર્વાચીન સાથે એકવાક્યતા કરતાં એમણે કંઈજ નવીન નથી કહ્યું એમ પણ કહેવા જેવું નથી. અદ્વૈત સિદ્ધાન્તની તત્ત્વદ્રષ્ટિથી મનુષ્યનું જો આંતરમ તદ્ય છે ત્યાં પૂજક અને પૂજ્ય, જ્ઞાતા અને જ્ઞેયનો અભાવ થઈ જાય છે, એ સ્થિતિ અંતિમ જતાં દ્વૈત અને વિશિષ્ટાદ્વૈત પણ એજ મંદિરનાં પગથીયાં છે. પ્રથમ દ્વૈતનો પછી વિશિષ્ટાદ્વૈતનો અને અંતે અદ્વૈતનો

અનુભવ થતાં મનુષ્ય મુક્ત થાય છે આ. ત્રણ ભાવનાઓમાં ઐક્ય પ્રવર્તીવવાનું સત્ય કથન સ્વામીશ્રીએ નવીનજ કર્યું છે. એજ ઐક્યને વધારે વિસ્તૃતભાવવાળું સ્વામીશ્રીએ જણાવ્યું છે. સ્વામીશ્રી કહે છે કે એ ઐક્યમાં ભેદનો વિચાર માત્ર પણ સંભવિત નથી. ભિન્ન ભિન્ન અધિકારની ભૂમિકાને લીધે એ ઐક્ય ન્યૂનાધિક જણાય છે. એજ સત્યને શ્રીરામકૃષ્ણ વધારે વ્યાવહારિક ભાષામાં ફેરવીને કહે છે કે “એકજ સત્ય સાકાર અને નિરાકાર ઉભય પ્રકારે દર્શ્ય થાય છે. એકજ પરમાત્મા દર્શ્ય તેમજ અદર્શ્ય રૂપે રહેલો છે.”

એમનું એ કથન ખરેખર મહાનજ છે; કારણ કે આ કથનથી પૂર્વ પશ્ચિમ અને ભૂત ભવિષ્યનો ભેદભાવ ભસ્મીભૂત થઈ જાય છે. પ્રેમના ધર્મમંદિરના શિખર ઉપર સ્વામીશ્રીએ આ એક સત્યનો નવીન કળશ ચડાવ્યો છે, એમ કહેવામાં જરા પણ અતિશયોક્તિ નથી. જો **एकमेवाद्वितीयम्** વાસ્તવિક હોય—સર્વત્ર અદ્વિતજ હોય તો સર્વ પ્રકારના પૂજાવિધિ સાચા છે, એટલુંજ નહિ પણ આપણા જીવનક્રમ, આપણાં પ્રત્યેક ઇચ્છા, આશા અને કર્મ એ પણ પૂજાવિધિજ છે. અમુક કર્મ ઐતિક અને અમુક પારલૌકિક એવો ભેદ પણ પછી વાસ્તવિક દૃષ્ટિથી રહેતો નથી. કર્મ કરવાં એ. પૂજાવિધિ છે; અને ઇષ્ટનો જપ કરવો એ યજ્ઞ છે. સર્વ મનુષ્યોનું જીવન એ ધર્મની ઉપાસનાજ છે. સદૈવ કાર્યાનિમગ્ન રહેવું એ જોટલું દુર્ધર્મ છે તેટલુંજ સર્વનો ત્યાગ કરવો એ પણ દુર્ધર્મ છે.

આ રીતે સ્વામી વિવેકાનંદને કર્મના એક મહાન ઉપદેશક કહેવામાં લેશમાત્ર અતિશયોક્તિ નથી. પણ એમનો કર્મમાર્ગ જેમ જ્ઞાન અને ભક્તિથી ભિન્ન માનવામાં આવે છે તેમ ભિન્ન નહોતો. પરમાત્માનો સાક્ષાત્કાર પામવા એક ત્યાગીની પર્ણકુટિ કે પવિત્ર દેવાલય સાધનરૂપ છે, તેજ પ્રમાણે એક દુકાન, શાળા, ખેતર કે કારખાનું પણ સાધનરૂપ છે. એમ સ્વામીશ્રીનું મન્તવ્ય હતું. તેમની

દષ્ટિમાં માનવજાતની સેવા અને પરમાત્માની પૂજામાં, અસત્ય સામે યુદ્ધ કરતાં દેખાડેલી વીરતામાં અને પરાજય પામેલાની અખંડ શ્રદ્ધામાં, સત્ય વ્યાવહારપરાયણતામાં અને આત્મજ્ઞાનના ઉન્માદમાં જરા પણ ભેદ નહોતો. આ લક્ષ્ય-કર્મમાર્ગનું આ દષ્ટિબિન્દુ એમ્મોશ્રી પોતાના કોઈ પણ ઉપદેશક લેખમાં ચુક્યા નથી. એક વાર એમણે કહ્યું હતું કે સર્વ ભૌતિકશાસ્ત્ર, વિદ્યા અને ધર્મશાસ્ત્ર એકજ સત્યની શોધમાં પ્રવૃત્ત છે; પણ એ એકેય સમજવા માટે આપણે અદ્વૈત સિદ્ધાન્ત પ્રથમ સમજવો જોઈએ. એકજ તત્ત્વનિર્દેશ એમનાં સર્વ વ્યાખ્યાનોનો સારાંશ છે એમ કહીએ તો ખોટું નથી.

સ્વામી વિવેકાનંદે પાશ્ચાત્ય ઇંગ્રેજ અને પૌર્વાત્ય પ્રાચીન ભાષા સંસ્કૃતનો સારો અભ્યાસ કર્યો હતો. ઉભય દિશાગામી સંસ્કૃતિનું પરિણામ સ્વામીજીના મન ઉપર કંઈક ઓરજ થયું. એમને એ ઉભય સંસ્કૃતિઓમાં પરસ્પર વિરોધ જણાયો. પશ્ચિમનો નવીન સુધારો અને પૂર્વનો પ્રાચીન સુધારો એમને પરસ્પર ભિન્ન જણાયા. સ્વદેશમાં પણ પશ્ચિમના નવીન સુધારાનો પવન વાતો જોઈને એમનું મન વધારે વ્યગ્ર થયું. આમાં સત્ય શું ? ખરું સુખ ક્યાં ? મનુષ્યનું જીવન શું ? એવા પ્રશ્નોની પરપરા જનગૃત થતાં એમની સંસ્કારી ધાર્મિક બુદ્ધિ જનગૃત થઈ. એમની વિચારમાળાની ત્યારથી શરૂઆત થઈ. વિવેક અને યુક્તિથી સમાધાન થાય ત્યાં સુધી જરા પણ વિશ્રાંતિ લીધા વિના શાસ્ત્રીય પદ્ધતિથી એમણે એ ઉભય સંસ્કૃતિનો અભ્યાસ કર્યો અને અદ્વૈતમતનું ખરું રહસ્ય સમજાયું એટલે એમનો અભ્યાસ શાન્ત થયો. પૂર્વકાળના મૂળ અદ્વૈત તત્ત્વનું કથન કરનાર અનેક રૂપિમુનિઓને જેમ દૈવગતિથી ચમત્કારિક રીતે એ જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થઈ હતી તેમ સ્વામીજીને થઈ નહોતી. એમને તો બુદ્ધિસાગરને ખૂબ વલોવતાં આ જ્ઞાનરત્ન પ્રાપ્ત થયું હતું.

અદ્વૈતસિદ્ધિનો મૂળ મંત્ર નરેન્દ્ર (સ્વામીજીનું પૂર્વાશ્રમનું નામ)

ને દક્ષિણેશ્વર મંદિરના નાના બગિચામાં પ્રથમ પ્રાપ્ત થયો હતો. અહીંથીજ એમને જ્ઞાનની લગની લાગી હતી. અહીંથીજ એમને હૃદયજન્ય માર્ગ જણાયો હતો. સ્વામીશ્રી એક ધનવાન વૈભવી સદ્-ગૃહસ્થ થવાને માટે નહિ પણ પ્રાચીન રૂપિઓના સનાતન સત્યનો જગતમાં પુનઃ વિસ્તાર કરવા-એક સન્યાસી-ત્યાગી થવાને માટે સંસારમાં જનમ્યા હતા, એમ ત્યારથીજ જણાઈ આવ્યું હતું.

નરેન્દ્રને ખાત્રી થઈ કે રૂપિમુનીઓએ જે કલ્યાણકારી વિભૂતિની સ્તુતિ કરી છે તે વિભૂતિ શ્રી રામકૃષ્ણમાં સંપૂર્ણ પ્રકાશમાન છે. પુસ્તકો જે સત્યનું દૂરથી છિન્નલિન્ન વર્ણન માત્ર કરે છે તે પરમસત્ય શ્રી રામકૃષ્ણમાં પૂર્ણ વ્યક્ત થયું હતું. એમનું મન અને ક્રમાંથી એકમાં ઉજળવા લાગ્યું. બુદ્ધિ ઉંચે ને ઉંચે ઉડવા લાગી. જેની પ્રત્યેક સ્થિતિ સ્માધિરૂપ જણાતી હતી, જેનું પ્રત્યેક વાક્ય જ્ઞાનનું વ્યક્ત સ્વરૂપ લાગતું, એવા શ્રીરામકૃષ્ણનાં દર્શન થતાં એમને ઈશ્વરી-જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાની પ્રબળ આંતરપ્રેરણા થઈ. જેમનાં મનવચન-કાયામાં ઈશ્વરજ રમી રહ્યા હતા, એવા સદ્ગુરુ પાસે તેમણે શ્રદ્ધા-પૂર્વક શિર મુક્યું અને ત્યાંથીજ તેઓ નરેન્દ્ર મટીને વિવેકાનંદ થયા; ત્યાંથીજ એમને જ્ઞાનમંત્રની પ્રાપ્તિ થઈ.

પરંતુ એટલાથીજ એમના મહાન કાર્યની તૈયારી થઈ રહી એમ નથી. એમણે ઉત્તરમાં હિમાલયથી તે દક્ષિણે કન્યાકુમારી સુધી અનેક સંત મહંત અને શ્રોત્રિય જનોનો સત્સંગ કર્યો હતો; એ પ્રવાસમાં સામાન્ય મનુષ્યોને પણ તેઓ આત્મભાવથી ભેટતા, સર્વ પાસેથી શિક્ષણ મેળવતા ને સર્વને શિક્ષણ આપતા, સર્વની સાથે હળતા મળતા; હિન્દુસ્તાનના આંતર અને બાહ્ય જીવનનો, ભૂત-કાળના સંસ્કારો અને અર્વાચીનકાળની સંસ્કૃતિની અસરનો અભ્યાસ કરતા અને આર્થ દેશના સમસ્ત જીવનને પોતાના હૃદયમાં બરાબર બેસાડતા હતા. રામકૃષ્ણ પરમહંસમાં જે તત્ત્વ એમને સાક્ષાત્

જળાયું હતું તેજ તત્ત્વ અને તેજ જ્ઞાનનું લક્ષ્ય તેમના જોવામાં
જ્યાં ત્યાં આવ્યું હતું.

આ પ્રમાણે સ્વામી વિવેકાનંદજીના જ્ઞાનસંગીતનો ઝરો ધર્મ-
શાસ્ત્રો, સદ્ગુરુ અને ભારત દેશના અનુભવમાંથી નીકળ્યો છે.
જ્ઞાનની આ ત્રિવિધ છાયા એમના પ્રત્યેક ભાષણમાં જળાઈ રહે છે.
આ ત્રિવિધ જ્ઞાનમાંથી જગતના ત્રિવિધ તાપને શરમાવનારી દૈવી
ઔપધી એમણે નિર્માણ કરી છે. આ પ્રમાણે ત્રણ પ્રકારના પુનીત
પ્રકાશથી તેજોમય થએલો દીપક હિન્દુસ્તાનને સ્વહસ્તેજ પ્રગ્વલિત
થઈ, કેવળ હિન્દનાં બાળકોનેજ નહિ, પણ સમસ્ત જગતનાં બાળ-
કોને પ્રકાશમાન માર્ગ દર્શાવવાને શક્તિમાન થયો છે. ઈ. સ. ૧૮૯૩
ના સપ્ટેમ્બરની ૧૯ મીથી લઈ ઈ. સ. ૧૯૦૨ ના જુલાઈ માસની
૪ થી તારીખ સુધી સ્વામીજીએ પોતાનું ધર્મકાર્ય કર્યું હતું. આપણે
એમના આ મહાનકાર્યને પૂજીએ છીએ; એમના આ પ્રકાશમાન
જ્ઞાનદીપકને નમસ્કાર કરીએ છીએ. જે પુનીત ભૂમિએ એમના
જેવા નરરત્નને ઉત્પન્ન કર્યો, તેનો વિજય ઘઙ્ઘીએ છીએ; અને જે
હિંદાર હૃદયોના આશ્રયથી એઓ વિદેશોમાં પધાર્યા તે હૃદયોને ધન્ય
માનીએ છીએ.

તા. ૪ થી જુલાઈ ૧૯૦૭

વિવેકાનંદનાં શિષ્યા-

બહેન નિવેદિતા.

ભારતીય જીવનમાં વેદાન્તનો ઉપયોગ.

આપણી જાતિ અને આપણા ધર્મને ઓળખાવવા માટે ‘હિંદુ’ શબ્દનો વ્યાવહાર ખડુ સામાન્ય થઈ પડ્યો છે. વેદાન્તવાદનો હું શું અર્થ સમજાવવા માગું છું, તે તમારી સમક્ષ કહેતી વખતે એ હિંદુ શબ્દના સંબંધમાં મારે કાંઈ ખુલાસો કરવાનો છે. પ્રાચીન પારસી લોકો સિન્ધુ નદીને હિન્દુ કહેતા હતા. સંસ્કૃત ભાષામાં જ્યાં જ્યાં ‘સ’ નો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો છે, ત્યાં ત્યાં પ્રાચીન ફારસી ભાષામાં ‘હ’ વાપરવામાં આવ્યો છે; એ પ્રમાણે સિન્ધુનો ‘હિન્દુ’ થયો છે. તમે સઘળા જાણો છો તેમ ગ્રીક લોકો ‘હ’ નો સરલતાથી ઉચ્ચાર કરી શકતા નથી, એથી જ્યારે તેઓ પહેલવહેલા ભારતમાં આવ્યા ત્યારે તેમણે એ શબ્દમાંથી ‘હ’ બિલકુલ ઉરાડી દીધો, એથી હિન્દીને બદલે આપણું નામ ઇન્ડીયન થયું. હવે સિન્ધુ નદીની આ તરફ રહેનારા લોકોને હિન્દુ કહેવામાં આવતા હોય અથવા પ્રાચીન કાળમાં તેનો કાંઈ બીજો અર્થ થતો હોય, પરંતુ તેનો તેવો અર્થ આ જમાનામાં રહ્યો નથી; કેમકે સિન્ધુ નદીને આ કીનારે હાલમાં જે લોકો રહે છે તેઓ હવે એકજ ધર્મને

માનનારા નથી. એ પંચભેળ પ્રજામાં હવે હિન્દુ લોકો ઉપરાંત મુસલમાન, પારસી, ખ્રિસ્તી, બૌદ્ધ, જૈન વગેરે અનેક જાતના લોકો રહે છે. હિન્દુ શબ્દનો વ્યુત્પત્તિ પ્રમાણે અર્થ કરતાં સિન્ધુ નદીની આ બાજુમાં રહેનારા એ બધા લોકોને હિન્દુજ કહેવા જોઈએ, પણ એ શબ્દનો ધર્મ સાથે જે સંબંધ રહ્યો છે તેનો વિચાર કરતાં તેમને બધાને હિન્દુ કહેવા તે યોગ્ય નથી, કેમકે આપણા ધર્મ ધણા ધર્મોના સંગ્રહસ્થાન જેવો વિવિધ વિચારો, ક્રિયાઓ, ચિન્હો અને અનુષ્ઠાનોની એક સાથે મળેલી નિશ્ચિત ધર્મપ્રણાલી અને દૃઢ બંધારણ વગરની એક મહાન મંડળીના નામ વગરના ધર્મરૂપ થઈ પડ્યો છે. આપણી બધી જાતિઓ જો કોઈ સ્થળે એકમત થતી હોય તો તે એજ છે કે આપણાં શાસ્ત્રોમાં અને આપણાં વેદોમાં આપણો એક-સરખો વિશ્વાસ છે. એ એક નિશ્ચિત વાત છે કે વેદનું સ્વતઃપ્રમાણુ જે માણસ સર્વોત્તમ પ્રમાણરૂપે નથી માનતો તેને હિન્દુ નામ ધારણ કરવાનો અધિકાર નથી.

એ સઘળા વેદ મુખ્ય એ ભાગમાં વહેંચાયલા છે. એ એ ભાગ તે કર્મકાંડ અને જ્ઞાનકાંડ છે. કર્મકાંડમાં વિવિધ પ્રકારના યાગ, યજ્ઞ અને કેટલીક ક્રિયાઓ તેમજ અનુષ્ઠાનો સમાયલાં છે. એ ક્રિયા અને યજ્ઞોમાંનો મોટો ભાગ આજકાલ વ્યાવહારમાં આવતો નથી. જ્ઞાન કાંડમાં વેદોના આધ્યાત્મિક જ્ઞાનનો સમાવેશ થાય છે. એ વેદોનું આધ્યાત્મજ્ઞાન, ઉપનિષદ્ અથવા વેદાન્તના નામથી ઓળખાય છે; અને આજ સુધીના આપણા બધા ધર્મશિક્ષકો, તત્ત્વજ્ઞાનીઓ, આચાર્યો તેમજ ધાર્મિક લેખકો ગમે તો તે દ્વિતવાદી વિશિષ્ટાદ્વિતવાદી કે કેવલાદ્વિતવાદી હોય, પણ તે બધાને વેદનો એ ભાગ સર્વોત્તમ પ્રમાણરૂપે સ્વીકારવો પડ્યો છે. હિન્દુસ્તાનનાં સર્વ દર્શનો અથવા સઘળા સંપ્રદાયોમાંના દરેકને પોતાની સત્યતાનાં પ્રમાણુ ઉપનિષદ્-માંથી આપવાં પડે છે; અર્થાત્ આધ્યાત્મવિદ્યાની સઘળી શાખાઓ તેમજ હિન્દુસમાજના સઘળા સંપ્રદાયોનો મૂળ પાયો એ વેદ અને

ઉપનિષદોના પ્રમાણ ઉપર રચાયો છે. કોઈપણ સંપ્રદાય અથવા કોઈ પણ દર્શન જે વેદ કે ઉપનિષદમાંથી પોતાનાં પ્રમાણો ન અતાવી શકે તો તેને અપ્રમાણ અથવા નાસ્તિક ગણવામાં આવે છે. શિષ્ટાચારથી તે વિરુદ્ધ ગણાય છે. એથીજ ભારતવાસી પ્રત્યેક હિન્દુને અથવા તેના ધર્મને કોઈ ખાસ સામાન્ય નામથી ઓળખાવવો હોય તો તેને વેદાન્તી અથવા વૈદિક એજ નામ આપી શકાય તેમ છે. વેદાન્તધર્મ અથવા વેદાન્ત એ શબ્દોનો હું જ્યાં જ્યાં ઉપયોગ કરું છું ત્યાં એજ અર્થને લક્ષમાં રાખીને કરું છું.

આ વિષય હું જરા વિશેષ સ્પષ્ટ કરવા માગું છું. આજકાલ ઘણા લોકો વેદાન્તદર્શનની અદ્વૈત શાખાનેજ વેદાન્ત કહે છે; અને વેદાન્ત શબ્દમાંજ માત્ર અદ્વૈતવાદનોજ સમાવેશ થતો હોય એમ માને છે. આપણે બધા જાણીએ છીએ કે ઉપનિષદ ઉપરથી આધ્યાત્મિક દર્શનની જે અનેક શાખાઓ ઉત્પન્ન થઈ છે, તેમાંની અદ્વૈતવાદ પણ માત્ર એક શાખાજ છે. વિશિષ્ટાદ્વૈતને માનનારાઓ પણ અદ્વૈતવાદીઓના જેટલુંજ ઉપનિષદ પ્રત્યે માન ધરાવે છે, અને વેદાન્તના પ્રમાણનો દાવો તેઓ પણ અદ્વૈતવાદીઓના જેવોજ ધરાવે છે. એજ પ્રમાણે દ્વૈતવાદીઓ પણ વેદ અને ઉપનિષદો પ્રત્યે એટલોજ પૂજ્યભાવ ધરાવીને પોતાના સિદ્ધાંતમાં પ્રમાણરૂપે તેમનેજ અતાવે છે. આ પ્રમાણે હિન્દુસ્તાનનો દરેક હિન્દુસંપ્રદાય વેદ અને વેદાન્તને માનતો હોવા છતાં પણ ‘વેદાન્તી’ શબ્દ જાણે માત્ર અદ્વૈતવાદીનોજ પર્યાય હોય તેવી રીતે લોકોમાં તેનો વ્યાવહાર થાય છે. તેનું પણ ખાસ કારણ છે. જે કે વેદ આપણું મુખ્ય શાસ્ત્ર છે, તથાપિ ત્યારપછીનાં લખાયેલાં સ્મૃતિ, પુરાણ વગેરે જે જે ધર્મશાસ્ત્રો વેદના સિદ્ધાંતોનેજ વિસ્તારપૂર્વક સમજાવવા માટે અને વિવિધ દૃષ્ટિોથી તેમને સિદ્ધ કરવા માટે તૈયાર થયાં છે, તે પણ પ્રમાણરૂપ છે; પરંતુ તેમનાં પ્રમાણો વેદના જેટલાં પ્રમાણભૂત નથી ગણાતાં. ધર્મશાસ્ત્રનો એક એવો નિયમ છે કે જ્યાં શ્રુતિની સાથે સ્મૃતિ અથવા પુરાણનો કંઈ

પણ વિરોધ નેવામાં આવે ત્યાં શ્રુતિની આજ્ઞાને મુખ્ય ગણવામાં આવે છે; અને સ્મૃતિ અથવા પુરાણવાક્યને ગૌણ માનવામાં આવે છે. હવે આપણે નેત્રી શકીએ છીએ કે અદ્વૈતકેસરી ભગવાન શંકરાચાર્ય અને તેમના અનુયાયીઓ, પોતાના સિદ્ધાંત અને પોતાની વ્યાખ્યામાં મુખ્ય-ભાગે વેદ અને ઉપનિષદનાંજ પ્રમાણ આપે છે. જે વિષયનો શ્રુતિ કે ઉપનિષદમાં ઉલ્લેખ નજ કરેલો હોય તેની વ્યાખ્યા કરવાની હોય, ત્યારેજ નિરૂપાયે કોઈ સ્થળે સ્મૃતિવાક્યનાં પ્રમાણ તેમણે દર્શાવ્યાં છે. બીજી બાજુએ અધ્યાત્મવિદ્યાની બીજી જે જે શાખાઓ છે, તેમાં સ્મૃતિનાં પ્રમાણોનોજ વિશેષ અને શ્રુતિનાં પ્રમાણોનો ઓછો આશ્રય લેવામાં આવ્યો છે. જેમ જેમ આપણે આગળ વધીએ છીએ તેમ તેમ દ્વૈતવાદી સંપ્રદાયોના સિદ્ધાંતો અને વ્યાખ્યાનોમાં સ્મૃતિનાં એટલાં બધાં પ્રમાણો નજરે પડે છે કે, એક વેદાનુયાયી વેદાન્તવાદની શાખામાં આપણે આશા રાખીએ તેના કરતાં ઘણાં મોટા ભાગ સ્મૃતિ-પુરાણોમાંનો મળી આવે છે. હું ધારું છું કે એ બીજી શાખાઓએ પુરાણ અને સ્મૃતિનાં પ્રમાણોને એટલું બધું મહત્ત્વ આપ્યું હોવાથી અને અદ્વૈતવાદીઓએ માત્ર વેદનાં પ્રમાણોને મહત્ત્વ આપ્યું હોવાથીજ અદ્વૈતવાદીઓ વેદાન્તી કહેવાય છે.

ગમે તેમ હોય પણ મેં પૂર્વે કહ્યું છે તેમ બધાં બધાં વેદાન્ત શબ્દનો ઉપયોગ કરવામાં આવે ત્યાં હિન્દુધર્મના સઘળા મત-સંપ્રદાયોનો તેમાં સમાવેશ થાય છે; અને તેના સિદ્ધાંતો વેદપ્રણીત હોવાથી તથા એ વેદો એ બધાના મત પ્રમાણે આપણાં સર્વથી પ્રાચીન ધર્મશાસ્ત્રો હોવાથી એ સિદ્ધાંતોને પણ મહત્ત્વ મળે છે. આજના વિદ્વાનોના મત ગમે તેવા હોય; પરંતુ હિન્દુઓ કદિ પણ કબૂલ નહિ કરે કે વેદનો અમુક ભાગ અમુક વખતે લખાયો હોય અને તેના બીજા ભાગો ત્યારપછી જુદે જુદે વખતે લખાયા હતા. હિન્દવાસીઓનો આજ સુધી દૃઢ વિશ્વાસ છે કે બધા વેદ એક વખતે એક સાથેજ ઉત્પન્ન થયા છે. હું એથી પણ આગળ વધીને

કહું છું કે તેઓ નિશ્ચયથી માને છે કે તેમને કદિ પણ લખીને તૈયાર કરવામાં આવ્યા નથી; પરન્તુ પરમાત્માના મનમાં તે સર્વ અનાદિકાળથી વિદ્યમાન હતા. અસ્તુ.

મારો કહેવાનો હેતુ એ છે કે જ્યાં જ્યાં વેદાન્ત શબ્દનો ઉપયોગ થાય ત્યાં તેનો વિશાળ અર્થજ ગ્રહણ કરવો જોઈએ; અર્થાત્ દ્વૈતવાદ, વિશિષ્ટાદ્વૈતવાદ અને અદ્વૈતવાદ જેવાં બધાં વૈદિક દર્શનોનો તેમાં સમાવેશ થઈ જાય છે. કદાચ આપણે ઔદ્ધર્મ તેમજ જૈન-ધર્મનો પણ કેટલોક ભાગ એ વેદાન્તના અંગમાં ગ્રહણ કરી શકીએ, કેમકે માત્ર શબ્દભેદ સિવાય સિદ્ધાંતોની જ્યાં જેટલે અંશે સમાનતા છે, ત્યાં તેટલે અંશે યથાર્થ વેદાન્ત રહેલું છે. આપણા વેદાન્તીઓનાં હૃદય એટલાં ઉદાર હોય છે; પરંતુ એ ધર્મના લોકો વેદની છાયામાં નહિ આવે. બારીક પૃથક્કરણ કરવાથી તમને જણાશે કે ઔદ્ધર્મમાં તત્ત્વો વેદ અને ઉપનિષદોના સિદ્ધાંતોમાંથીજ ગ્રહણ કરવામાં આવ્યાં છે. એ ધર્મનો જેટલો સારભાગ દષ્ટિગોચર થાય છે તે બધો વૈદિક સિદ્ધાંતોજ અનુવાદ છે; અને તે એટલે સુધી કે આ જગતમાં ઔદ્ધર્મના જે મહાન નૈતિક સિદ્ધાંતો મનાય છે, તે બધા શબ્દે શબ્દ ઉપનિષદમાંથી મળી આવે છે. એજ પ્રમાણે જૈન ધર્મના જે સારા સારા સિદ્ધાંતો છે તેમનું મૂળ પણ ઉપનિષદ અને વેદમાં મળી આવે છે. માત્ર તેમની વિચિત્ર કલ્પનાઓ અને અસંભવિત વિચારચૃષ્ટિજ તેમની પોતાની છે. એજ ઉપનિષદોમાં ત્યાર પછીના ક્રમેક્રમે વિકાસ પામતા ભારતના સઘળા ધાર્મિક વિચારોનાં બીજ આપણને મળી આવે છે. ઘણીવાર એવો મિથ્યા આક્ષેપ કરવામાં આવે છે કે ઉપનિષદ માત્ર જ્ઞાનકાંડ છે અને ભક્તિનો આદર્શ કોઈપણ ઠેકાણે દષ્ટિએ પડતો નથી; પરંતુ ઉપનિષદોનો જેમણે સારી રીતે અભ્યાસ કર્યો છે તેઓ જાણે છે કે એ તેમનું કથન બિલકુલ મિથ્યા છે. બીરી રીતે જેતાં પ્રત્યેક ઉપનિષદમાં જોઈએ તેટલી ભક્તિ ભરેલી છે; પરન્તુ તેને માટે લક્ષ્યપૂર્વક યથાર્થ

અભ્યાસવડે ઉપનિષદોમાં તપાસ કરવી જોઈએ. બીજા કેટલાક વિચારો કે જે પાછળના સમયમાં સ્મૃતિ અને પુરાણગ્રંથોમાં પૂરેપૂરા વિકાસ પામ્યા છે, તેમાંના કેટલાક ઉપનિષદોમાં બીજરૂપ છે. ઉપનિષદમાંજ તેમની ચિત્રરેખાઓ અને તેમનું અસ્થિ-પિંજર રહેલાં હતાં અને છે. એ રેખાઓમાં સ્મૃતિ અને પુરાણોએ રંગ પૂર્યો છે અને એમ કરી સંપૂર્ણ ચિત્ર તૈયાર કરવામાં આવ્યું છે, એમાં સંશય નથી. હિન્દુસ્તાનનો સંપૂર્ણ વિકાસ પામેલો કોઈપણ આદર્શ એવો નથી કે જેનું મૂળ ઉપનિષદોમાં ન હોય. ઉપનિષદના યથાર્થ જ્ઞાન વગરના કેટલાક મનુષ્યોએ લક્ષિતને આ દેશમાં આવેલી જાણ-વવાના હાસ્યપ્રદ પ્રયત્નો કર્યા છે; પરંતુ એમ નથી. લક્ષિતના જેટલા સિદ્ધાંતો આવશ્યક હોય તે બધા તમને ઉપનિષદમાંથી મળી શકશે. ઉપનિષદ તો શું પરંતુ સંહિતામાંથી પણ તમને તેનાં અનેક પ્રમાણો મળી આવશે. ઉપાસના, પ્રેમ, પૂજા વગેરે સર્વ લક્ષિતમાર્ગના સિદ્ધાંતો વેદ અને ઉપનિષદમાં સ્થળે સ્થળે મળી આવે છે. માત્ર એ સર્વથી પ્રાચીન ગ્રંથોમાં લક્ષિતનો આદર્શ વધારે ઉચ્ચો નજરે પડે છે. સંહિતાભાગમાં સ્થળે સ્થળે ભયરૂપ ધર્મના ચિન્હો નજરે પડે છે. એ ભાગમાં ઉપાસક ભક્ત વરણદેવતા અથવા બીજા કોઈ દેવતાની સામે ભયથી કમ્પાયમાન થયેલો દેખાય છે અને ટેકેટેકાણે પોતાના પાપના વિચારોથી તેના હૃદયને બહુજ વેદના થતી જણાય છે; પરંતુ ઉપનિષદમાં એ વાતના વર્ણનને સ્થાન નથી મળ્યું. ઉપનિષદનો ધર્મ, તે પરિપૂર્ણ પ્રેમનો અને ઉચ્ચતમ જ્ઞાનનો ધર્મ છે.

એ ઉપનિષદો કે જે આપણાં શાસ્ત્રો છે, તેમને જુદી જુદી રીતે સમજાવવામાં આવ્યાં છે. મેં તમને પહેલાં કહ્યું તેમ વેદોમાં અને તેની પછીના પૌરાણિક ગ્રંથોમાં જ્યાં પણ મતભેદ કે વિરોધ જણાય, ત્યાં વેદના પ્રમાણનેજ સ્વીકારી પુરાણનાં પ્રમાણોને છોડી દેવામાં આવે છે; પરંતુ આપણા વ્યવહારમાં તો આપણે જોઈએ છીએ કે આપણે સેંકડે નવ્વાણું ટકા પૌરાણિક અને માત્ર દશ

ટકાજ વૈદિક છીએ. એ દશ ટકા પણ વૈદિક હોઈશું કે નહિ તે પણ સદેહાત્મક છે. અનેક શાસ્ત્રવિરૂદ્ધ રીતરિવાજો આપણામાં અત્યારે ચાલુ છે. કેટલેક ઠેકાણે તો એવા ધાર્મિક વિચારો ચાલી રહ્યા છે કે જેમનું હિન્દુશાસ્ત્રમાં કંઈપણ પ્રમાણ મળી શકતું નથી. કેટલાક એવા મૂળ વગરના રીતરિવાજ અને આચારો આપણા જનમંડળમાં ફેલાઈ રહ્યા છે કે જેનું વેદમાં, સ્મૃતિમાં કે પુરાણોમાં કશું મળી શકતું નથી. એવા વિચિત્ર રિવાજો અમુક દેશાચાર અથવા લોકાચારરૂપે જ ચાલતા જણાય છે. છતાં એ પ્રદેશમાં રહેનાર અજ્ઞાન મનુષ્યો એમજ ધારે છે કે જો એવા એવા સામાન્ય દેશાચાર અથવા લોકાચાર થાય, તો તેમનો ધર્મ પણ નષ્ટ થશે અને પછી તે હિન્દુ રહેશે નહિ. તેમના મનમાં વેદાન્તધર્મ અને આ નાના નાના દેશાચાર અથવા રીતરિવાજો અભેદ રીતે પરસ્પર મળી ગયાં હોય છે. શાસ્ત્ર વાંચતી વખતે પણ તે જે અમુક કાર્ય કરતો હોય છે તે શાસ્ત્રસંમત નથી એમ સમજવાનું મુશ્કેલ થઈ પડે છે, તેમજ એવા ધર્મવિરૂદ્ધ આચારવિચારનો ત્યાગ કરવાથી તેને કશું પણ નુકશાન ન થતાં ઉલટો તેના ઉચ્ચ મનુષ્યત્વમાં ઉમેરો થશે એ વાત તેના ધ્યાનમાં ઉતરતી નથી. એક બીજી પણ મુશ્કેલી એમાં રહી છે. આપણાં શાસ્ત્રો અસંખ્ય અને વિશાળ છે. આપણે પાતંજલિ મુનિના મહાભાષ્યમાં વાંચીએ છીએ કે કુલ એક સામવેદનીજ દળર શાખાઓ હતી. બીજા વેદોની પણ દળરો શાખાઓ હતી. પણ એ બધી શાખાઓ આજ ક્યાં છે ? તેનું શું થયું એ કાઠી જાણતું નથી. પ્રત્યેક વેદના સંબંધમાં એમજ અન્યું છે. એ વિશાળ ગ્રંથોનો મુખ્ય ભાગ લોપ થઈને માત્ર નાનો સરખો ભાગજ આપણી પાસે રહ્યો છે. તેની પ્રત્યેક શાખાના રક્ષણનો ભાર એક એક ઋષિ-કુટુંબને સોંપવામાં આવ્યો હતો. એ ઋષિ-કુટુંબોમાંનો ઘણો ભાગ કાળક્રમે વિદેશી લોકોના આક્રમણ વખતે તેમના જીવમથી અથવા એવાજ કાઠપિણ પ્રકારે લુપ્ત થયો છે; અને તેમની સાથે તેમણે

વેદની જે જે શાખાઓ સાચવી રાખવાનો ભાર પોતાને માથે લીધો હતો તે બધી શાખાઓ પણ હુમ્મ થઈ છે.

આ બાબત આપણે ખાસ લક્ષમાં રાખવાની છે; કેમકે જે મનુષ્યો કોઈ નવીન વિષયનો પ્રચાર કરવા માગે છે અથવા તો કોઈ વેદવિરોધી બાબતને ટેકો આપવા માગે છે, તેમના હાથમાં એ એક મુખ્ય આધારરૂપ થઈ પડે છે.

ભારતમાં જ્યારે જ્યારે વેદશાસ્ત્ર તેમજ રૂઢિ અથવા દેશાચાર વચ્ચે વિરોધી ચર્ચા ઉભી થાય છે, ત્યારે એ રૂઢિ અથવા દેશાચાર વેદિક પુરૂષો શાસ્ત્રવિરુદ્ધ જણાવે છે અને તે વખતે તેના જવાબમાં એવી તકરાર લાવવામાં આવે છે કે એ આચાર અથવા રૂઢિ વેદ-પ્રણીતજ છે, પણ વેદની જે શાખામાં તેનાં પ્રમાણો દર્શાવેલાં હતાં તે શાખા હાલ નાશ પામી છે. લોકાચાર અને લોકરૂઢિનું રક્ષણ કરવાનો આવો એક રિવાજજ પડી ગયો છે. શાસ્ત્રની આ વિવિધ ટીકાઓ અને જુદી જુદી વ્યાખ્યાઓનાં વિશાળ કોકડાં એવાં ગુંચ-વાઈ ગયાં છે કે તે બધામાંથી દોષોને શોધી કાઢવાનું કામ મુરકેલ થઈ ગયું છે. આ વિવિધ ભાગ અને વિભાગોને એકજ પાયો હોવો જોઈએ. આ નાનાં નાનાં ઘર એક સાથે બાળુ બાળુમાંજ ઉભાં કરવામાં આવ્યાં હોવાં જોઈએ; તેમનો એકજ સામાન્ય પાયો અને એકજ સામાન્ય આદર્શ હોવાં જોઈએ. આપણે જેને આપણો ધર્મ કહીએ છીએ, તે હિન્દુધર્મના અનેક જુદા જુદા મત-સંપ્રદાયોની ન ભેદી શકાય એવી વિશાળ જાળને ધારણ કરનારી સમાન ભૂમિ-રૂપ હોવો જોઈએ. એકતા અથવા સમાનતાના મહદ્ગુણ વગર તે બધા એક સાથે એકજ ઠેકાણે રહી ન શકે. જો એ બધા મત-સંપ્ર-દાયનો એકજ મૂળાધાર ન હોત તો, હિન્દુધર્મ આટલો લાંબો વખત ટકી શકત નહિ; આટલી બધી આફતો સહન કરી શકત પણ નહિ.

આપણા ભાષ્યકારોના કાર્ય તરફ નજર કરતાં વળી બીજી

મુશ્કેલી ઉભી થાય છે. અદ્વૈતવાદી ભાષ્યકાર જ્યારે પોતાના સિદ્ધાંતને પુષ્ટ કરનારાં શ્રુતિનાં પ્રમાણો ઉપર ટીકા કરે છે, ત્યારે તેમના અર્થને જાળવી રાખે છે; પરંતુ દ્વૈતવાદી ભાષ્યકાર જ્યારે દ્વૈતવાદને પુષ્ટ કરનારાં શ્રુતિપ્રમાણો ઉપર વ્યાખ્યાન કરે છે ત્યારે એ પ્રમાણને યોગીને ચુંથી નાંખે છે, તેના અર્થને ઉલટપાલટ કરી તેમાંથી અતિ વિચિત્ર અર્થ ઉપજાવી કાઢે છે. કાષ્ઠ વખત ભાષ્યકાર પોતાના મતની ખંચતાણમાં ‘અજ્ઞ’ શબ્દનો અર્થ ‘જન્મરહિત’ ને બદલે ‘અકરો’ કરે છે ! એવી રીતે મતોમત અર્થ કરવા માટે ‘અજ્ઞ’ એટલે “જન્મવગરની” તેને બદલે ‘અજ્ઞ’નો અર્થ ‘અકરી’ બનાવી દે છે ! આવી ખરાબ રીતે દ્વૈતમતવાદી ભાષ્યકારોએ શ્રુતિ અને વેદ-વચનોની સ્વચ્છંદી કપોલકલ્પિત વ્યાખ્યાઓ કરેલી છે ! દ્વૈતવાદને સિદ્ધ કરનાર પ્રત્યેક શ્રુતિપ્રમાણ ખરા રૂપ અને અર્થમાં જાળવી રાખવામાં આવ્યું છે; અને જે જે વેદપ્રમાણો પોતાના મતથી વિરૂદ્ધ એટલે અદ્વૈતવાદનાં પ્રતિપાદક હોય તે બધાને પોતાની મરજી માફક ચુંથી નાખવામાં આવ્યાં છે ! વેદનું સંસ્કૃત એટલું બધું પ્રાચીન અને વિવિધ અર્થવાળું છે, તથા સંસ્કૃત શબ્દશાસ્ત્ર એટલું બધું સંપૂર્ણ અને ભવ્ય છે કે તેમાંના ફક્ત એકજ શબ્દના અર્થ સંખ્યા વર્ષો સુધી વાદવિવાદ ચલાવી શકાય તેમ છે. જે કાષ્ઠ પંડિત ધારે તો કાઠપિણ માણસના અર્થહીન પ્રલાપને શાસ્ત્રનાં પ્રમાણો, વ્યાકરણના નિયમો, તેમજ તર્ક, યુક્તિ અને વાદવિવાદ બળવડે શુદ્ધ સંસ્કૃતરૂપે સિદ્ધ કરી શકે છે. આપણાં પ્રાચીન ઉપનિષદોને યથાર્થ રીતે સમજવામાં એજ કારણથી ઘણી મુશ્કેલી નડે છે. દૈવ-કૃપાથી મને એક એવા મનુષ્યના સત્સંગનો સુયોગ પ્રાપ્ત થયો છે કે જે મનુષ્ય એક તરફથી સુસ્ત દ્વૈતવાદી અને બીજી તરફથી દૃઢ અદ્વૈતવાદી હતા. જેઓ એક તરફથી પરમભક્ત અને બીજી તરફથી પરમ જ્ઞાની હતા. એ મનુષ્યના સહવાસ અને શિક્ષણના પ્રતાપે આપણા ઉપનિષદ અને શાસ્ત્રોનો પ્રાચીન તથા પ્રમાણરૂપ ભાગ હું

સ્વતંત્ર રીતે સમજીને શીખી શક્યો છું. ઉપર દર્શાવ્યા પ્રમાણે ભાષ્ય-કારોનાં ભ્રમરૂપ લખાણોને આંખો મીચીને ગ્રહણ કરવા કરતાં એ સ્વતંત્ર શિક્ષણ મને ઘણું લાભકારી થયું છે. મારા અભિપ્રાય પ્રમાણે તેમજ મેં કરેલી શોધો ઉપરથી હું એવા નિશ્ચય ઉપર આવ્યો છું કે, આપણા પ્રાચીન ધર્મસાહિત્યનો ઉપનિષદ, સંહિતા વગેરે જે મૂળ ભાગ છે, તેમાં પરસ્પર કશો પણ વિરોધ નથી. એથી તેનાં મૂળ પ્રમાણોને યોગીચુંથીને તેમની વિદ્યુત વ્યાખ્યા કરવાની અથવા તેના અર્થોમાં ફેરફાર કરવાની કશી જરૂર નથી. વેદનો વાક્યસમૂહ અતિ સુંદર, અદ્ભુત, હૃદયસ્પર્શી અને પરસ્પર વિરોધી હોવાને બદલે અપૂર્વ સમાનતાવાળો છે. એક વિચાર બીજો બીજા વિચાર તરફ દોરી જનાર પગથીયું હોય નહિ, એવી રીતે તેના બધા વિચારો સાંકળની કડીઓ પેઠે પરસ્પર સંબંધવાળા છે. તેમાં મને જે એક મુખ્ય સત્ય મળી આવ્યું છે તે એ છે કે, બધા ઉપનિષદના વિચારો પવિત્ર દ્વિત્વપ્રભાવથી એટલે કે ભક્તિ-ઉપાસના વગેરે ભાવનાઓથી શરૂ થાય છે; અને છેવટે આગળ વધતે વધતે અદ્વૈત વિચારોના ભવ્ય પ્રવાહમાં સમાપ્ત થાય છે.

એટલાજ માટે એ મહાપુરૂષના જીવન-પ્રકાશમાં હું જોઈ શકું છું કે દ્વૈતવાદી તેમજ અદ્વૈતવાદીને પરસ્પર વિવાદ કે ઝગડો કરવાની કશી જરૂર નથી. પતિતપાવની શ્રુતિ-ભગવતીના ક્ષેત્રમાં દરેકને માટે સ્થાન છે.

પ્રજ્ઞ-જીવનના વિશાળ ક્ષેત્રમાં તેમાંના દરેકને માટે ખાસ વિશેષ સ્થાન છે. દ્વૈતવાદી દીર્ઘાયુ થાઓ, કારણ કે પ્રજ્ઞના ધાર્મિક જીવનમાં તે પણ અદ્વૈતવાદીના જેટલોજ આવશ્યક છે. એ બંને વાદ સાપેક્ષ છે. એક સિવાય બીજો રહીજ શકે નહિ. તેઓ એક-બીજાની પૂર્ણતારૂપ છે. તેમાંનો એક ભવ્ય ઈમારતરૂપ છે, ત્યારે બીજો તેના શિખરરૂપ છે. રાષ્ટ્રીય ધર્મવૃક્ષનું એક મૂળ છે અને બીજો તેનું ફળ છે. તેમનો પરસ્પર આવો નિકટ સંબંધ છે. એટલા

માટે મૂળ વાક્યોને મચડીને ઉપનિષદના વિચારોનો અનર્થ કરવો તે મને ઘણું હાસ્યાસ્પદ લાગે છે. પ્રથમ તો મને ઉપનિષદની ભાષાજ અપૂર્વ અને આશ્ચર્યકારક લાગે છે. સર્વોત્તમ તત્ત્વજ્ઞાન અને દર્શન-શાસ્ત્ર તરીકેનું તેમનું ગૌરવ બાબુએ રાખતાં, માનવજાતિના મુક્તિ-માર્ગદર્શક ધર્મવિજ્ઞાન તરિકેનો તેનો અહભૂત પ્રભાવ બાબુએ રાખતાં છતાં પણ એ ઉપનિષદના સાહિત્યમાં એક પ્રકારની અપૂર્વ સુંદરતાનું જે ચિત્ર જોવામાં આવે છે, તેવું આ જગતના બીજા કોઈ પણ સાહિત્યમાં કોઈપણ સ્થાને નજરે પડતું નથી. એ ઉપનિષદોના પરમ સુંદર અને હૃદયહારક સાહિત્યમાંજ આપણને મનુષ્યના પ્રબળ મનનું વિશેષત્વ અને તેમાં પણ ખાસ કરીને અંતર્દષ્ટિવાળા ઉદાર હૃદયના હિન્દુ મતનો વિશેષ પરિચય મળી આવે છે.

જગતની બીજી બધી જાતિના ધાર્મિક સાહિત્યમાં એક પ્રકારની સુંદરતાનાં ચિત્રો મળી આવે છે; પરંતુ એક પણ અપવાદ વિના તેઓ બધાં માત્ર બાહ્ય પ્રકૃતિ એટલે સ્થૂલ શરીરના અવયવો-નેજ આદર્શરૂપે માનવાનો યત્ન કરતાં જણાય છે. દાખલા તરીકે મિલ્ટન, ડેન્ટી, હોમર અથવા બીજા કોઈ પાશ્ચાત્ય કવિનું સાહિત્ય જુઓ. તેમની કૃતિમાં આશ્ચર્યકારક સુંદરતાવાળા ઉદ્દેશો સ્થળે સ્થળે મળી આવે છે; પરંતુ તે બધામાં ઈન્દ્રિયગોચર સ્થૂલ ભાવોનુંજ ચિત્ર દષ્ટિએ પડે છે. બાહ્ય પ્રકૃતિનો વિશાળ ભાવ અને દેશ-કાળનો અન્નત ભાવજ વિશેષ કરીને તેમાં વર્ણવવામાં આવ્યો છે. વેદોના સંહિતાવિભાગમાં પણ એવોજ યત્ન આપણી દષ્ટિએ પડે છે. ઋગ્વેદના એવાજ આશ્ચર્યકારક સુંદર મંત્રો તમે સાંભળ્યા અથવા વાંચ્યા હશે. એ સુંદર ઋગ્વ્યાઓમાં અપૂર્વ સૃષ્ટિસૌંદર્ય આંકેલું છે; દેશ-કાળની અન્નંતતા અને સુંદરતાની પરમ અવધીને હંચામાં હંચી ભાષાથી તેમાં વર્ણવેલી છે; પરંતુ તેઓને થોડાજ સમયમાં જણાવું કે, જે અદૃશ્ય અને અન્નંત તત્ત્વ એ સર્વની પાછળ રહેલું છે, તેને એવી રીતે બહારના ચિત્રો આંકવાથી પહોંચી શકાય તેમ નથી;

અને દેશ-કાળ, સંદર્ભ અને બાહ્ય પ્રકૃતિની અનંતતાના જે ભાવો તેમના હૃદયમાં રમી રહ્યા હતા, તેમજ જે મહાન વિચારો વાણીદ્વારા બહાર આવવાને માટે ઉછાળા માર્યા કરતા હતા, તે ભાવોને તેમની વાણી હજી પ્રકાશ કરી શકતી નથી; એથી તેઓએ વિશ્વના ગૂઢ રહસ્યનો પ્રકાશ કરવા માટે બીજાને માર્ગ સ્વીકાર્યો. એ માર્ગ તે સુંદર ઉપનિષદનો માર્ગ છે. એ વખતે ઉપનિષદની ભાષાએ નવી મૂર્તિ અને નવાં રૂપ ધારણ કર્યાં. એ ભાષા એક પ્રકારની નેતિવાદ-વાણી, સ્થળે સ્થળે અસ્પષ્ટ, અર્ધસ્પષ્ટ, કોઈ કોઈવાર ઈન્દ્રિયોના પ્રદેશથી ઉપર લઇ જનારી, જે વસ્તુ તમે ગ્રહણ કે ધારણ કરી શકતા નથી એવી, અપૂર્વ અનિર્વચનીય વસ્તુ તરફ તમારું ધ્યાન ખેંચનારી, શુદ્ધિ અથવા અનુભવમાં નહિ ઉતરી શકે એવી તે વસ્તુના અસ્તિત્વ સંબંધે તમને સંપૂર્ણ ખાતરી કરાવનારી અને અદ્ભૂત ભાવથી ભરેલી છે. જગતમાં એવો શ્લોક અથવા રચના ક્યાં મળી શકશે કે જેને હું કહી બતાવું છું તે શ્લોકની સાથે સરખાવી શકાય ?

“ ન તત્ર સૂર્યો ભાતિ ન ચન્દ્રતારકમ્ ।

નેમા વિદ્યુતો ભાન્તિ કુતોડયમગ્નિઃ ॥ ”

કઠોપનિષદ્

“ ત્યાં સૂર્યકિરણો પ્રકાશ પાડી શકતાં નથી, ચન્દ્ર અથવા તારા એ સ્થાનને પ્રકાશી શકતાં નથી, વિદ્યુતના ચમકાર ત્યાં પ્રકાશ પાથરી શકતા નથી; ત્યારે આ સામાન્ય અગ્નિની તો વાતજ શી ?

જગતમાં બીજે કયે સ્થળે સમગ્ર પૃથ્વીની સંપૂર્ણ ફિલસુફીવાળાં આવાં દર્શનશાસ્ત્રો અને ઉંચામાં ઉંચી આત્મદશાનું આવું સંપૂર્ણ શબ્દચિત્ર તમે જોઈ શકશો ? હિન્દુજાતિના સઘળા દીર્ઘકાલીન વિચારોનો, માનવજાતિનાં મુક્તિ પ્રાપ્ત કરવાનાં સઘળાં સ્વપ્નોનો અને જગતની સઘળા આધ્યાત્મિક ઉંચી કલ્પનાઓનો આવો સુંદર સારાંશ, ઉપનિષદના કરતાં વધારે અદ્ભૂત અને રસાત્મક ભાષામાં,

અથવા જે અલંકારોનાં સુંદર રૂપોમાં એ ભાવનાને ઘટાવવામાં આવી છે એના કરતાં વધારે સરસ અલંકારોમાં, તમે આ જગતમાં ખીજે ક્યાં જોઈ શકો તેમ છે ? સાંભળો:—

દ્વા સુપર્ણ સયુજા સહ્યાયા સમાનં વૃક્ષં પરિષ્વજાતે ।
તયોરન્યઃ પિપ્પલં સ્વાદ્વત્યનશ્રમ્નન્યો અભિચાકશીતિ ॥
સમાને વૃક્ષે પુરુષો નિમગ્નોઽનીશયા શોચતિ મુદ્ધમાનઃ ।
જુષ્ટં યદા પશ્યત્યન્યમીશમસ્ય મહિમાનમિતિ વીતશોકઃ ॥
યદા પશ્યઃ પશ્યતે રુક્મવર્ણં કર્તારમીશં પુરુષં બ્રહ્મયોનિમ્ ।
તદા વિદ્વાન પુણ્યપાપે વિધૂય નિરઙ્ગનઃ પરમં સામ્યમુપૈતિ ॥

મુળકોપનિષદ્

કહે છે કે:—“ એકજ વૃક્ષ ઉપર સુંદર પાંખોવાળાં બે પક્ષીઓ બેઠાં છે. બન્ને પરસ્પર સરખા ભાવવાળાં છે. તેમનામાંથી એક પક્ષી એ વૃક્ષનાં ફળ ખાય છે. બીજું પક્ષી સ્થિરભાવે—મૈાન ધારણ કરીને તે ફળ ખાધા વગરજ બેસી રહ્યું છે. નીચેની શાખાપર બેઠેલું પક્ષી કોઈ વખત મીઠાં અને કોઈવખત કડવાં ફળ ખાય છે અને તેથી કોઈવાર તે સુખી અને કોઈવાર દુઃખી થાય છે; પરંતુ ઉંચા ડાળપર બેઠેલું પક્ષી સ્થિર—ગંભીરભાવે બેઠું છે, તે મીઠાં કે કડવાં કોઈ પણ ફળને અડતું નથી અને સુખ કે દુઃખની કશી દરકાર કરતું નથી; અર્થાત્ તે સુખદુઃખથી રહિત છે, તે પોતાનાજ મહિમામાં નિમગ્ન થઈને બેઠું છે. આ એક રૂપક છે. આત્મા અને પરમાત્માનું ચિત્ર છે. મનુષ્યનો જીવાત્મા પુણ્યપાપરૂપ મીઠાં અને કડવાં ફળ ચાખે છે. તે કંચન અને કામિની આદિ ઇન્દ્રિયપરિપોષક પાર્થિવ પદાર્થોની પાછળ દોડે છે. આ અસાર સંસારનાં મિથ્યા સુખોની પાછળ તે વિનાશને માર્ગે પોતાનું જીવન વૃથા ચુમાવતો, દુખી થતો, મરતો ગાંડાની પેઠે ધસે છે ! “ કેવું અલૌકિક ભાવના—ચિત્ર ! કેવું સુંદર, મનોરૂપક રમ્ય રૂપક !! ખીજે એક સ્થળે ઉપનિષદ્માં શરીરને રચની

અને કાશ્ચુમાં ન રાખી શકાય એવી ઇન્દ્રિયોને-ઉન્મત્ત અશ્વોની, મનને લગામની, ભુદ્ધિને સારથિની અને જીવાત્માને રથી એટલે રથમાં બેસનારની ઉપમા આપેલી છે. મનુષ્યની કારકીર્દિ જીંદગીનાં મિથ્યા સુખોની પાછળ દોડાદોડી કરવામાંજ સમાયલી છે, આત્માવસ્થાથીજ તે અનેક પ્રકારનાં પદાર્થોનાં સોનેરી સ્વપ્ન જુએ છે, પાછળથી તેની ખાત્રી થાય છે કે એ બધાં સ્વપ્ન ખોટાંજ હતાં; ખાલી બ્રમણજ હતી. વૃદ્ધાવસ્થામાં એ પોતાનાં પાછલાં કર્મોનું અવલોકન કરે છે; પરન્તુ જગતની આ વિશાળ જાળમાંથી કેવી રીતે મુક્ત થવું તેના કંઈ ઉપાય જાણી શકતો નથી. મનુષ્યોનું જીવન આવું છે. મિથ્યા સ્વપ્નરાજ્યજ તેમના લાગ્યમાં નિર્મોળુ થયું છે. મૃગજાળના જેવાં માત્ર સુખોની પાછળ ભટકી મરવાનેજ તેઓ સંજ્ઞા છે. તેમ છતાં દરેક મનુષ્યની જીંદગીમાં કેટલીક એવી અમૂલ્ય સોનેરી ક્ષણો ચમકાર કરી રહે છે, હંડા શોકના સમયમાં તેમજ કોઈવાર ગાઢ આનંદના સમયમાં પણ એવી સુભાગી ઘડીઓ મળી આવે છે, કે જે વખતે આત્મસૂર્યના પ્રકાશને ઢાંકી રાખનારી વાદળી દૂર સરી જાય છે. એ વખતે આપણી મર્યાદિત પરિસ્થિતિને જોવાને પલવારને માટે આ સર્વ દૃશ્ય જગતની પર રહેલી દિવ્ય આત્મજ્યોતિ ઘડીભર મનુષ્યની દૃષ્ટિએ પડે છે. દૂર દૂર, આ ઇન્દ્રિયોની મર્યાદિત સત્તાની પેલીપાર, આ જગતના મિથ્યા પદાર્થોની પેલીપાર, તેના ક્ષણિક સુખ દુઃખની પેલીપાર, એથી પણ દૂર, કુદરતના પ્રદેશની પણ પેલીપાર, આ લોક અથવા પરલોકના જે જે ભોગવિલાસ અને સુખ-વૈભવની આપણે કલ્પના કરીએ છીએ તે સર્વની પેલીપાર, ધનેપણ, લોકેપણ, પુત્રેપણ અને બીજી કોઈપણ એપણાની પેલીપાર બહુ દૂર દૂરના અગમ્ય અગોચર આત્મપ્રદેશમાંથી એ જ્યોતિનો ચમકાર થાય છે. એ વખતે મનુષ્ય એ દિવ્ય જ્યોતિના દર્શનથી ક્ષણવાર દિગ્મુદ્ભવની જાય છે; અને એજ વખતે તે એકજ વૃક્ષની શાખાપર બેઠેલા બીજા શાન્ત અને ભવ્ય તે પક્ષીને ઝાડનાં મીઠાં કે કટુ ફળોનો

સ્પર્શ પણ કર્યા વિના આત્મતૃપ્તિ સહિત પોતાના મહિમામાં અને આત્મસંતોષમાં તલ્લીન બની બેઠેલું જુએ છે. શ્રીમતી ગીતાજી કહે છે તેમ:—

“સ્ત્વાત્મરાતેરેવ સ્યાદાત્મતૃપ્તઃ માનવઃ ।

આત્મન્યેવ ચ સંપ્રસૂતસ્ય કાર્યં ન વિચિતે ॥”

અર્થાત્ જોને પોતાના આત્મામાંજ રતિ છે, આત્મામાંજ તૃપ્તિ છે, આત્મા સિવાય બીજી કોઈ ચીજને જે ઈચ્છતો નથી અને પોતાના આત્મામાંજ જેને સંપૂર્ણ સંતોષ પ્રાપ્ત થયો છે, તેનું કોઈ પણ કાર્ય આ સંસારમાં બાકી રહ્યું નથી એમ સમજવું.

પરમ પ્રાપ્તવ્ય પામી ચૂક્યા પછી તેને શું કરવાનું બાકી રહ્યું ? આ નાશવંત સંસારના નાશવંત કાર્યોની તે શા માટે વેઠ કરે ? આ પ્રમાણે મનુષ્ય પોતાના જીવનની સદ્ભાગી ક્ષણોમાં એ પરમ જ્યોતિનાં દર્શન કરે છે. એવા અસીમ મહિમાવાન ઉપરની ડાળપર બેઠેલા લવ્ય પક્ષીને તે ક્ષણભર જુએ છે અને જોઈને મુગ્ધ બની જાય છે; પરંતુ પળવાર પછી વળી પાછો તે બધું ભૂલી જાય છે, અને સંસાર-વૃક્ષનાં મીઠાં અને કડવાં ફળ પાછો તે ખાવા લાગે છે ! ત્યારે શું એ વિરલ દર્શનનું તેને કંઈપણ સ્મરણ રહેતું નથી ? કદાચ થોડા સમય પછી ફરીથી પણ તેને તે પરમજ્યોતિનાં દર્શન થાય છે; અને આ સંસાર-વૃક્ષની નીચલી ડાળીપર જ્યારે તેની ખીટપર ફટકા ઉપર ફટકા પડે છે, ત્યારે એ નીચેની ડાળપર બેઠેલું પક્ષી ઉપરના લવ્ય પક્ષીની નજીક અને નજીક જાય છે. તેનાં સદ્ભાગ્યે જો એ વખતે સંસારના તીવ્ર આઘાત એક પછી એક તેને લાગતા રહે તો તે પોતાના સાથી, પ્રાણસ્વરૂપ, પરમમિત્ર, શ્રેષ્ઠ સખારૂપ બીજા લવ્ય પક્ષીની નજીક અને નજીક જતો જાય છે; અને તેમ કરતાં કરતાં તે જ્યારે એ લવ્ય પક્ષીની વધુ સમીપ આવી પહોંચે છે, ત્યારે તેને તરત જણાય છે કે તે પક્ષીની દિવ્ય

ન્યોતિ તેની પોતાની પાંખોની ચોતરફ પણ પ્રસરવા લાગે છે. એથી પણ ન્યારે તે વધુને વધુ નજીક આવતો જાય છે ત્યારે અચાનક તેનું પોતાનું રૂપાન્તર થવા લાગે છે. હજી વધારે નજીક આવતાં તે પોતાને પીગળી જતો જુએ છે. છેવટ તેનું એ જૂનું રૂપ તદ્દન અદૃશ્ય થઈ જાય છે; અને તેને નિશ્ચય થાય છે કે એ જૂના રૂપમાં તેનું વાસ્તવિક અસ્તિત્વજ નહોતું. ખરી રીતે તે રૂપમાં તે પોતે હોતુંજ નહિ, પણ એતો માત્ર આમતેમ હાલતા અસ્થિર પાંદડાંઓમાં બેઠેલા આ શાન્ત અને ભવ્ય પક્ષીનું પ્રતિબિંબજ માત્ર હતું, એ ઉપરના પક્ષીનીજ એ બધી ચમત્કારિક લીલા હતી, એ તેનોજ મહિમા હતો. તેને હવે નિશ્ચય થાય છે કે સત્ય રીતે જોતાં હું એ દિવ્ય પક્ષીનુંજ સ્વરૂપ છું. તેને અનુભવ થાય છે કે તે પોતે પણ ઉપરના પક્ષીનોજ અંશ છે. એ વખતે તે પૂર્ણ નિર્ભય બની જાય છે, પરમ સંતોષ પામે છે અને ધીર તથા શાન્ત બની જાય છે.

આ ચમત્કારીક રૂપકવડે ઉપનિષદ્ દ્વંતભાવથી શરૂઆત કરી તમને અદ્વંતભાવના ઉચ્ચતમ શિખરપર લઈ જાય છે.

ઉપનિષદ્માં આવાં અગણિત ચમત્કારિક દૃષ્ટાંતો આપી શકાય તેમ છે; પરંતુ એ સર્વોત્તમ ગ્રંથોનાં ભવ્ય અને મુંદર કવિત્વ, અપૂર્વ ભાવદર્શક ચિત્રા અને ઉદાત્ત ભાવનાઓના એવા સેંકડો દાખલા ટાંકી બતાવવાનો આ ભાષણમાં જોઈએ તેટલો સમય નથી. આમ છતાં પણ તેના સંબંધમાં હું મારો એક વિચાર જણાવીશ. ઉપનિષદ્ની ભાષા, ભાવના અને વિચારો સર્વ સરલ, સચોટ અને અપણા ઉપર જાણે તલવારની ધાર પડતી હોય અથવા હથોડીના એક પછી એક સખત ફટકા લાગતા હોય એવી રીતે જોરથી તટકાલ અસર કરનારા છે. કેઈ પણ દેકાણે અસ્પષ્ટતા કે કિલ્લજતા નથી. તેના સ્પષ્ટ ઝગમગ ઉડતા અર્થમાં કશી પણ ભૂલ થવાનો સંભવ નથી. તેના સંગીતનો પ્રત્યેક સૂર દૃઢ અને હૃદયભેદક છે; દરેક હૃદયને તે સંપૂર્ણ અસર કરે છે. તેમાં એક પણ દેકાણે

અસંખ્ય પ્રલાપ કે પ્રમત્ત શબ્દો નથી. તેમાં એવો કોઈ જટિલ વાક્યપ્રયોગ નથી કે જેની અંદર આપણું મગજ ગુંચવાઈ જાય. અધઃપતન અથવા પડતીનું એક પણ ચિન્હ એમાં નથી. હૃદયહાર રૂપક અને અલંકારની તાણતોડ પણ તેમાં નથી. વિશેષણ ઉપર વિશેષણનો અમર્યાદિત ઢગલો ખડકીને મૂળ અર્થને વિશેષ અસ્પષ્ટ બનાવવાનો હેતુ પણ નથી. ન સમજી શકાય એવી ક્લિષ્ટતા કરીને મનુષ્યનું મગજ અર્થ સમજતાં સમજતાં ચક્કર ખાઈ જાય અને સાહિત્યની ભૂલભૂલામણીની ગુંચવણીમાંથી બહાર નીકળવાનો રસ્તો પણ ન મળે, એવો ગડબડાધ્યાય ઉપનિષદોમાં કોઈપણ સ્થળે જણાતો નથી. એ સમગ્ર વેદવિભાગને હિન્દુઓ અપૌરુષેય અર્થાત્ ઈશ્વરપ્રણીત માને છે. કદાચ તે સાહિત્ય મનુષ્યપ્રણીત હોય તોપણ તે એક એવી માનવજાતિનું ઉત્પન્ન કરેલું હોવું જોઈએ કે, જે જાતિએ એ વખત સુધીમાં પોતાના પ્રજ્ઞના વીર્ય અને પ્રભાવનું એક ચિન્હ પણ ગુમાવ્યું નહોતું. તેના એકેક પાનામાં અપૂર્વ તેજ, વીર્ય અને પ્રભાવની વાતો વાંચી શકીએ છીએ.

બળવાન થાઓ, તેજસ્વી થાઓ, દુર્બળતા દૂર ફેંકી દો. અતુલ બળ અને આત્મશક્તિ એ તમારા પૂર્વજોનો જ વારસો છે. ઉપનિષદના પ્રત્યેક પાનામાંથી એજ અવાજ સંભળાય છે. હમેશાં સ્મરણમાં નોંધી રાખવા જેવી આ એક મહાન વસ્તુ છે. મારા જીવનમાં મને જો મોટામાં મોટું શિક્ષણ મળ્યું હોય તો તે એજ છે. આત્મશક્તિનો ભવ્ય પાઠ હું આજ સુધી શિખતો આવ્યો છું. ઉપનિષદ પગલે પગલે કહે છે કે:—“હે મનુષ્યો, બળ મેળવો. તમારા આત્મબળને વધારો. દુર્બળ અને નિર્માલ્ય ન બનો.” મનુષ્ય દીન-તાથી પૂછે છે કે:—“શું માનવજાતિમાં દુર્બળતા નથી?” ઉપનિષદ સ્પષ્ટ ઉત્તર આપે છે કે:—“તે છે, પણ વિશેષ દુર્બળતાવડે શું મનુષ્યમાં રહેલી દુર્બળતા દૂર કરી શકશે? દુર્બળતાની વાતો ક્યાંથી બળ ક્યાંથી મળશે? શું તમે કાઢવવડે કાઢવને ઘોષ શકશો? શું પાપવડે

પાપ દૂર થઈ શકશે ?” એજ પ્રમાણે આપણે જો “ બહુ દુર્બળ છીએ ” એવા દુર્બળતાનાજ વિચારો કર્યા કરીશું તો તેથી શું દુર્બળતા દૂર થઈ શકશે ? માટે નબળાપણાના વિચારો છોડીને હે મનુષ્યો ! તમે હૃદયબળ મેળવો, શક્તિવાન થાઓ, બળવાન બનો, દુર્બળતાની ગાદી ઉપરથી ઉઠીને ઉભા થાઓ અને વીર્યવાન તથા મજબૂત બનો. જગતના તમામ સાહિત્યમાંના માત્ર એ એકજ તેજસ્વી સાહિત્યરૂપી ઉપનિષદોમાંથીજ તમને ‘અમી’ શબ્દ વારંવાર મળી આવશે. ‘અમી’ એટલે ભયરહિત. આ શબ્દોનો ઉપનિષદમાં વારંવાર ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો છે. જગતના બીજા કોઈપણ શાસ્ત્રમાં ઈશ્વર અથવા મનુષ્યપ્રત્યે આવું ‘અમી’ વિશેષણ લગાડવામાં આવ્યું જણાતું નથી. માટે ઉપનિષદનો ઉપદેશ શ્રદ્ધા કરી તમે પણ ‘અમી’—ભયરહિત—નિડર બની જાઓ.

આ વખતે મારી અંતર્દૃષ્ટિ સામે દૂરના ભૂતકાલમાંથી ગ્રીસના મહાન શહેનશાહ એલેક્ઝાંડરનું ભવ્ય ચિત્ર ખડું થાય છે. મને જાણે દેખાય છે કે એ મહાપ્રતાપી મહારાજા સિંધુ નદીને કિનારે ઉભો રહીને એક પથરપર એકેલા વસ્ત્રરહિત અરણ્યવાસી દિન્દુ સંન્યાસીની સાથે વાત કરતો ઉભો છે ! સંન્યાસીની અપૂર્ણ બુદ્ધિ-શક્તિ અને તેનું વિશાળ ડહાપણ જોઈને આશ્ચર્ય પામી તે તેને પૈસા અને પદવીની લાલચ બતાવી પોતાની સાથે ગ્રીસ દેશ લઈ ચાલવાને માટે યત્ન કરી રહ્યો છે ! સંન્યાસી તેની પૈસા અને પ્રલોભનની વાતો સાંભળીને હસી પડ્યો ! એલેક્ઝાંડર જેમ જેમ તેને વધારે લલચાવવા લાગ્યો તેમ તેમ તે વધારે ને વધારે હસવા લાગ્યો ! શહેનશાહની સાથે ગ્રીસ જવાની તે યોગ્ય ના કહે છે ! એથી એલેક્ઝાંડર રોષે ભરાઈને પોતાની શહેનશાહ તરીકેની રાજસત્તા બતાવી ક્રોધિત સ્વરે બોલી ઉઠ્યો કે—“ જો તમે મારી સાથે નહિ ચાલો તો હું તમને મારી નાખીશ.” એ સાંભળીને સંન્યાસી ખડ-ખડા હસીને નિર્ભયતાથી કહે છે કે—“ શહેનશાહ, તમે આત્રા

મોટા માણસ થઈને જૂઠું શા માટે બોલો છો ?” એલેક્ઝાંડર તે સાંભળીને વિસ્મિત થયો. સંન્યાસીએ કહ્યું:—“ તમે જેવું જૂઠું અત્યારે બોલ્યા છો એવું હડહડતું જૂઠું તમારી જીંદગીમાં કદિ પણ બોલ્યા નહિ હો. મને કોણ મારી શકે તેમ છે ? નાશવંત જડ જગતનો તું એક શહેનશાહ શું મને મારી શકશે ? ના, ના, તેમ કદી પણ બની શકશે નહિ. એ શરીરના શહેનશાહ ! મને કોઈપણ મારી શકે તેમ નથી. હું તો આત્મા છું, ચૈતન્યસ્વરૂપ છું, અજર, અમર અને અક્ષય છું. હું અનન્ત, સર્વવ્યાપી અને સર્વજ્ઞ છું. મારો કદિ જન્મ થયો નથી અને મૃત્યુ પણ થવાનું નથી. મને—વિશ્વવ્યાપી આત્માને તારા જેવું એક નાનકડું બાળક કેમ કરીને મારી શકશે ?”

બંધુઓ ! એજ ખરું તેજ છે, એજ જ્ઞાનનો ખરો પ્રભાવ છે અને એજ આત્માની શક્તિ અને સત્તા છે. એ વચનોમાં ઉપનિષદના જ્ઞાનનું વીર્ય વેગસહિત વહી રહ્યું છે. હે મિત્રા ! જેમ જેમ હું એ ઉપનિષદો વધારે ને વધારે વાંચતો જાઉં છું તેમ તેમ મને તમારે માટે વિશેષ ને વિશેષ રડવું આવે છે. તમારી નિર્બળતા માટે, તમારી નિર્માલ્યતા માટે, તમારી દીનતા અને દરિદ્રતા માટે મને નિરંતર રડવું આવે છે. એ રડવું એટલા માટે આવે છે કે ઉપનિષદમાં વર્ણુ-વેલી એ આત્મશક્તિનો વ્યાવહારિક ઉપયોગ કરવાની મને વિશેષ જરૂર જણાય છે. ઉપનિષદમાં બળ-વીર્યનો વ્યાવહારિક ઉપયોગજ ભરેલો છે. બળ, વીરતા અને નિડર પ્રભાવ, તેનીજ આપણને અત્યારે વિશેષ જરૂર છે. એ મહાશક્તિનું આપણને કોણ દાન કરશે ? એ આત્મબળ આપણને કોણ આપી શકશે ? આપણને દુર્બળ કરનારી આ જગતમાં હજારો બાબતો છે, વાર્તાઓ પણ આપણે ઘણી વાંચી સાંભળી છે, આપણાં પુરાણોમાં એટલી બધી વાર્તાઓ ભરેલી છે કે, જગતની લાયબ્રેરીઓનો પોણો ભાગ એ વાર્તાઓથી ભરાઈ જાય તેમ છે ! એક જાતિ અથવા પ્રજાને નિર્બળ બનાવનારી આ

જગતમાં જેટલી આવતો છે, તે બધીજ આવતો આપણને છેલ્લાં
લગ્નર વર્ષમાં આવી મળી છે !

એ લાંબા સમય દરમિયાન આપણા પ્રજ્ઞ-જીવનના પ્રવાહનો
માત્ર આ એકજ હેતુ બની રહેલો જણાય છે કે, આપણે પોતાને
વધારે ને વધારે નિર્બળ કેમ બનાવી શકીએ ? અને તે પણ એટલે
સુધી કે છેવટે આપણે માટીના ક્ષુદ્ર ક્રાકાળ બની ગયા છીએ !
જેની ઇચ્છામાં આવે તે આપણા ઉપર પગ દબાવે ચાલ્યા ગયા છે;
અને તેની સાથે આપણે તેજ પગને પરમ આશ્રયરૂપ સમજીને
વળગી રહ્યા છીએ ! એથીજ આપણે જરા પણ આગળ વધી શકતા
નથી. હે બંધુઓ ! મારો અને તમારો એક લોહીનો સંબંધ છે;
મારાં જીવન અને મરણ, તમારાં જીવન અને મરણની સાથે નિર્માણ
થઈ ચૂક્યાં છે; માટેજ તમને ઉપર જણાવેલાં બધાં કારણો લક્ષમાં
રાખીને હું કહું છું કે, આપણને બળનીજ ખાસ જરૂર છે. શરીરનું
બળ, મનનું બળ, હૃદયનું બળ, અને આત્માનું બળ આપણે મેળવ-
વાનું છે. આપણાં ઉપનિષદો એ સર્વ પ્રકારના બળની મોટી ખાણ
છે. ઉપનિષદોમાં એટલી બધી શક્તિ ભરેલી છે કે તે સમગ્ર જગ-
તને બળવાન અને તેજસ્વી બનાવી શકે તેમ છે. તેમનાવડે જગતની
સઘળી પ્રજ્ઞાઓને તેજસ્વી, બળવાન, સ્ફૂર્તિવાળી, પુનરુજ્જીવિત અને
વીર્યશાળી કરી શકાય તેમ છે. દરેક જાતિ, દરેક પ્રજ્ઞ, દરેક ધર્મ
અને દરેક ક્રોમના દુર્બળ, દુઃખી અને પદ્મલિત સર્વ લોકોને એ
ઉપનિષદો પોતાના ભેરીનાદથી કહે છે કે:—“તમારા પગપર ઉભા થાઓ !
દુર્બળતાને દૂર ફેંકી દો અને સ્વતંત્ર થાઓ !” સ્વતંત્રતા—શારીરિક,
માનસિક, આધ્યાત્મિક અને એવી સર્વ પ્રકારની સ્વતંત્રતાજ ઉપનિ-
ષદોનો મુદ્રાલેખ છે. સ્વતંત્રતા ઉપનિષદોનો મૂળમંત્ર છે ! જગ-
તનાં બધાં શાસ્ત્રોમાં એ એકજ એવું શાસ્ત્ર છે કે જે સંસારમાં
ઉદ્ધાર પામવાની વાતો નથી સંભળાવતું; પરંતુ સ્વતંત્રતાનાજ મંત્રો

સંભળાવે છે. પ્રકૃતિનાં-કૃદરતનાં અંધનોમાંથી મુક્ત થાઓ; અને સર્વ પ્રકારની દુર્બળતામાંથી મુક્ત થાઓ.”

ઉપનિષદો તમને બતાવી દે છે કે:—“ એ મુક્તિ, એ સ્વતંત્રતા સ્વભાવથીજ તમારામાં વિદ્યમાન છે, બહારથી મેળવવી પડે તેમ નથી.” ખીન્ન શાસ્ત્રો કરતાં ઉપનિષદમાં આ વિશેષતા છે. હું દ્વૈતવાદીને સંબોધીને કહું છું કે:—“ તમે દ્વૈતવાદી છો તેની કંઈ ફિકર નહિ, પણ તમારે એટલું તો જરૂર કબૂલ કરવું પડશે કે આત્મા સ્વભાવથીજ સંપૂર્ણ છે અને માત્ર પોતાનાં કેટલાંક કાર્યોવડેજ તે સંકુચિત બન્યો છે. આધુનિક ઉત્ક્રાન્તિવાદને માનનારા વિકાસવાદીઓ જેને ક્રમવિકાસ અને ક્રમસંક્રાંત્ય કહે છે, તેનેજ દ્વૈતવાદ-પ્રચારક રામાનુજાચાર્યની ફિલસુફીમાં સંક્રાંત્ય-મત અને વિકાસ-મત કહેલા છે. આત્મા પોતાની પૂર્ણતામાંથી પાછો હટે છે, પદબ્રજ થઇને સંક્રાંત્ય પામે છે; અને તેની સઘળી શક્તિઓ સંકુચિત થઇને અવ્યક્તભાવ ધારણ કરે છે. તે પાછો સત્કર્મ અને સહવિચારવડે ફરીથી વિકાસ પામે છે અને પોતાના સ્વાભાવિક પરિપૂર્ણ સ્વરૂપને પ્રકાશે છે. અદ્વૈતવાદીની સાથે તેમનો એટલોજ મતભેદ છે કે અદ્વૈતવાદીઓ પ્રકૃતિના સંક્રાંત્ય વિકાસને અર્થાત્ પરિણામને સ્વીકારે છે, પણ આત્માનો સંક્રાંત્ય વિકાસ થાય છે, અથવા આત્મા પરિણામી છે એવું માનતા નથી. કલ્પના કરો કે અહીં આપણી વચ્ચે એક મોટો પડદો છે અને તે પડદામાં એક નાનું સરખું છિદ્ર છે. હું એ પડદાની પાછળ ઉભો રહીને પેલા નાના સરખા છિદ્રમાંથી તમારી મોટી સભાને જોનારો માણસ છું. એ નાના છિદ્રમાંથી હું ઘણા થોડા માણસોના ચહેરા જોઈ શકું છું. હવે કલ્પના કરો કે તે છિદ્ર મોટું થતું જાય છે; અને જેમ જેમ મોટું થતું જાય છે તેમ તેમ હું તમારામાંના વિશેષને જોઈ શકું છું. તે વધારે મોટું થાય છે ત્યારે હું સમગ્ર સભાને જોઈ શકું છું. છેવટે એ પડદો અને એ છિદ્ર બન્ને એક થઈ જાય છે. એ છિદ્ર વધી

વધીને છેક પડદાની કોર સુધી પહોંચી જાય છે ત્યારે મારી અને તમારી વચ્ચે કશો પણ પડદો કે અંતરાય રહેશે નહિ. આપણે પરસ્પર એકબીજાને ખુલ્લી રીતે જોઈ શકીએ છીએ, પણ તેથી કરીને મારા કે તમારામાં કશો ફેરફાર થયો નથી. જે કંઈ ફેરફાર થયો છે તે માત્ર પડદામાં જ થયો છે. તમે તો પ્રથમ હતા તેવા અને તેટલા જ છંપટે પણ રહ્યા છો. મારી દૃષ્ટિએ થોડા કે વધારે દેખાતા હતા તે માત્ર આડા રહેલા પડદાને લીધે જ. એ પડદામાં ફેરફાર થયો છે, તેજ માત્ર આપણી વચ્ચેથી દૂર થયો છે. હું અને તમે તો જેવા હતા તેવા જ રહ્યા છીએ. ઉત્કાન્તિવાદ કે વિકાસના સંબંધમાં અદ્વૈતવાદીનો મત આ પ્રકારનો છે. પ્રકૃતિનું પરિણામ બહારના જગતમાં અને સ્વરૂપનું જ્ઞાન આમાંમાં થાય છે, પણ આત્મામાં એથી કરીને કોઈ પ્રકારે સંકોચ કે વિકાસ થઈ શકતો નથી; કેમકે તે અવિકારી, અપરિણામી, એક અને અનન્ત છે. એ આત્મા-માયાના પડદાથી જાણે ઢંકાઈ રહ્યા જેવો હતો. તે માયાનો પડદો ક્રમે ક્રમે પાતળો અને ક્ષીણ બનતો જાય છે તેમ તેમ તેનો (આત્માનો) સ્વાભાવિક મહિમા પ્રકાશિત થતો જાય છે; અને તેને અંતઃકરણભાવે પોતાના મૂળ ખરા સ્વરૂપનું જ્ઞાન થતું જાય છે.

• આ મહાન સિદ્ધાંત ભારત પાસેથી શીખવાને સમગ્ર જગત રાહ જુએ છે. તે ગમે તેવી મોટી મોટી વાતો કરે, ગમે તેવી પોતાની બાંધ ગાય, પણ જેમ જેમ દિવસો જતા જશે તેમ તેમ જગતના બધા લોકો સમજશે કે, ભારતના એ મહા સિદ્ધાંતનો સ્વીકાર કર્યા વિના કોઈપણ સમાજ કે જાતિ ધરાતલપર ટકી શકશે નહિ. દરેક બાબતમાં કેવું પ્રયત્ન પરિવર્તન આવી રહ્યું છે તે તમે શું જોઈ શકતા નથી? દરેક ચીજને જ્યાં સુધી તે સારી છે એવું પૂરવાર ન થાય ત્યાંસુધી, તે ખરાબ જ છે એવું માની લેવાનો પૂર્વે લોકોમાં સામાન્ય રિવાજ પડી ગયો હતો તે શું તમે જાણતા નથી? કેળવણીમાં, ગુન્હેગારોને શિક્ષા કરવામાં, ગાંડા માણસોની સારવાર

કરવામાં અને રોગોની સામાન્ય ચિકિત્સા કરવામાં પણ પહેલાં લોકોનો એજ મત હતો; અને હમણાંનો શું નિયમ છે? આધુનિક નિયમ કહે છે કે શરીર સ્વાભાવિક રીતે તંદુરસ્તજ હોય છે. તે પોતાના સ્વભાવથી-પોતાના કુદરતી ક્રમથીજ દર્દને દૂર કરે છે. રોગને દૂર કરીને દવાઓ કંઈ નવું તત્ત્વ આપી શકતી નથી, પણ શરીરની સ્વાભાવિક શક્તિને શરીરમાં સારાં તત્ત્વોને સંગ્રહી રાખવાના કામમાં મદદ કરે છે. આધુનિક નિયમો અને આધુનિક કાયદા ગુન્હેગારોને માટે શું કહે છે? તેઓ પ્રથમથીજ માને છે કે ગુન્હેગાર ગમે તેવો નીચ અને અપરાધી હોય, પરંતુ તેનામાં જે મનુષ્યભાવ અથવા ઇશ્વરનો અંશ રહેલો છે, તે કદિપણ નાશ પામતો કે બદલાઈ જતો નથી; માટે ગમે તેવા ગુન્હેગારની સાથે પણ આપણે સહવ્યવહાર કરવો જોઈએ. એવીજ રીતે જગતની બધી ચીજો અને બધા વિચારો ક્રમે ક્રમે બદલાવા લાગ્યા છે. કેદખાનાંને દયા અને સહભાવથી વિભૂષિત કરવામાં આવ્યાં છે. પહેલાંના અંધારા ત્રાસરૂપ કારાગારને બદલે ગુન્હેગારોને સુધારનારી ઉદ્યોગશાળાઓ, સંશોધન શાળાઓ અને પશ્ચાત્તાપમંદિરો સ્થપાવા લાગ્યાં છે. દરેક બાબતમાં હાલ એવુંજ થવા લાગ્યું છે. આવી રીતે જાણે અજાણે પણ મનુષ્યના દેવી અંશનો વિચાર જગતના વિવિધ દેશોમાં લિન્ન લિન્નરૂપે પ્રકટ થવા લાગ્યો છે. જગતની પ્રજાઓને તમારા પ્રાચીન પુસ્તકોની ઉદાર વ્યાખ્યા સ્વીકારવીજ પડશે. મનુષ્યને પરસ્પર વ્યવહાર અને રીતભાત તદ્દન બદલાઈ જશે- બધાને એકસરખા ઇશ્વરભાવથી જોવાનો વખત આવી પહોંચશે; અને મનુષ્યજાતિની દુર્બળતા દર્શાવનારા જૂના જમાનાના વિચારોને વિદાય થવું પડશે. આ સૈકામાંજ એ સાંકડા વિચારોનાં મૂળ ઉખટી જશે. અત્યારે લોકો ભલે અમારી ટીકા કરે, કે અમને ગાળો દે. આ જગતમાં પાપ નથી એવો ભયંકર પૈશાચિક વિચાર ફેલાવનાર તરીકે દુનિયાના એકથી બીજા છેડા સુધી મારી સખત ખબર લેવામાં આવી છે.

મારી નિન્દા કરવામાં તેમણે કંઈ આક્રી રાખી નથી. બહુ સારી વાત છે કે એજ મનુષ્યોના વંશમાં જન્મ લેનારી તેમની ભાવી પ્રજા, મેં ધર્મ અને સદ્ગુણનો પ્રચાર કર્યો છે પણ પાપ કે અધર્મનો નહિ, એમ સમજી મને આશીર્વાદ આપશે. હું સદ્ગુણ અને સાત્વિકતાનો શિક્ષક છું; તામસિકતા અને પાપનો પ્રચારક નથી. પ્રકાશ અને સદ્ભાવના પ્રચારક તરીકેજ હું મારું પોતાનું ગૌરવ સમજું છું.

આપણા ઉપનિષદના ઉપદેશોમાંથી જે બીજો મહાન વિચાર પ્રદર્શ કરવાને જગત તૈયાર થઈ રહ્યું છે, તે આ બ્રહ્માંડની અખંડ એકતાનો છે. ભેદભાવ અને પાર્થક્યના જૂના જમાનાના વિચારો હવે સત્વર અદૃશ્ય થવા માંડ્યા છે. વિદ્યુત અને આગ્નિ જગતના જુદા જુદા ભાગોને એકતા કરી એક બીજાના સંબંધમાં લાવે છે; અને તેના પરિણામ તરીકે આપણે હિન્દુઓ પણ જગતનું સુદૃઢ અવલોકન કરતાં શીખ્યા છીએ. પહેલાંની પેઢે હવે આપણે એમ નથી કહેતા કે, આપણા દેશ સિવાયની બીજી બધી ભૂમિમાં માત્ર ભૂત, પ્રેત, રાક્ષસ અને પિશાચજ રહે છે ! તેમજ યુરોપ-અમેરિકાના ખ્રિસ્તી દેશોની પ્રજા પણ હવે એવું કહી શકતી નથી કે, હિન્દુસ્તાનમાં માત્ર માણસખાઉ જંગલીઓજ રહે છે ! આપણો દેશ છાહીને જ્યારે આપણે વિદેશમાં જઈએ છીએ ત્યારે આપણે જોઈ શકીએ છીએ કે ત્યાં પણ આપણા માનવબંધુ પોતાનો લાઘવ લંબાવીને આપણને સદાય કરે છે; અને મહેડેથી મધુર વચનો ઉચ્ચારી આશીર્વાદ આપી આપણો ઉત્સાહ વધારે છે. ક્રોધી ક્રોધ વખત એ વિદેશી માનવબંધુઓ આપણા સ્વદેશજનત બંધુઓ કરતાં પણ સારા જણાય છે. વળી એ વિદેશવાસી જનો જ્યારે આપણા દેશમાં આવે છે ત્યારે તેઓ પણ અહીં એવોજ ભ્રાતૃભાવ, ઉત્સાહ, આદર-સત્કાર અને આશીર્વાદ આપણે આંગણે મેળવે છે. આપણાં ઉપનિષદો કહે છે કે, “અજ્ઞાનજ સર્વ દુષ્ટોનું કારણ છે;” અને આપણા જીવનની દરેક આધ્યાત્મિક અથવા સામાજિક સ્થિતિમાં જ્યારે એ સિદ્ધાંતનો

ઉપયોગ કરવામાં આવે છે, ત્યારે તેની સંપૂર્ણ સત્યતા સદૃશ સિદ્ધ થાય છે. અજ્ઞાનને લીધેજ આપણે એક બીજાને ઓળખી કે પ્રેમ કરી શકતા નથી. જેવા આપણે એક બીજાને ઓળખતાં શીખીએ છીએ કે તરતજ આપણા વચ્ચે પરસ્પર પ્રેમ પ્રકટી ઉઠે છે. સ્વાભાવિક રીતે તે પ્રગટવોજ જોઈએ. કેમકે આધ્યાત્મિક દૃષ્ટિએ શું આપણે બધા એક નથી? આ પ્રમાણે સમગ્ર બ્રહ્માંડનો એકત્વભાવ પોતાની મેજેજ વિસ્તાર પામતો જાય છે. રાજનીતિ અને સમાજનીતિના ક્ષેત્રમાં પણ આજથી વીસ વર્ષ પૂર્વે દરેક પ્રજાના પ્રશ્નો પોતપોતાના ક્ષેત્રમાંજ સમાધિ રહ્યા હતા; પરંતુ હવે તેમનો માત્ર તેટલાજ ક્ષેત્રમાં સમાસ થઈ શકતો નથી. એ પ્રશ્નોનું નિરાકરણ કરવા માટે બીજી પ્રજાના અભિપ્રાયોને પણ પોતાની સાથે જોડવાની હવે જરૂર જણાવા લાગી છે; અને તેથી એ સામાજિક અને રાજનૈતિક વિચારો પણ વિશાળ રૂપ અને પ્રમાણ ધારણ કરતા જાય છે. પ્રજા-સમૂહના વિશાળ ક્ષેત્રમાં, અનેક જનોના વિચારરૂપ વિશાળ પ્રકાશમાં હવે એ ગહન પ્રશ્નોની સારી રીતે મીમાંસા કરી શકાય છે. વિવિધ પ્રજાઓનું એકત્ર બંધારણ, તેમનો પરસ્પર સંબંધ, તેમજ મિશ્ર ધારા-ધારણ ઇત્યાદિ અનેકને તોડીને એક કરવાની, એટલે કે જગતની બધી પ્રજાના વિચારોને સાથે જોડી દેવાની બૃહદ્ આજે ચારે-મેર સંભળાઈ રહી છે. ચાલુ જમાનાની મુખ્ય ઇચ્છા અને તેનો મૂળમંત્ર એજ છે. સર્વ પ્રજાઓમાં એકત્વભાવ ધીમે ધીમે કેવો વિસ્તાર પામતો જાય છે તેનું એ પ્રત્યક્ષ અને પ્રબળ પ્રમાણ છે. રસાયનશાસ્ત્ર અને વિજ્ઞાનમાં પણ જડતત્ત્વ સંબંધે એવાજ વિશાળ વિચારો લોકોમાં ફેલાતા જાય છે. જેમ જેમ શાસ્ત્ર, વિજ્ઞાન અને સુધારો આગળ વધે છે, તેમ તેમ જ્ઞાનના દિવ્ય પ્રકાશવડે એકતાનો સર્વવ્યાપી ભાવ આગળ ફેલાતો જાય છે. વિજ્ઞાનના વિકાસથી આજે તમે બધી જડ વસ્તુઓને એક અખંડ વસ્તુરૂપે અથવા જડ તત્ત્વોના એક મહાન સમુદ્રરૂપે વર્ણન કરો છો. તમે, હું, સૂર્ય, ચંદ્ર

અને પૃથ્વીના આ બધા પ્રાણી-પદાર્થો એ મહાન જડ તત્ત્વના સમુદ્રમાં જુદા જુદા તરંગ અને આવર્તરૂપે એક સાથે રહેલા છે; માત્ર એ સર્વને જુદાં જુદાં નામોજ આપવામાં આવેલાં છે. એ સિવાય એમાં પરસ્પર કોઈ જાતનો ભેદ નથી. માનસિક દૃષ્ટિથી નિરીક્ષણ કરતાં આ બધું જગત વિચારોના એક વિશાળ સાગર જેવું જણાય છે, અને તમે, હું તથા બીજા સર્વ એ સમુદ્રના નાના મોટા તરંગો જેવા છીએ; પરંતુ આત્મદૃષ્ટિથી જોતાં આ સમગ્ર જગત એકજ આત્મારૂપ, અવિકારી અને અચલ જણાય છે. સર્વત્ર શાશ્વત, અચ્છેદ્ય, અભેદ્ય, અવિકારી અને અપરિણામી સત્તારૂપ આત્માજ વ્યાપી રહેલો દેખાય છે. આ જમાનાની બીજી આવશ્યકતા જણાય છે તે નીતિની છે. એ નીતિ પણ આપણા પ્રાચીન ગ્રંથોમાં યથેષ્ટભાવે મળી આવે છે. નીતિશાસ્ત્રના મુખ્ય સિદ્ધાંતો અને તેમનું સ્પષ્ટીકરણ આજના જગતને આવશ્યક જણાય છે, એ પણ તેમને આપણાં શાસ્ત્રોમાંથી સંતોષકારક રીતે મળી શકશે.

અત્યારે આપણને હિંદુસ્તાનમાં કયી વસ્તુની જરૂર છે ? પરદેશીઓને એ વસ્તુની જરૂર છે, તેના કરતાં આપણને તેની વીસગણી જરૂર છે એમ સમજવું; કારણ કે આપણે ઉપનિષદની ગમે તેવી મહત્તા ગાંધએ, આપણા પૂર્વજો મહાન ઋષિ-મહર્ષિ હતા એમ ગમે તેટલું ગૌરવ ધરાવીએ; પરંતુ દુનિયાની અનેક જાતોના સાથે સંસ્પર્શી જોતાં આપણે આજે અત્યંત નિર્વિચિત્, નિર્માત્ર અને કંગાલ છીએ; એવું મારે સ્પષ્ટ કહેવું પડશે. પ્રથમ તો આપણી શારીરિક નબળાઈજ આપણને મોટી અડચણરૂપ છે. એ શારીરિક નબળાઈજ આપણા દુઃખોનું એક તૃતીયાંશ કારણ છે. એ નબળાઈને ક્ષીણેજ આપણે આગસુ બની ગયા છીએ; કામ કરી શકતા નથી; સંયમ જાળવી શકતા નથી; એકબીજાની સાથે એકત્ર થઈ શકતા નથી; પરસ્પર એકબીજાને રહાતા નથી અને અધમ સ્વાર્થી બની ગયા છીએ. આપણા બે ત્રણ માણસો પણ પરસ્પર દૂર કે ઘણી

રાખ્યા વિના હળીમળીને રહી શકતા નથી. આવી દુઃખરૂપ સ્થિતિમાં આપણે આવી પડ્યા છીએ. કશા પણ ઢંગધડા કે બંધારણની આશા વગરના, અસ્તવ્યસ્ત પશુઓના ટોળા જેવા અને છેકજ આપમતલબી બની ગયા છીએ. કપાળમાં ઉભું તિલક કરવું જોઈએ કે આંટું કરવું જોઈએ ? ત્રિપુંડ્ર ખરું છે કે બિર્વાપુંડ્ર ખરું છે ? એવા તુચ્છ અને નજીવા વિષયો માટે સેંકડો વર્ષથી સમય, પૈસા અને જીંદગીને બરબાદ કરી આપણે લડ્યા કર્યું છે. જન્મતી વખતે અમુકની નજર પડશે તો મારો ખોરાક અલગાઈ જશે, એવા એવા વિષયો ઉપર આપણે મહાભારત જેવડાં પુસ્તકો લખીને શાહી, કાગળ અને સમયનું સત્યાનાશ વાળ્યું છે. છેલ્લાં કેટલાંએક સૈંકાં થયાં આપણે આવાંજ મહાભારત (!) પરાક્રમો કરતા આવ્યા છીએ. જે પ્રજાની સઘળી મગજશક્તિ આવા આશ્ચર્યકારક સુંદર પ્રશ્નોમાં અને આવી મહાભારત શોધખોળમાંજ સંપૂર્ણ રોકાઈ રહી છે, તે દીન-હીન પ્રજા પાસેથી ખીજી કયા ઉંચી વસ્તુની આશા રાખી શકાય ? આ બધાં પરાક્રમોને માટે, આપણે પોતાને માટે, તેમજ આપણી તુચ્છ જીંદગીને માટે શું આપણને શરમ નથી ઉપજતી ? હા, ઘણી વખત આપણને શરમ ઉપજે છે, આપણે આ બધી બાબતોને નાલાયક, તુચ્છ અને ત્યજી દેવા જેવી જાણીએ છીએ; પરંતુ દુર્ભાગ્યે તેનો ત્યાગ કરી શકતા નથી. આપણે ઘણી સારી સારી વાતોના વખતોવખત વિચાર કરીએ છીએ, પણ તે માત્ર વિચારજ. કમનશીએ જે ધારીએ છીએ તે કદિ પણ કરી શકતા નથી. પોપટની પેઠે વિચારો કરવાની આપણને ટેવજ પડી ગઈ છે—સ્વભાવજ થઈ ગયો છે. આપણે એ વિચારોને કદિ આચારમાં મૂકતાજ નથી. વાતો મોટી મોટી કરીએ છીએ, પણ કામ જરા પણ કરી શકતા નથી ! આનું શું કારણ છે ? આ બધી અસ્વસ્થતા થવાનું કારણ માત્ર શારીરિક નબળાઈજ છે. દુર્બળ ખાલી મગજ કંઈ પણ કરી શકે તેમ નથી. આપણે તેને મજબૂત બનાવવું જોઈએ. પહેલાં આપણા

યુવકોને બળવાન બનાવવા નોંધ્યે. ધર્મ પાછળથી આવશે. મારા બુવાન મિત્રા ! તનથી, મનથી અને આત્માથી બળવાન થાઓ. મારી તમને એજ શિખામણ છે. દુર્બળ અને નિર્વીર્ય શરીરવડે ગીતાનો અભ્યાસ કરવા કરતાં તો કુટખોલની રમતથી તમે સ્વર્ગની વિશેષ નજીક જઈ શકશો. આ શબ્દો ઘણા સાદસ ભરેલા છે, પણ હું તમને હૃદયથી ચાહતો હોઉં તો મારે એમજ કહેવું નોંધ્યે. નોંડો ક્યાં ખૂંચે છે અને તે દુઃખકારક થઈ પડે છે તે હું બાણું છું; મેં કંઈક અનુભવ લીધો છે; અને તે ઉપરથી પણ હું એજ વાત કહું છું કે તમારું શરીર મજબૂત હશે તોજ તમે ગીતાને સારી રીતે સમજી શકશો. તમારા શરીરની માંસપેશીઓ મજબૂત અને બળવાન હશે તોજ ગીતાના તત્ત્વો તમારા મગજમાં દરી શકશે. તમારા શરીરનું લોહી તાણું, મજબૂત અને વધારે તેજસ્વી હશે તોજ કૃષ્ણભગવાનનું અતુલ બળ અને તેમની પ્રબળ પ્રતિભા તમે વધારે સારી રીતે સમજી શકશો. જ્યારે તમારું શરીર તમારા પોતાના પગપર દબતાથી ઉભું રહી શકશે અને જ્યારે તમે તમને પોતાને બરાબર ઓળખી શકશો, ત્યારેજ આત્માનો મહિમા અને ઉપનિષદનું જ્ઞાન સારી રીતે તમારા સમજવામાં આવશે. આ પ્રમાણે વેદાન્તના સિદ્ધાંતોને આપણાં વ્યાવહારિક કાર્યોમાં લગાડવા નોંધ્યે; અને આપણા જીવનવ્યાવહારમાં તેમનો ઉપયોગ કરવો નોંધ્યે.

લોકો ઘણી વખત મારાં અદ્વૈતવાદપરનાં ભાષણો સાંભળીને કંટાળી જાય છે. અદ્વૈતવાદ, દ્વૈતવાદ કે બીજા કોઈપણ વાદનો આ દુનિયામાં પ્રચાર કરવાનો મારો હેતુ નથી. જે ખાસ વાદની આપણને હાલ જરૂર છે તે આપણા આત્માની પ્રબળ શક્તિ, તેનું અનન્ત બળ, તેની શાશ્વત પવિત્રતા અને તેની પરિપૂર્ણતાનો પૂરેપૂરો વિચાર કરી, તેને આચારમાં મૂકવાની છે. જે મને એકાદ બાળક હોત તો જન્મથીજ હું તેને કહેવાનો આરંભ કરત કે—**તત્ત્વમસિ નિરંજનઃ** તું નિરંજન એટલે કે વિકારરહિત—પરમપવિત્ર છે.

આપણા પુરાણગ્રંથોમાંનું રાણી મહાલસાનું સુંદર ઉપાખ્યાન તમે વાંચ્યું હશે. એ જ્ઞાનવતી રાણીને ન્યારે સંતાન પ્રાપ્ત થતું ત્યારે તે પોતાને હાથેજ બાળકને પારણામાં મૂકી તેને જીલાવતી જીલાવતી વેદાન્તનું ક્રેવું મધુર હાલરડું ગાઇ સંભળાવતી હતી કે,--**શુદ્ધોઽસિ શુદ્ધોઽસિ નિરંજનોઽસિ, સંસારમાયાપરિવર્જિતોઽસિ ॥** અર્થાત્ તું પરમ પવિત્ર છે; તું નિષ્પાપ, નિષ્કલંક, બળવાન આત્મા છે, તું મહાન આત્મા છે. આ ઉપાખ્યાનમાં--આ સુંદર દૃષ્ટાંતમાં ઘણો અર્થ સમાવેલો છે; તેમાં મહાન સત્ય રહેલું છે. 'તમે મહાન છો' એવી ભાવના કરો તો તમે જરૂર મહાન થશો. મેં આખા જગતમાં પ્રવાસ કરીને શું અનુભવ મેળવ્યો, એ એક પ્રશ્ન છે. પાશ્ચાત્ય લોકો 'અમે પાપી છીએ' એવું બોલ્યા કરે છે ખરા પણ ને બધા ચૂરોપવાસી મનથી પણ એવું સમજતા હોય કે તેઓ ખરેખર પાપીજ છે, તો પછી આપણા દેશના હાલના અંત્યજ વર્ગ કરતાં તેઓ જરા પણ સારા થઈ શકે નહિ. દાશ્વરની કૃપાથી માત્ર તેઓ મહોદથીજ કહે છે કે 'અમે પાપી છીએ' પણ હૃદયથી તો તેઓ એ વાત જરાએ

* રાણી છતાં પણ પોતાના બાળકોને ક્યાં આમ સ્વહસ્તે જીલાવવાં તથા જન્મભર માટે પરમ હિતાવહ થઈ પડે એવી ભાવનાઓથી ભરપુર હાલરડાં ગાવાં; અને ક્યાં હાલનાં સુધરેલાં ટચાક શેઠ-શેઠાણીઓ તથા રાન્ત-રાણીઓની હલકટ દાસ-દાસીઓને બાળકો જીલાવવા ધવરાવવા, રમાડવા અને ફરવા લઈ જવા માટે સોંપી દેવાની મહા મૂર્ખતાભરી નીતિ ! ફળમાં હલકી અને બીભત્સ ભાવનાઓ, સંસ્કારો, રાખ્તો તથા પરિણામે તેવાજ આચારો વિના તે બાળકોને બીજું શું મળે ? મંદવાડમાં અને મરવા સમય એજ બાળકો એવા નોકરો પાસે પાણી ટોવરાવી તેવુંજ ટચાકપાણું ભજવી બતાવે છે, ત્યારે પછી ગાળો ને શાપ આપી ભલે તેમને નરકમાં મોકલે ને તેમના પહેલાં તેમને માટે જગ્યા તૈયાર કરવા સારે તે માખાપ પોતે પણ ત્યાંજ સીધાવી નય (!). પણ એથી કાંઈ બગડેલું સુધરતું નથી.

માનતા નથી. હૃદયથી તો તેઓ એમજ માને છે કે તે પોતે મહાન છે, આ જગતમાં તે જે કંઈ ધારે તે કરી શકે છે અને પોતાની ઇચ્છા હોય તો તે સુધી કે ચન્દ્રલોકમાં પણ જઈ શકે છે. તેમના હૃદયમાં દૃઢ વિશ્વાસ છે કે તેઓ પોતે ઇચ્છાનુસાર કાર્ય કરી શકે છે. એ આત્મવિશ્વાસ, એ દૃઢ સંકલ્પ, એ પોતાની અચલ માન્યતાને લીધેજ તેઓ (જગતના પદાર્થો અને વિદ્યાઓની આબતમાં) ખરેખરા મહાન થયા છે. જો તેઓ પોતાના ધર્મગુરૂ પાદરીના વચનમાં શ્રદ્ધા રાખીને દૃઢ વિશ્વાસથી એવુંજ માનતા હોત કે તેઓ તુચ્છ અને પાપી છે અને અનન્તકાળ સુધી ભયંકર નરકાગ્નિમાં બળવું પડશે, તો આજે આપણે તેમને જોઈએ છીએ એવા મહાન તેઓ કદી થઈ શકત નહિ. એવીજ રીતે દરેક પ્રજાના હૃદયમાં જે દિવ્ય શક્તિ, જે ઇશ્વરી સામર્થ્ય રહેલું છે, તે કદિ પણ દૂર થતું નથી. તે પોતેજ તેના સ્વતઃપ્રભાવરૂપ બને છે. ભલે ગમે તેટલા પાદરી, પુરોહિતો કે વહેમો તેમના આત્મશક્તિના ભાનને ભૂલાવવાના યત્ન કરે, પરંતુ તેમનો એ આત્મવિશ્વાસ દૂર નથી થયો; એથીજ તે પ્રજાઓ વિજયી બલવાન તથા સફલ મનોરથ બની શકી છે. આપણે ગમે તેવા મહાન ગ્રંથો ધરાવવા છતાં અને મુસલ્માનો તથા આર્યોનાં સંતાન હોવા છતાં એ આત્મવિશ્વાસ ગુમાવ્યો છે, આપણી આત્મશ્રદ્ધા ઊડી ગઈ છે. તમે મારી વાત ખરી માનો છો ? તમને મારાં વચનોમાં વિશ્વાસ છે ? તો હું તમને કહું છું તે સાંભળો. આપણે ઇંગ્રેજ સ્ત્રી પુરૂષો કરતાં ઘણોજ ઓછો આત્મવિશ્વાસ રાખીએ છીએ, તેમના આત્મવિશ્વાસનો એક હજારમો ભાગ પણ આપણામાં નથી. આ સ્પષ્ટ શબ્દો છે. આ સાચી વાત છે. એ મારે તમને કહેવીજ જોઈએ; કારણ કે સત્ય કહીને તમારી આંખો ઉઘાડ્યા સિવાય બીજો ઉપાયજ નથી. શું તમે જોઈ શકતા નથી કે ઇંગ્રેજ પુરૂષો અને સ્ત્રીઓ પણ જ્યારે આપણા ધર્મનું તત્ત્વ અને તેના ઉચ્ચ આદર્શ કંઈક અંશે પણ જાણી શકે છે, જ્યારે તેનો મહિમા થોડો ઘણો પણ તેમના

ધ્યાનમાં ઉતરે છે, કે તુરતજ તેની પાછળ તેઓ ગાંડાં બની જાય છે; તે એટલે સુધી કે તેઓ રાજકર્ત્તી પ્રજા હોવા છતાં, આપણા ઉપર અધિકાર ચલાવવા માટે સર્જ્યા હોવા છતાં, પણ અનેક કષ્ટ વેદીને તેમના પોતાના સ્વદેશી ભાષાઓની હાંસી, મશકરી સહન કરીને પણ આપણા ધર્મનો પ્રચાર કરવા સાંઝે અને આપણા પોતાના ધર્મનું મહત્ત્વ આપણને સમજાવવા સાર આટલે દૂર હિન્દુસ્તાન સુધી આવે છે ! તમારામાંના કેટલા માણસો એમ કરી શકે તેમ છે ? ધર્મ પ્રચારને માટે તમે શું કરો છો ? તમે શા માટે કંઈ નથી કરી શકતા ? શું તમે નથી જાણતા તેથી નથી કરી શકતા ? ના એમ કંઈજ નથી. તેઓના કરતાં તમારા પોતાના ધર્મ સંબંધી તમને વધારે સાંઝે જ્ઞાન છે; એથીજ તમે તેમના જેટલું કરી શકતા નથી ! તમારા માટે જેટલા જ્ઞાન અને હલાપણની જરૂર છે તેના કરતાં તમે વધારે જ્ઞાની અને ડાહ્યા છો એથીજ મુશ્કેલી ઉભી થઈ છે ! આ બધી આપત્તિ, મુશ્કેલી અને અઘોગતિનું કારણ એજ છે કે તમારું લોહી બગડીને પાણી જેવું થઈ ગયું છે, તમારું મગજ બગડીને અને અસ્થિર બની ગયું છે, તમારાં શરીર નિર્માલ્ય અને નબળાં થઈ ગયાં છે. એ જીર્ણુ-શીર્ણુ શરીરોને તમારે બદલવાં જોઈએ. તેજસ્વી, બળવાન, કાર્યપરાયણ નવાં શરીરો ધારણ કરો. શારીરિક નબળાઈ તે શાપ છે, મહા પાપ છે, પડતીનું એ એક મહત્ત્વનું કારણ છે, આજે સો સો વર્ષ થયાં સુધારાની, હિંદુ આદર્શોની તીવ્ર કર્તવ્યની સમાજ અને ધર્મના ઉદ્ધારની અને એવી અનેક સારી સારી વાતો મ્હોડેથી બંકો છો, પણ જ્યારે એ વાતોને કામમાં લગાડવાનો વખત આવે છે, જ્યારે એ બધા હિંદુ વિચારોનો વ્યાવહાર અને આચારમાં ઉપયોગ કરવાનો પ્રસંગ આવે છે, ત્યારે તમારો ખીલકુલ પત્તોજ મળતો નથી ! કમે કમે સમગ્ર જગત તમારા કામકાજથી કંટાળી ગયું અને સુધારાનું નામ પણ વગોવાઈને આખી દુનિયામાં ઉપહાસને પાત્ર થયું, તેનું શું કારણ છે ? શું તમે તે નથી

જાણતા ? તમે કેમ નહિ જાણો ! તમે તો મહાજ્ઞાની છો ! બાહ્ય એ સંઘર્ષાં અનિષ્ટનું મૂળ તમારી પોતાની નબળાઈ છે. એ બધાં દુઃખોનું કારણ એજ છે કે તમે નિર્બળ છો, નિર્બળ છો, નિર્બળ છો. તમારું શરીર નિર્બળ છે, તમારું મન નિર્બળ છે, તમારું હૃદય દુર્બળ છે, તમને તમારો પોતાનો વિશ્વાસ નથી, આત્મવિશ્વાસનું અમૂલ્ય ધન તમે ગુમાવી બેઠા છો. મારા બંધુઓ ! સૈકા ઉપર સૈકાં વીતી ગયાં. જ્ઞાતિભેદો રાજ્યઓ અને વિદેશીઓના બરાબર એક હજાર વર્ષના કચરી નાખનારા જીલમથી અને તમારા પોતાના માણસોના અત્યાચારથી તમારી બધી શક્તિ દરાઈ ગઈ છે, તમારું બધું બળ હણાઈ ગયું છે. બંધુઓ એ વિચ્છેદ અને અત્યાચારથી તમારો મેર-દંડ તૂટી ગયો છે; અને પગ નીચે કચડાતા કીડા જેવા તમે ભસ્ટેલ બની ગયા છો, બધું બળ ગુમાવી બેઠા છો અને પરમ દુઃખી બની રહ્યા છો. એ દુઃખ દર્દને દુર કરનારી દવા ‘શરીરબળ’ છે. તમને તે બળનીજ મુખ્ય જરૂર છે. પણ અત્યારે તમને એ બળ કાણુ આપશે ? તપાસો, વિચાર કરો. એટલું તો ચોક્કસ છે કે આપણને મોટામાં મોટી જરૂર તો એ બળની છે; માટે તનબળ, મનોબળ, આત્મબળ એ બધાં બળનો સંચય કરો.

હું તમને દઢતાથી કહું છું કે બળ પ્રાપ્ત કરવાનો પહેલો ઉપાય એજ છે કે આપણા ઉપનિષદમાં આપણે દૃઢ વિશ્વાસ રાખવો જોઈએ. આપણે દૃઢ નિશ્ચયથી સમજવું જોઈએ કે “હું અમર આ-મા છું, તલ્વારની તીવ્ર ધાર મને છેદી શકે તેમ નથી, હથિયાર મને બેદી શકે તેમ નથી, અગ્નિ મને બાળી શકે તેમ નથી અને વાયુ મને સુકાવી શકે તેમ નથી; કેમકે હું સર્વ શક્તિમાન સર્વદા આત્મા છું.” આ ઉત્તેજક, આશાપ્રદ, ઉદ્ધાર કરનારાં વિરલ વાક્યોનું સર્વદા ઉચ્ચારણ કરતા રહો. અમે નિર્બળ છીએ, પુરુષ છીએ, એવું કદિ કહેતા નહિ. જે કંઈ ધારીએ તે દરેક કામ અમારથી થઈ શકે તેમ છે, અમે શું નથી કરી શકતા ? અમારાથી બધું

અહીં શકે તેમ છે; કેમકે આપણી સર્વની પાસે પ્રબળ શક્તિ અને મહીમાવાન આત્મા છે. એ આત્મામાં સંપૂર્ણ વિશ્વાસ રાખો; ઋષિ-કુમાર નચિકેતાના જેવો પ્રબળ આત્મ વિશ્વાસ રાખો. તેના પિતા યજ્ઞ કરતા હતા તે સમયે પ્રબળ આત્મવિશ્વાસે નચિકેતાના હૃદયમાં પ્રવેશ કર્યો. હું ઇચ્છું છું કે તમારામાંના દરેકના હૃદયમાં એવો દૃઢ આત્મવિશ્વાસ જન્મત થાઓ. તમારામાંનો એક રાક્ષસી બળ પ્રાપ્ત કરીને, વીરમદ્યથી ઉન્મત્ત થઇને પ્રબળ બુદ્ધિબળથી આંગળીને ઇસારે આ જગત ચલાવનારો નીવડે. અત્યંત બળવાન ઇશ્વરતુલ્ય મહાપુરુષ તમે થાઓ; અને સર્વ પ્રકારની દુર્ગુણતાને દૂર હટાવીને દુનિયામાં ભારતીય આત્મજ્ઞાનના ડંકા વગડાવો. હું તમને બધાને એવાજ પ્રતાપી બળવાન અને પરાક્રમી બનેલા જેવા ઇચ્છું છું. ઉપનિષદ-માંથી તમે એવુંજ બળ મેળવી શકશો. યદ્ધી શક્તિ અને બધાં સામર્થ્યોનો તેઓ એક અખૂટ ભંડાર છે. એજ ઉપનિષદમાંથી ઉપર જણાવ્યો તેવો આત્મવિશ્વાસ તમે પ્રાપ્ત કરી શકશો. સર્વ સામર્થ્ય ઉપનિષદમાં ભર્યું છે.

ભાઈઓ! પણ લોકો એમજ માને છે કે એ તો માત્ર સંન્યાસીઓને માટેજ છે! સંસાર ત્યાગ કર્યો વીના અને વનવાસ લીધા વિના ઉપનિષદને અડકાયજ નહિ! પરંતુ શંકરાચાર્ય મહાન દયાળુ હતા; તેમણે કહ્યું છે કે;—“ગૃહસ્થાશ્રમી પણ ઉપનિષદનું અધ્યયન

*સર્વ મુખ્ય મુખ્ય ઉપનિષદો દુરથી વંચાય તેવા મોટા અક્ષર અને સીધા, સાદા, તથા ખેંચતાણ કે લંબાણ વિનાના અર્થ સાથે પ્રસિદ્ધ કરવા લાંબા સમયથી વિચાર છે પણ પંડિતાઈનાં પુછડાં ધુસારી કઠિનાઈમાં કાર્યગૌરવ માનનારા ભાષાંતર કર્તાઓને બદલે ચકલાંની જેડે ચાવી તૈયાર કરીને બાળ (નવા અભ્યાસી) જીવને પચી જાય તેહું સાદું ભાષાંતર કરી શકનાર કોઈ યોગ્ય વિદ્વાન નહિ નીકળી આવવાથી તથા તે ખાતે પ્રયાસથી શોધ કરવા અવકાશ નહિ મળવાથી તે કાર્ય હજી થઈ આવ્યું નથી. ઇશ્વર હવે તેવી અનુકૂળતા સત્વર આપે એજ પ્રાર્થના.

મંત્રી-સ સા.

કરી શકે છે; ઉપનિષદનો અભ્યાસ તેમને પણ લાભકારક થશે અને એથી તેમનું કંઈ અનિષ્ટ થવાનું નથી.” શંકરાચાર્યે આમ કહ્યું છે છતાં પણ લોકોમાં હજી એવાજ વિચારો જામી રહ્યા છે કે ઉપનિષદમાં માત્ર સંન્યાસીઓની, ત્યાગી પુરોનોની, વનવાસી જીવનનીજ વાતો છે. મેં આગળ એક વખત કહ્યું હતું તે પ્રમાણે આપણા વેદોની ખરેખરી પ્રમાણરૂપ ટીકા—આજ સુધીમાં માત્ર એકજ વખત થયેલી છે. વેદોના સ્વયંપ્રકાશક ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ પરમાત્માએ વેદોની ખરાબરની યથાર્થ ટીકા સ્વરૂપ અમૃતવાદિની શ્રીમતી ભગવદ્ગીતા કરીછે. તેની ઉપર કોઈ ટિંકાટિપ્પણ ચાલી શકે તેમ નથી. એ ભગવદ્ગીતાના ઉપદેશમાં દરેક મનુષ્યને વેદાન્તનું યથાર્થ જ્ઞાન સંબોધવામાં આવ્યું છે. તમે ગમે તે કાર્ય કરતા હો પણ વેદાન્તનું જ્ઞાન તમારે માટે પરમ આવશ્યક છે. વેદાન્તનાં એ સઘળાં મહાન તત્ત્વો અને મહાન સત્યો વનમાં અને ગિરિગુહાઓમાં ભરાઈ રહેવાને માટે સર્જાયાં નથી, પણ ન્યાય મંદિરમાં, રાજ મંદિરમાં, ધર્મસભામાં, ભજન મંદિરમાં ગરીબની ઝુંપડીમાં, મચ્છીમારના ઘરમાં અને વિદ્યાર્થીના અભ્યાસ-ગૃહમાં, સર્વત્ર વેદાન્તના સિદ્ધાન્તોની ચર્ચા થવી જોઈએ; અને વ્યાવહારમાં તેને ઉપયોગી બનાવવા જોઈએ. પ્રત્યેક નર—નારી, પ્રત્યેક બાલક—બાલિકા ગમે તે કાર્ય કરતાં હોય, ગમે તેવી તેમની સ્થિતિ હોય, ગમે તેવો તેમનો ઉદ્યોગ—ધંધો હોય અને ગમે ત્યાં તેઓ રહેતાં હોય; ત્યાં સર્વત્ર વેદાન્તનો પ્રભાવ જમાવી દેવાની ખાસ જરૂર છે, એ વિષયમાં ભય રાખવાનું કંઈ પણ કારણ નથી. ઉપનિષદના આદર્શોને મચ્છીમાર અને એવાજ હલકા લોકો કેવી રીતે પોતાના કાર્યમાં ઉપયોગી કરી શકશે તેના વિશાળ માર્ગો બતાવવામાં આવ્યા છે. એ માર્ગો પણ અનંત છે; ધર્મ અતિ વિશાળ અને અનંત છે. કોઈ તેના ઉપર પગ મુકીને ચાલી શકે તેમ નથી. તમે જે કંઈ હૃદયપૂર્વક કરો છો તે તમારે માટે ઉત્તમ અને લાભકારક છે. એક નાનામાં નાનું કાર્ય પણ જો હૃદયપૂર્વક યથાર્થ રીતે કરવામાં આવે

તો તેનું અદ્ભૂત ફળ પ્રાપ્ત થાય છે; માટે જેનાથી જેટલું અને તેટલું દરેક મનુષ્યે કરવું જોઈએ. જે મચ્છીમાર પણ પોતાને આત્મરૂપે ઓળખી શકશે તો તે એક સારો મચ્છીમાર થઈ શકશે. જે એક વિદ્યાર્થી વિચારી શકશે કે તે પોતેજ આત્મા છે, તો તે એક સારો વિદ્યાર્થી બની શકશે. જે કોઈ ધારાશાસ્ત્રી કે વકીલ સમજશે કે તે આત્મા છે, તો તે એક સારો વકીલ થઈ શકશે. એવીજ રીતે બધાનું સમજી લેવું. આનું પરિણામ એ આવશે કે જ્ઞાતિસંસ્થાઓની વ્યવસ્થા સદાને માટે જળવાઈ રહેશે. જનસમાજનો એ સ્વભાવજ છે કે નાનાં મંડળમાં વહેંચાઈ જવું. ત્યારે એ બધામાંથી જનું શું રહેશે ? માત્ર માની લીધેલા અયોગ્ય દક્ષ અને અધિકારોજ. જ્ઞાતિસંસ્થા એ એક પ્રાકૃતિક નિયમ છે. સામાજિક જીવનમાં હું એક પ્રકારનું કર્તવ્ય કરી શકું છું અને તમે બીજા પ્રકારનું કરી શકો છો; તમે દેશ ઉપર રાજ્ય ચલાવી શકો છો અને હું જૂના જેડા સીવવાનુંજ કામ કરી શકું છું; પરંતુ એથી કંઈ તમે મારા કરતાં મોટા છો તેમ નથી. શું તમે જેડા સીવવાનું માફ કામ કરી શકો તેમ છો ? ત્યારે શું મારાથી તમારી પેઠે રાજ્ય ચલાવી શકાય તેમ છે ? હું જેડા સીવવામાં કાર્યદક્ષ છું; તમે વેદપાઠમાં દક્ષ છો; એથી કંઈ તમે અમારા માથાપર પગ દેને ચાલી શકો તેમ નથી; એથી કંઈ તમે ખૂન કરો તો પણ તમારી પ્રશંસા કરવામાં આવે અને અમે જે એક સફરજનની ચોરી કરીએ તો તેને માટે અમને ફાંસીને લાકડે લટકાવવામાં આવે, એવું બની શકે તેમ નથી. એથી કલ્પિત અધિકારજ માત્ર ટળી જશે. આપણા જીવનનું રહસ્ય બરાબર સમજવાનો અને તેનો સંકેત પાર ઉતારવાનો એજ એક માત્ર સ્વાભાવિક ઉપાય છે. લોકો પોતાનાં જુદાં જુદાં મંડળ જરૂર સ્થાપશે; અને પોતપોતાની અનુકૂળતા પ્રમાણે તેમના જુદા જુદા જથ્થા બંધાઈ જશે. તેમને અટકાવવાનો અથવા દૂર કરવાનો તમારી પાસે કંઈજ ઉપાય નથી. તમે જ્યાં જ્યાં જશો ત્યાં ત્યાં કોઈને કોઈ રૂપે, જાતિવિભાગ તો

કાયમજ જાણાશે ! પણ જ્ઞતિવિભાગ છે, એમ કહેવાથી કંઈ તેનો એવો અર્થ નથી થતો કે અયોગ્ય મનઃકલ્પિત અધિકાર પણ કાયમજ રાખવા ! ના, તેમનો તો મૂળમાંથીજ ઉચ્છેદ કરવો પડશે. જો તમે મચ્છીમારને બરાબર વેદાંત સિદ્ધાંતોનું શિક્ષણ આપશો તો, તે કહેશે કે:—“ તમે જેવા મનુષ્ય છો તેવો હું પણ મનુષ્ય છું; હું એક મચ્છીમાર છું અને તમે એક તત્ત્વવિચારક છો; જેવા તમારામાં છે, તેવાજ ઇશ્વર મારામાં પણ છે. ” આ પ્રમાણે અધિકારની સમાનતા જાત્ર ત્રશે. આપણને એની ખાસ જરૂર છે. કોઈ પણ વર્ણને, જ્ઞતિને કે મનુષ્યને ખાસ અધિકાર શા માટે હોવો જોઈએ ? ઇશ્વરની દૃષ્ટિએ, મનુષ્યની દૃષ્ટિએ તેમજ આત્માની દૃષ્ટિએ બધાનો અધિકાર સમાનજ છે. બધાને એક સરખાજ સંયોગો મળાશે; પ્રત્યેક મનુષ્યને પોતાની ઉન્નતિ કરવાની એકસરખીજ સગવડ મળશે.

દરેક મનુષ્યને એવું શિક્ષણ આપો કે પરમાત્માની દિવ્ય શક્તિ તેમના અંતરમાંજ છે. એથી પ્રત્યેક મનુષ્ય પોતાના મોક્ષનો માર્ગ પોતેજ મેળવી લેશે. એ વિકાસનું પ્રથમ પગલું સ્વતંત્રતા છે. જો તમારામાંનો કોઈ મનુષ્ય સાલસપૂર્વક કહે કે:—“ હું અમુક સ્ત્રી અથવા બાળકને મુક્તિ અપાવી શકીશ ” તો તે કથન ખોટું છે; હજારોવાર ખોટું છે. મને વારંવાર પૂછવામાં આવે છે કે વિધવાના પ્રશ્ન સંબંધી તેમજ સમગ્ર નારીજ્ઞતિની ઉન્નતિ કરવાના ઉપાયો સંબંધી તમારા શું વિચાર છે ? હું એ બધા પ્રશ્નોનો અહીં છેલ્લો ઉત્તર આપું છું કે, ભાઈઓ હું શું એક વિધવા છું કે મને તમે આવો અર્થ વગરનો પ્રશ્ન પૂછો છો ? શું હું એક સ્ત્રી છું કે સ્ત્રીજ્ઞતિની ઉન્નતિ વિષેનો પ્રશ્ન વારંવાર મને પૂછો છો ? સ્ત્રીજ્ઞતિના સવાલોનો નિવેડો લાવનારા તમે કોણ ? પ્રત્યેક વિધવા અને પ્રત્યેક નારીના વ્યવહાર ઉપર અધિકાર ભોગવવા નીકળેલા તમે શું તેમના ભાગ્યવિધાતા ભગવાન છો ? તમારા હાથ દૂર રાખો. પોતાના પ્રશ્નોનો નિવેડો પોતેજ કરી લેશે. કેવી આપત્તિ, ઓ સ્વેચ્છાચારી સત્તાધિશો ! તમે શું એમ ધારો

છો કે સર્વને માટે તમે સઘળું કરી શકો તેમ છો ? જાઓ દૂર થાઓ. ઇશ્વરની મહાશક્તિ-જગન્નિયંતાની પ્રબળ ઇચ્છા સર્વની સંભાળ લે છે. પોતાને સર્વજ્ઞ માની લેનારા તમે કોણ ? તમારી શી તાકાત ? ઓ નાસ્તિક પુરૂષો ! મિયાંની સામે મિંદડી બાંધનારા તમે, ઇશ્વરના ઉપર પણ તમારો અધિકાર છે એવું કયા સાહસથી વિચારી શકો છો ? પ્રત્યેક આત્મા ઇશ્વરનોજ આત્મા છે; પરમાત્મા સ્વરૂપજ છે, એ શું તમે નથી જાણતા ? તમારું પોતાનું કર્મ સંભાળો. કર્મોનો એક ભારી બોળે તમારા માથાપર લટકે છે તેને પ્રથમ પાર ઉતારો; પછીજ કાજ બનીને આખા ગામની ચિન્તા કરવા જાઓ. પગ નીચે બજે છે અને લંકા એલવવા ન દોડો.' બીજાના કામમાં માથું ન મારો. તમારાં એવાં દોઢ ચતુરાઈનાં કાર્યો માટે પ્રજા ભલે તમને ઝાડની ટોચે ચડાવે, તમારી સમાજ અથવા જ્ઞાતિ ભલે તમને તાળીઓથી વધાવી આકાશ ગજવી દે અને અમ્મલ વિહોણા બચ્ચાંકા ભલે તમારા વખાણનાં બજાં ફૂંક્યા કરે; પણ સકળ જગતને ચલાવનારો ઇશ્વર કંઈ ઉઘી ગયો નથી; તે જરૂર તમને પકડશે અને આ લોકમાં અથવા પર લોકમાં તમારા કર્મોનો બદલો; તમારા સાહસની શિક્ષા બરાબર આપશે. તેના મજબૂત હાથમાંથી તમે છુટી શકનાર નથી !

પ્રત્યેક સ્ત્રીપુરૂષ અને ગ્રાણીમાત્રને ઇશ્વરરૂપે જુઓ. તમે કોઈનો ઉદ્ધાર કરી શકો તેમ નથી, તમે કોઈને સહાય કરી શકો તેમ નથી. તમે માત્ર સેવાજ કરી શકો તેમ છો. પરમાત્માનાં પ્રિય સંતાનોની, એ સંતાન રૂપે સ્વયં પરમાત્માની, તમારા સૌભાગ્યમાં સર્જ્યું હોય તો સ્નેહથી સેવા કરો. પરમાત્માના અનુગ્રહ વડે તમે તેના કોઈ પણ સંતાનની જે સારી રીતે સેવા કરી શકશો, તો તમારું જીવન સફળ થશે અને તે પરમાત્માનો આશીર્વાદ મળશે કે, જેમની પ્રબળ ઇચ્છા વડેજ આ જગતનો વ્યવહાર ચાલે છે. તમારા પોતાને માટે બહુ મોટા મોટા વિચારો રાખો નહિ. છે તેના કરતાં તમારી પોતાની અધિક

કિંમત સમજો નહિ. સેવા કરવાનો એ અધિકાર બીજા કોઈને ન મળ્યો અને તમને મળ્યો તેને માટે તમને પોતાને લાગ્યશાળી સમજો. એ સેવા પ્રભુની પૂજા સમજ કરો. હું ગરીબ દુઃખી લોકોમાં ઇશ્વરને જોઈ શકું; અને તેમની પાસે જઈ પ્રભુની પૂજારૂપે જે કંઈ સેવા કરું તે મારા પોતાનાજ મોક્ષને માટે છે; એ મારા પોતાનાજ લાભનું કામ છે; એથી હું કોઈના પર ઉપકાર નથી કરતો કે કોઈનો ઉદ્ધાર કરતો નથી; ઉલટાં ગરીબ અને દુઃખી મનુષ્યજ આપણા પોતાના ઉદ્ધારના સાધન રૂપ છે. આપણે રોગી, દુઃખી, ગાંઠા, કોઢીયા અથવા પાપીનું રૂપ ધારીને પધારેલા પ્રભુની પૂજા કરીએ છીએ. બીજાના ઉપર અધિકાર ચલાવીને તમે તેમનું કલ્યાણ કરી શકો છો, એવી બોટી ધારણા છોડી દો. તમે એક રોપાના સંબંધમાં જેટલું કરી શકો છો તેટલુંજ મનુષ્યના સંબંધમાં થઈ શકે તેમ છે. જેવી રીતે અંકુર પામતા બીજને તેના સંપૂર્ણ વિકાસ માટે જે જે સાલિયોની જરૂર છે તે પુરાં પાડવાથી, અર્થાત્ જળ, મૃત્તિકા, વાયુ વગેરે તેની જરૂરની ચીજો પૂરી પાડવાથી એ બીજમાં રહેલું વૃક્ષ પોતાની પ્રકૃતિ અને નિયમાનુસાર વિકાસ પામીને પોતાની જરૂર જેટલી ચીજો ગ્રહણ કરીને કુદરતી રીતેજ વધવા લાગે છે; એવીજ રીતે તમે માનવરૂપી રોપાઓની સેવા કરી તેમને સાધનો પુરાં પાડી બીજાનું કલ્યાણ કરી શકો તેમ છો; તેમને જે કંઈ જોઈએ તે પોતાની મેળેજ તેઓ લેશે, પોષણ પામીને કુદરતી રીતેજ તેઓ પોતાની પ્રકૃતિ અનુસાર વધવા લાગશે. તેમની સેવા એજ તમારી ખરી પ્રભુપૂજા છે.

જગતમાં જ્ઞાનનો પ્રકાશ ફેલાવો. પ્રકાશ તમારામાં લાવો અને બીજાઓમાં પ્રચાર કરો. પ્રત્યેક મનુષ્યને પ્રકાશ આપો. એ જ્ઞાન-પ્રકાશ પૂરું પાડવાનું કાર્ય ત્યાં સુધી તેઓ બંધા પ્રભુને પ્રાપ્ત નથી કરી શક્યા ત્યાં સુધી પરિપૂર્ણ નથી થયું એમજ સમજવું. દીન-દરિદ્ર લોકોની પાસે પ્રકાશ લાવો અને ધનવાન લોકોની પાસે એથી પણ વિશેષ પ્રકાશ લાવો. ગરીબ કરતાં

ધનવાનને જ્ઞાનના પ્રકાશની વિશેષ જરૂર છે; કારણ કે તેમના હૃદયમાં વિશેષ અધિકાર હોય છે. અશિક્ષિત અજ્ઞાન મનુષ્યને જ્ઞાનરૂપી પ્રકાશનાં લઘુણાં આપે અને સુશિક્ષિત વિદ્વાન ગણાતા મનુષ્યને માટે એથી પણ વિશેષ પ્રકાશ આપે; કારણ કે આજકાલના ભણેલા લોકોમાં વિદ્યા અને જ્ઞાનનું મિથ્યાભિમાન બહુ ભયંકર રૂપ ધારણ કરી બેઠું છે. આ પ્રમાણે જગતના સર્વ મનુષ્યોની સમીપ પ્રકાશ પહોંચાડો એટલે બાકીનું કામ પ્રભુ પોતેજ કરી લેશે. સ્વયં પ્રભુ કહી ગયા છે કે:—

કર્મણ્યેવાધિકારસ્તે મા ફલેષુ કદાચન ।

અર્થાત્ તમારો અધિકાર માત્ર કર્મ કરવામાંજ સમાયલો છે, તેનાં ફળ ઉપર તમારો અધિકાર નથી. તમે એવી રીતે કર્મ નહિ કરતા જેથી તેનાં ફળ તમારેજ ભોગવવાં પડે. તેમ છતાં કર્મ ત્યાગ કરીને તમે કદિ પણ કર્મહીન સ્થિતિમાં રહેશો નહિ.

જે પરમાત્માએ અનેક યુગપૂર્વે આપણા પૂજ્ય પૂર્વજોને આવા ભવ્ય અને મહાન વિચારો શિખવ્યા છે, તેઓજ તેમના પોતાના આદેશને આપણા કાર્યમાં, આપણા જીવનમાં અને આપણા વ્યવહારના ઉપયોગમાં લાવીને તેમનું યથાર્થ પાલન કરવાનું બળ આપે; અને તેમના પોતાના શુભ કાર્યમાં તેમની પરમશક્તિ આપણી સહાયક થાઓ. ॐ શાન્તિ: શાન્તિ: શાન્તિ:

ભરતખંડના મહાપુરુષો.

ભરતખંડના મહાપુરુષોનો ઉલ્લેખ કરવા જતાં મારી કલ્પના આગળ અત્યંત પ્રાચીનકાળનો એક એવો ઇતિહાસ ખડો થાય છે કે, જે સમયના કોઈ પણ પ્રસંગનો ઉલ્લેખ ઇતિહાસમાં છેજ નહિ અને જેના ઉપર છવાયલા ગાઢ અંધકારનો પડદો દૂર કરવા માટે દંતકથાઓ ફોગટ ફાંફાં મારી રહી છે. ભરતખંડે અસંખ્ય મહાપુરુષો ઉત્પન્ન કર્યા છે. વાસ્તવીક રીતે હિન્દુ પ્રજાએ હજારો વર્ષો થયાં અનેક મહાપુરુષોની ઉત્પત્તિ સિવાય બીજું કંઈજ કંઈ નથી. આવી વસ્તુસ્થિતિ હોવાથી ભરતખંડમાં થઈ ગયેલા સર્વોત્તમ મહાપુરુષો અને ધર્મરાજ્યમાં યુગાંતર કરનાર આચાર્યોનાં જીવનચરિત્રોનો મેં જેટલે અંશે અભ્યાસ કર્યો છે તે હું આજે તમારી સમક્ષ મૂકીશ. પ્રથમ આપણાં શાસ્ત્રો વિષે કેટલુંક સમજી લેવાની આવશ્યકતા છે. આપણાં શાસ્ત્રોમાં સત્યના બે જુદા જુદા આદર્શોનો ઉપદેશ કરવામાં આવ્યો છે:—

એક આદર્શ સનાતન સત્યનો છે. કે જેનું નિરૂપણ વેદમાં કરેલું છે; અને બીજો પહેલાંના કરતાં કેટલેક દરજ્જે ઓછો પ્રમાણુ-શ્રુત મનાતો પુરાણ સ્મૃતિ ઇત્યાદિનો ઉપદેશ છે, કે જે દેશકાળની

જુદી જુદી પરિસ્થિતિને માટે વિશેષ ઉપયોગી છે; અને તેનો અધિકાર તેવે પ્રસંગે સર્વોપરી મનાય છે. જીવાત્મા અને પરમાત્માના સ્વરૂપ સંબંધનો વિષય શ્રુતિ અથવા વેદમાં ચર્ચાયેલો છે. બીજા પ્રકારનું સત્ય મનુસ્મૃતિ, યાજુર્વલ્ક્યસ્મૃતિ, એવા સ્મૃતિગ્રંથોમાં તેમજ પુરાણ, તંત્ર વગેરે શાસ્ત્રીય પુસ્તકોમાં સંગૃહીત કરેલું છે. સ્મૃતિ, પુરાણ, તંત્ર એ સર્વને શ્રુતિનો આધાર રાખવો પડે છે; તેઓ શ્રુતિને અધીન છે; કારણ કે ત્યારે કોઈવાર સ્મૃતિ ઈત્યાદીનો સિદ્ધાંત શ્રુતિના સિદ્ધાંતથી વિરૂદ્ધ જાય ત્યારે શ્રુતિનુંજ પ્રમાણ મનાવું જોઈએ એવું શાસ્ત્રનું વિધાન છે.

કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે મનુષ્યના જીવનનો ઉચ્ચતમ આદર્શ તથા તેને પ્રાપ્ત કરવાનાં સાધનની રૂપરેખા સંપૂર્ણ રીતે શ્રુતિ એટલે વેદમાં આપેલ છે; અને તેને વિસ્તારથી સમજાવવાનું તથા સામાન્ય વર્ગને પણ સમજ પડે એવા સ્વરૂપમાં ઉતારવાનું કામ સ્મૃતિ, પુરાણ વગેરેનું છે. સાધારણ રીતે શ્રુતિ સત્યના આદર્શનું માત્ર નિદર્શનજ કરાવે છે. મનુષ્યનું અંતિમ લક્ષ શું હોવું જોઈએ અને તેના જ્ઞાનની પરિસીમા ક્યાં સુધી પહોંચે છે એનું સામાન્ય નિરૂપણ શ્રુતિદ્વારા કરવામાં આવ્યું છે. ધાર્મિક જીવન સંબંધે શ્રુતિ જે ઉપદેશ આપે છે એથી વધારે આપી શકાય એમ છેજ નહિ. અને આપવા જેવું અવશિષ્ટ રહેતું પણ નથી. જીવાત્માના સંપૂર્ણ વિકાસ માટે જે જે ઉપદેશની જરૂર છે તે સર્વ શ્રુતિમાં સંપૂર્ણરૂપે જોવામાં આવે છે. માત્ર જુદા જુદા સમય અને સંજોગોમાં કેવા કેવા પ્રકારનું વિધાન કરવું જોઈએ એવું જે જ્ઞાન શ્રુતિમાં નથી તે સ્મૃતિમાં છે.

શ્રુતિની એક ખાસ મહત્તા એ છે કે તેમાં અનેક મહર્ષિઓએ જુદાં જુદાં સત્યોનો સંગ્રહ કરેલો છે. એમાંના ઘણાખરા પુરુષો હતા, તો પણ કેટલીક સ્ત્રીઓનાં નામ પણ જોવામાં આવે છે. તેમનાં પોતાનાં જીવનચરિત્ર કે જન્મકાળ વિષે તો આપણે ઘણુંજ થોડું

જ્ઞાન ધરાવીએ છીએ; પણ તેમના સર્વોત્કૃષ્ટ વિચારો અથવા તો ગંભીર મનનના પરિણામે તેમણે જે સત્યોનું દર્શન કર્યું હતું, તે સત્યો આપણા દેશના ધર્મસાહિત્યના ભંડારરૂપી વેદમાં લખાઈને સચવાઈ રહ્યાં છે. સ્મૃતિકારો વિષે આપણને વધારે માહિતી ઉપલબ્ધ થએલી છે. એ પુરુષો અત્યંત વિશાળ બુદ્ધિવાળા, અદ્ભુત શક્તિ-સંપન્ન, ઉન્નત ચારિત્ર્યવાન અને આખા જગતને હલમલાવી નાખવાનું સામર્થ્ય ધરાવનાર મહાત્માઓ હતા. તેમનું ચારિત્ર્ય એવું ઉન્નત હતું કે જેની આગળ તેમના પોતાના ઉપદેશો પણ ઝાંખા પડી જાય છે.

આપણા ધર્મની એક ખાસ વિશેષતા કે જેને આપણે બરાબર સમજી લેવી જોઈએ તે એ છે, કે એમાં ઈશ્વરને નિર્ગુણ માનેલો છે. તેની સાથે તે સગુણ છે એવું પણ પ્રતિપાદન કરેલું છે. આપણાં શાસ્ત્રોમાં વ્યક્તિગત સંબંધરહિત, અનંત, સનાતન તત્ત્વ સમૂહની સાથે અસંખ્ય અવતારી પુરુષોએ આપેલા ઉપદેશો પણ ગૂંથેલા છે; પરંતુ શ્રુતિ જે આપણા ધર્મનું મૂળ છે તેમાં તો માત્ર સનાતન તત્ત્વનોજ ઉપદેશ છે. મહાત્મ અવતારી પુરુષો, આચાર્યો તેમજ મહાપુરુષો સંબંધી માહિતી જોઈતી હોય તો પુરાણ અને સ્મૃતિની સહાય લેવી પડે છે. તેની સાથે બીજી એક બાબત લક્ષમાં રાખવા જોવી છે કે આપણા ધર્મ સિવાયના જગતના તમામ ધર્મો, કોઈ ને કોઈ ધર્મપ્રવર્તક મહાપુરુષ અથવા એવા મહાપુરુષોના સમૂહ સાથે અવિચ્છિન્ન રીતે સંકળાયેલા છે. એ સઘળા ધર્મોની ઈમારત અમુક વ્યક્તિ ઉપર આધાર રાખે છે. તેઓને સ્થાપનાર કોઈ એક વ્યક્તિજ હોય છે. તેની રચના તેના સ્થાપનાર વ્યક્તિના ચારિત્ર્ય અને તેના મનના વલણ અનુસાર થએલી છે. ખ્રિસ્તી ધર્મ જીસસ ક્રીસ્ટ ઉપર, મુસલમાન ધર્મ મહમદ ઉપર, બૌદ્ધ ધર્મ બુદ્ધ ઉપર, જૈન ધર્મ જિનગણો ઉપર એમ આપણા શુદ્ધ સનાતન ધર્મ સિવાયના દરેક ધર્મ કોઈ ને કોઈ વ્યક્તિના જીવન ઉપર આધાર રાખે છે. આથી

કરીને એ ધર્મ સંસ્થાપકોના ઐતિહાસિકપણા વિષે વિદ્વાનોમાં પુષ્કળ વાદવિવાદ ચાલે એ સ્વાભાવિક છે. હવે જો એ પ્રાચીનકાળમાં થઈ ગયેલા મહાપુરુષો અથવા ધર્મ સંસ્થાપકોના અસ્તિત્વને ઇતિહાસનું સમગ્ર પ્રમાણ પ્રાપ્ત ન થાય, તો જે ધર્મની ઈમારત તેના સ્થાપનારના વ્યક્તિત્વ ઉપરજ આધાર રાખે છે, તે કડઢભૂસ કરીને જમીનદોસ્ત થઈ જાય એમાં આશ્ચર્ય નથી. માત્ર આપણોજ ધર્મ કોઈ અમુક વ્યક્તિના જીવન ઉપર આધાર રાખતો નથી, પણ સનાતન તત્ત્વસમૂહ ઉપરજ પ્રતિષ્ઠિત થયેલો છે; તેથી કરીને આપણા ધર્મને ઐતિહાસિક આધારતો ભય છેજ નહિ. આપણા ધર્મનાં સત્યો અમુક મહાપુરુષો અથવા અમુક અવતારી પુરુષો પ્રકટ કર્યાં છે; માટેજ તે આપણને સર્વને માન્ય હોવાં જોઈએ એમ છેજ નહિ. શ્રીકૃષ્ણનાં વચનવડે વેદને આધાર મળતો નથી પણ શ્રીકૃષ્ણે જે સત્યો પ્રકટ કર્યાં છે, તે વેદનું અનુસરણ કરે છે માટેજ તે માન્ય ગણાય છે. શ્રીકૃષ્ણનું શ્રેષ્ઠત્વ એટલાજ માટે છે કે વેદના સિદ્ધાંતોને તેમણે સર્વોત્તમ રીતે સમજાવ્યા છે. બીજા અવતારી પુરુષો અને મહાપુરુષો માટે પણ એજ નિયમ સમજવો. આપણે પ્રથમજ વિચારી ગયા છીએ કે જીવાત્માના સંપૂર્ણ વિકાસ માટે તથા તેની મુક્તિને માટે જે જ્ઞાન જરૂરનું છે તે સર્વ વેદમાંથી મળી આવે છે. જીવાત્માની મુક્તિની આગતમાં હવે બીજું નવીન સત્ય શોધવાનું રહ્યુંજ નથી. સત્ય જ્ઞાનના પરમ લક્ષ્યસ્વરૂપ અદ્વૈતતત્ત્વથી આગળ જવાનું કદી પણ બની શકે એમજ નથી. મનુષ્યના તત્ત્વચિંતનનું છેલ્લામાં છેલ્લું પરિણામ જીવ અને બ્રહ્મની એકતા છે. મનુષ્યની બુદ્ધિ એ સત્ય કરતાં વધારે આગળ જઈ શકે એમ છેજ નહિ. હજારો વર્ષો થયાં વેદદ્વારા એ પૂર્ણ એકતા જાહેર થઈ ચુકી છે. કોઈ પણ તત્ત્વચિંતકને એથી આગળ જવાનો અવકાશજ નથી. જે દિવસે ‘તત્ત્વમસિ’ નો સિદ્ધાંત પ્રકટ થયો તેજ દિવસે આધ્યાત્મિક જ્ઞાનની પૂર્ણતા થઈ ગઈ. એ ‘તત્ત્વમસિ’ નું સુત્ર વેદની અંદરનું છે. ત્યારપછી તો

માત્ર લોકોને જુદે જુદે સમયે જુદી જુદી પરિસ્થિતિમાં, દેશકાળને અનુસરીને ઉપદેશ આપવાનું તથા પ્રાચીન સનાતન ધર્મના માર્ગ તરફ જનસમુહને વારંવાર દોરવાનુંજ કામ આકરી રહ્યું હતું. એ કાર્ય બળવવાને માટે દરેક યુગમાં જુદા જુદા મહાપુરુષો અને આચાર્યો પ્રકટ થતા આવ્યા છે. ભગવદ્ગીતામાં ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે ધર્મીજ સ્પષ્ટ ભાષામાં અવતાર તત્ત્વને પ્રકટ કર્યું છે. એટલી સ્પષ્ટતાપૂર્વક બીજા કોઈ પણ ધર્મગ્રંથમાં એ વિષે ઉલ્લેખ કરેલો જોવામાં આવતો નથી.

यदा यदा हि धर्मस्य ग्लानिर्भवति भारत ॥

अभ्युत्थानमधर्मस्य तदात्मानं सृजाम्यहम् ॥

ભગવદ્ગીતા ॥

“ જ્યારે જ્યારે ધર્મની ગ્લાની અને અધર્મનો અભ્યુદય થાય છે ત્યારે ત્યારે હું અધર્મનો નાશ કરવા માટે અને ધર્મની સંસ્થાપના કરવા માટે અવતાર ધારણ કરું છું. ”

હિન્દુ ધર્મની ભાવના આવા પ્રકારની છે.

હવે આ ઉપરથી શું ક્લિત થાય છે ? એક બાજુએ આપણા ધર્મની ભવ્ય ઇમારત મુખ્યત્વે કરીને સનાતન તત્ત્વના પાયા ઉપર સ્થાપિત થએલી જોવામાં આવે છે. એ તત્ત્વો પૂર્ણપણે સ્વતઃપ્રમાણિત છે. તેઓ કોઈ પણ વિશિષ્ટ પુરૂષના અસ્તિત્વ ઉપર કે કોઈ પણ પ્રકારના કેવળ બુદ્ધિવાદ ઉપર આધાર રાખતાં નથી. તેમની યથાર્થતા બુદ્ધિવાદ વડે સ્થાપિત કરવાની જરૂર નથી. તેઓ ખરું જોતાં તર્કથી અતીત છે. ગમે તેવા મહાન ઋષિ કે મહિમાવાન અવતાર અમુક વચન ઉચ્ચારી ગયા છે, માટેજ તે ગ્રાહ્ય છે; એવી યુક્તિ કે શ્રદ્ધા ઉપર આપણા ધર્મની રચના થએલી નથી. આપણે એટલે સુધી બેઘડકપણે કહી શકીએ છીએ કે અન્ય દેશોનાં દર્શન શાસ્ત્રો કરતાં ભારતીય દર્શનશાસ્ત્ર-વેદાંત; પોતાની એક ખાસ વિશિષ્ટતાને લીધે સમગ્ર વિશ્વના ધર્મ તરીકે મનાવાને યોગ્ય છે. વેદાંતજ આખા જગ-

તમાં સાર્વભૌમીક ધર્મ તરિકે મનાવા લાગ્યું છે, એમ પણ આપણે નિશ્ચિંતપણે કહી શકીએ છીએ; કારણ કે વેદાંત કોઇપણ વિશિષ્ટ વ્યક્તિને પ્રમાણ માનીને ઉપદેશ આપતું નથી, પણ માત્ર સનાતન તત્ત્વસમુહનુંજ દર્શન કરાવે છે. કોઇ પણ વ્યક્તિ સાથે અવિચ્છિન્નપણે સંકળાયેલો ધર્મ જગતમાં સમગ્ર માનવજાતિના ધર્મનું સ્થાન લેવા યોગ્ય નથી. આપણા પોતાના દેશમાંજ આપણે જોઈશું તો કેટલાએ મહાન આત્માઓ થઈ ગએલા માલુમ પડશે. પણ તેઓ આખા દેશમાં સર્વને પૂજ્ય નથી. એક નાના સરખા શહેરમાં પણ એવા અનેક જુદી જુદી પ્રતિના ભવ્ય આત્માઓ આપણા જોવામાં આવશે, પણ એકજ વ્યક્તિને બધા ગામના લોકો પોતાના આદર્શ તરીકે માનતા નથી. જો એમજ હોય તો એકજ વ્યક્તિ, પછી તે શુદ્ધ, મહામદ, જીસસ ક્રીસ્ટ અથવા ગમે તે હો. પણ તે આખા જગતને માટે એક માત્ર આદર્શરૂપ શી રીતે મનાઈ શકે? અથવા એકજ માણસના શબ્દપ્રમાણ વડે સમગ્ર નીતિશાસ્ત્ર, આધ્યાત્મિક તત્ત્વ અથવા ધર્મના સિદ્ધાંતોને સત્ય તરીકે આપણે કેવી રીતે સ્વીકારી શકીએ? વેદાંત ધર્મને માટે એવા કોઇ વિશિષ્ટ વ્યક્તિના શબ્દપ્રમાણ તરીકે માની લેવાની બીલકુલ જરૂર નથી. માનવજાતિની સનાતન પ્રકૃતિ એજ તેનો પાયો છે, માનવજાતિના સનાતન આધ્યાત્મિક એકત્વરૂપી પાયો ઉપર તેના નીતિશાસ્ત્રની રચના થએલી છે. એ એકતાને પ્રયત્નવડે સિદ્ધ કરવાની કે ઉપજાવી કઢાડવાની જરૂર નથી. એતો અસલથીજ અનુભવાતી આવી છે. ખીજા બાજુએ નજર કરીશું તો માલુમ પડશે કે આપણા દેશના ઋષિમુનીઓ છેક પ્રાચીન કાળથી જોના આગ્યા છે કે જગતમાં મનુષ્યોના મોટા ભાગને કોઇ ને કોઇ વિશિષ્ટ વ્યક્તિ ઉપર અવલંબન કર્યા વગર ચાલતું નથી. કોઇ ને કોઇ રીતે લોકો એકાદ મનુષ્યને ઇશ્વર તરીકે માની લે છે. જે શુદ્ધ ભગવાને સગુણ ઇશ્વરની વિરુદ્ધ અથવા અવતાર પુજાની વિરુદ્ધ ઉપદેશ કર્યો હતો તેજ શુદ્ધના અવસાનને પૂરું પચાસ વર્ષ

તો ન થયાં એટલામાં તો તેના પોતાનાજ શિષ્યોએ તેનીજ ઇશ્વર તરીકે સ્થાપના કરી દીધી ! ઇશ્વરને એક વ્યક્તિ તરીકે માની લેવાની આવશ્યકતા તો આપણને સ્વીકારવીજ પડે છે; કેમકે મનુષ્યજાતિનો સ્વભાવજ એવો છે કે પરમેશ્વરના અવ્યક્ત સ્વરૂપનો તે સાક્ષાત્કાર કરી શકતો નથી. ઇશ્વરના સ્વરૂપ સંબંધે પોતપોતાને ફાવે તેમ વૃથા કલ્પના કરવા દમ્ભએ (અને ઘણાખરાની બાબતમાં તો તેમની કલ્પનાશક્તિ એવી કલુષિત હોય છે કે તેમનો કાલ્પનિક ઇશ્વર ઉપાસનાને યોગ્ય હોતોજ નથી), તે કરતાં તો આ પૃથ્વી ઉપર ઇશ્વરની જીવંત પ્રતિમાઓ કે જે સમયે સમયે આપણી વચ્ચે આવિર્ભૂત થઈને આપણી સાથેજ વસે છે તેમની ઉપાસના કરવી એજ વધારે ઈષ્ટ છે; કારણ કે કોઈ પણ પ્રકારના કાલ્પનિક ઇશ્વર અથવા પદાર્થ કરતાં, એટલે કે આપણે ઇશ્વર સંબંધે ઉંચામાં ઉંચો તર્ક કરી શકીએ તે કરતાં પણ આ મહાપુરુષો વધારે પૂજનીય છે. ઇશ્વર સંબંધે આપણે ગમે તેટલો ઉંચામાં ઉંચો આદર્શ કલ્પીએ તે કરતાં પણ શ્રીકૃષ્ણ અનેકગણા ઉંચ છે. આપણી કલ્પનાવડે રચાતા ઉંચામાં ઉંચા આદર્શ કરતાં પણ બુદ્ધ ભગવાન વધારે શ્રેષ્ઠ અને જીવંત આદર્શરૂપ છે. આજ કારણને લીધે કોઈ પણ પ્રકારના કાલ્પનિક દેવતાઓને બદલે માનવજાતિ આવા મહાપુરુષોની છેક પ્રાચીનકાળથી પૂજ કરતી આવી છે. આપણા દેશના મહર્ષિઓને આ વાતની ખબર હતી તેથી તેમણે ભરતખંડના તમામ લોકોને આવા મહાપુરુષો અથવા અવતારી પુરુષોની પૂજ કરવાની પૂરતી છૂટ આપી છે; એટલુંજ નહિ પણ જેમને આપણે બધા પૂર્ણ પુરુષોત્તમ, નારાયણના અવતાર તરીકે માનીએ છીએ તે પોતેજ કહે છે કે:—

यद्यद्विज्ञानेऽस्त्वं श्रीमद्वर्जितमेव वा ।

तत्तदेवावगच्छत्वं मम तेजोऽशसंभवम् ॥ भगवद्गीता

“ મનુષ્યજાતિમાં ન્યાં ન્યાં અહ્ભુત આધ્યાત્મિક શક્તિનો

પ્રકાશ જોવામાં આવે ત્યાં ત્યાં હુંજ છું એમ સમજવું. મારા દ્વારાજ એ શક્તિનું પ્રાકટય થએલું છે. ”

આથી હિન્દુઓને માટે સર્વ દેશના સર્વ અવતારી પુરુષોની ઉપાસના કરવાનો માર્ગ સદાએ ખુલ્લોજ છે. હિન્દુને કોઈ પણ દેશના, કોઈ પણ ધર્મના સાધુ મહાત્માનું પૂજન કરવાની છૂટ છે. આપણે પ્રત્યક્ષ જોઈએ છીએ કે કેટલાક લોકો કોઈ કોઈ વાર ખ્રિસ્તીઓના દેવળમાં જઈને ઉપાસના કરે છે અને મુસલમાન પીર અથવા ઑલી-આઓની દરઘાઓમાં જઈને તો ઘણાએ લોકો એ પરધર્મી સાધુઓ તરફ પૂજ્યભાવ બતાવે છે. એ વર્તણૂંક ઘણી ઉદાર અને પ્રશંસનીય છે; કેમકે આપણે શા માટે ઉદાર ન થવું જોઈએ ? શા માટે આપણે અન્ય દેશના મહાત્માઓનું સન્માન ન કરવું જોઈએ ? આપણે હમ-ણાંજ જોઈ ગયા છીએ કે આપણો ધર્મ સાર્વભૌમિક છે. એ એટલો ઉદાર છે, એટલો તો વિશાળ છે કે સર્વ પ્રકારના પવિત્ર આદર્શોને આદરપૂર્વક ગ્રહણ કરે છે. જગતમાં જે જે ધર્મના આદર્શો પ્રચલિત થયા છે તે સર્વને આજ ક્ષણે પોતામાં સ્થાન આપવા માટે આપણો ધર્મ તૈયાર છે. ભવિષ્યમાં પણ જે જે આદર્શો પ્રકટ થવાના છે તે સર્વને માટે આપણે ધીરજથી રાહ જોઈએ છીએ. તેમનો પણ આપણે સ્વીકાર કરીશું. વેદાંત ધર્મ તેના અનંત, અમર્યાદિત બાહુ પ્રસારીને ઉભો છે. જગતમાં જે જે ધર્મ પ્રકટ થયા છે અને થશે તે સર્વને આલિંગન દેવા તે તૈયાર છે.

મહાત્મા અથવા અવતારી પુરુષોને માટે આપણા ધર્મનો શો મત છે તેનું અહિં સુધી આપણે કાંઈક દિગ્દર્શન કર્યું. હવે એ પ્રથમ કોટિના મહાપુરૂષો કરતાં કાંઈક ઉતરતી પંક્તિના મહાત્માઓ પણ જગતમાં હોય છે તેમના વિષે કંઈક વિચારીશું. વેદમાં ઋષિ શબ્દનો ઉલ્લેખ વારંવાર કરવામાં આવ્યો છે અને એ શબ્દ લાલમાં તો છેક સામાન્ય થઈ પડ્યો છે. ઋષિનું વાક્ય શા માટે પ્રમાણ મનાય છે, એનું તાત્પર્ય આપણે સમજી લેવું જોઈએ. ઋષિ શબ્દનો

અર્થ મંત્રનો દૃષ્ટા, એટલે જેણે કોઇ પણ તત્ત્વનો સાક્ષાત્કાર કર્યો હોય એવો થાય છે. પ્રાચીનકાળથી એકનો એક પ્રશ્ન હજારો વખત પૂછતો આવ્યો છે કે ધર્મ તત્ત્વના વાસ્તવિકપણાનું પ્રમાણ શું છે ? બાહ્ય ઇન્દ્રિયોવડે ધર્મની સત્યતા પ્રમાણિત થઇ શકતીજ નથી, એવો ઉત્તર પ્રાચીનકાળથી ઋષિગણો આપતા આવ્યા છે.

“યતો વાચો નિવર્તન્તે અપ્રાપ્ય મનસા સહ ।” (તૈત્તિરીય ઉપનિષદ) મન વડે તેને (ધર્મરત્ને) ન પામવાથી નિષ્ફળ થઇને પાછી વાળી આવે છે. “ન તત્ર ચક્ષુર્ગચ્છતિ ન વાગ્ ગચ્છતિ નો મનઃ ।” (કેન ઉપનિષદ) ત્યાં નેત્રા જઇ શકતાં નથી, વાળી જઇ શકતી નથી અને મન પણ પહોંચી શકતું નથી. ”

સેંકડો યુગો થયાં ઋષિગણો આનો આજ ઉત્તર આપતા આવ્યા છે. આપણા આત્માનું અસ્તિત્વ, ધર્મરત્નું અસ્તિત્વ, અનંત જીવન, મનુષ્ય જીવનનું અંતિમ લક્ષ્ય એવા એવા પ્રશ્નોનો ઉત્તર આપણને બાહ્ય જગતના અવલોકનથી કદિપણ સંતોષકારક રીતે મળશે નહિ. આપણું મન જે હમેશાં બદલાતુંજ રહે છે, જેનો પ્રવાહ હમેશ ચાલુ હોવાથી જે કદી સ્થિરતા ધારણ કરતુંજ નથી, જેના ક્ષણે ક્ષણે હજારો વિભાગ થઇ જવાથી જે હમેશાં મર્યાદિત રહે છે તે મન અનંત, અપરિવર્તનીય, અખંડ, અવિભાજ્ય સનાતન વસ્તુને કેવી રીતે જાણી શકે ? તેના સ્વરૂપની ધારણા શી રીતે કરી શકે ? જ્યારે જ્યારે મનુષ્યો ચૈતન્યહીન જડ સૃષ્ટિના અવલોકનદ્વારા ઉપર કહેલા મહાન પ્રશ્નોનો ઉત્તર મેળવવા ફેગટ ફાંફાં મારે છે, ત્યારે તેનું પરિણામ કેવું શોચનિય આવે છે તેનો સાક્ષી જગતનો ઇતિહાસ છે. ત્યારે હવે પ્રશ્ન એ થાય છે કે વેદોક્ત જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાયજ શી રીતે ? ઉત્તર એ છે કે જાતે ઋષિની અવસ્થાએ પહોંચ્યા વગર એ જ્ઞાન થઇ શકે નહિ. ઋષિઓએ પ્રાપ્ત કરેલું જ્ઞાન ઋષિ થઇએ તોજ મળે. આપણી બાહ્ય ઇન્દ્રિયોની સહાયથી આ જ્ઞાન મળી શકે એમ નથી. પણ ઇન્દ્રિયજન્ય જ્ઞાન એજ શું મનુષ્ય જીવનનું અંતિમ

લક્ષ્ય છે ? એજ આપણું પ્રાપ્તવ્ય અને સર્વસ્વ છે એમ કહેવાની કોની તાકાત છે ? આપણા જેવા સામાન્ય મનુષ્યોના જીવનમાં પણ કોઈ કોઈ મોટા વિલક્ષણ પ્રસંગો ઊભા થાય છે. કોઈ વાર આપણા પરમપ્રિય સ્વજનને આપણી સમક્ષ મરણ પામતો જોઈએ છીએ અથવા બીજી કોઈ જાતનો આઘાત આપણા હૃદયને થાય છે; તેમજ કોઈ વખત અત્યંત આનંદનો અવસર ઉપસ્થિત થાય છે ત્યારે આપણું મન અત્યંત શાંત બની જાય છે અને પોતાના ખરા સ્વરૂપનું તેને ક્ષણિક દર્શન થાય છે. જે પ્રદેશમાં વાળી અને મન જઈ શકતાં નથી તે ઠેકાણે આપણે ક્ષણવાર પહોંચી જઈએ છીએ અને ત્યાં અનંતનો કાંઈક આભાસ થાય છે. કાંઈક અપૂર્વ વસ્તુની ઝાંખી થતી હોય એમ લાગે છે. આપણા સામાન્ય જીવનમાં કોઈ કોઈ વાર આપણને આવો અનુભવ થાય છે, તે વેળા અલબત્ત આપણે ઋષિની અવસ્થા કેટલેક અંશે પ્રાપ્ત કરીએ છીએ. ત્યારપછી સતત અભ્યાસ વડે એ અવસ્થા પ્રગટ, સ્થાયી અને સંપૂર્ણ થાય એવો પ્રયાસ કરવાનું માત્ર બાકી રહે છે. આત્મા ઇન્દ્રિયો વડે મર્યાદિત થએલો નથી, એ સત્ય હજારો વર્ષો થયાં પ્રાપ્ત થએલું છે. આત્મા, મન અને બુદ્ધિવડે પણ બંધાયેલો નથી; જ્ઞાન વડે પણ મર્યાદિત થએલો નથી. આપણે એટલું જાણી લેવું જોઈએ કે જ્ઞાન એ આત્મારૂપી અનંત શૃંગલાની એક નાનકડી કડી છે. જ્ઞાન એ આત્મા નથી, પણ આત્માનો અંશ માત્ર છે. ઋષિઓ જ્ઞાનની પણ પર અગમ્ય પ્રદેશમાં નિરૂપણે વિચરણ કરીને આત્માનુસંધાન કરતા હતા. જ્ઞાનની સીમા પાંચ ઇન્દ્રિયવડે મર્યાદિત થએલી છે. આધ્યાત્મિક વિષયનાં સત્યોની પ્રાપ્તિ કરવા માટે આપણે ઇન્દ્રિયોના પ્રદેશથી કોઈક વધારે આગળના પ્રદેશમાં દાખલ થવું જોઈએ. હજી પણ એવા પુરૂષો છે કે જેઓ પંચેન્દ્રિયની સીમાની પેલીમેરના પ્રદેશમાં જવાની શક્તિ ધરાવે છે, તેઓ ઋષિ કહેવાય છે. તેઓ આધ્યાત્મિક સત્યોનો સાક્ષાત્કાર કરી શકે છે. મારી સામે મૂકેલા આ ટેબલના અસ્તિત્વનું પ્રમાણ મને

કોઇ પૂછે તો કહું કે હું ટેબલને પ્રત્યક્ષ જોઉં છું. તેમ વેદવિહિત સત્યોનું પ્રમાણ પણ પ્રત્યક્ષ અનુભવ એજ છે. એ જ્ઞાનની યથાર્થતા અનુમાન અથવા તર્કના પુરાવા ઉપર આધાર રાખતી નથી. આ ટેબલના અસ્તિત્વ માટે મારે અનુમાન કે તર્ક કરવાની જરૂર પડતી નથી, પણ માત્ર પ્રત્યક્ષ અનુભવ વડે હું ટેબલનું અસ્તિત્વ જાણું છું. તેમ એ આધ્યાત્મિક સત્યોનો પ્રત્યક્ષ અનુભવ આત્મા જ્ઞાનાતીત અવસ્થામાંજ કરી શકે છે. એ ઋપિત્વની અવસ્થા પ્રાપ્ત કરવામાં દેશ, કાળ, લિંગ, જાતિ કશાનો પ્રતિબંધ નથી. વાસ્ત્યાયન મુક્તકંઠે કહે છે કે આ ઋપિત્વ ઉપર ઋપિઓનાં સંતાનો, આર્યો, અનાર્યો, શ્વેચ્છા, મનુષ્યમાત્ર સમાન હકક ધરાવે છે. ઋપિત્વ સર્વની સામાન્ય મિત્રકત છે.

વેદમાં જે ઋપિઓનું વર્ણન કરેલું છે તેમણે આવા પ્રકારની સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરેલી હતી. આપણા હિન્દુ ધર્મનું અંતિમ લક્ષ્યગિદ્ધુ એ અવસ્થાએ પહોંચવાનું છે. એ આદર્શ આપણે કદિ પણ ભૂલી જવો જોઇએ નહિ. હું એટલે સુધી ઇચ્છા રાખું છું કે જગતની અન્ય પ્રજાઓ પણ આ ઉચ્ચ આદર્શને પોતાની દૃષ્ટિ સમીપ રાખે અને તેમ થશે તોજ ધર્મના મતભેદથી ઉત્પન્ન થતી તકરારો અને વિસંવાદો શાંત થઇ જશે. શાસ્ત્રોનાં વાચનથી ધર્મનાં સત્યોનો સાક્ષાત્કાર થતો નથી; તેમજ જુદા જુદા મતમતાંતરો વડે, વ્યાખ્યાનો વડે, તર્ક વડે કે બુદ્ધિવાદ વડે પણ થઈ શકતો નથી. ધર્મનાં સત્યોનો કેવળ અનુભવ વડેજ સાક્ષાત્કાર કરવો જોઇએ. ઋપિ જનીને ઋપિની દૃષ્ટિથીજ તેમનું દર્શન કરવું જોઇએ. બન્ધુઓ ! જ્યાં સુધી તમે પ્રત્યેક જણુ ઋપિ ન જનો, જ્યાં સુધી તમે આધ્યાત્મિક સત્યનો સાક્ષાત્કાર ન કરી શકો, ત્યાં સુધી તમારા ધાર્મિક જીવનની શરૂઆતજ નથી થઇ એમ નિશ્ચયપૂર્વક માની લેજો. જ્યાં સુધી ઉપર કહી તેવી જ્ઞાનાતીત અવસ્થાનાં દ્વાર તમારે માટે ખુલાં ન થઇ જાય ત્યાં સુધી ધર્મ એટલે કેવળ બકબકાટજ સમજવો. એવી સ્થિતિ ન

થઈ જાય ત્યાં સુધી ધર્મ એટલે કેવળ બકબકાટજ સમજવો. એવી સ્થિતિ ન થાય ત્યાં સુધી આપણે તેની પ્રાપ્તિને માટે તૈયારી કરીએ છીએ અથવા બીજાને મોંએ સાંભળેલાં તત્ત્વો ઉપર મિથ્યા વાદ-વિવાદજ મચાવીએ છીએ એમ માનવું. એક પ્રસંગે બુદ્ધ ભગવાને કેટલાક બ્રાહ્મણ પંડિતોની સાથે વાદવિવાદ કરતાં જે કહ્યું હતું તે આપણી બાબતમાં પણ બરાબર એજ લાગુ પડે છે. તે પંડિતો બુદ્ધ ભગવાનની પાસે જઈને બ્રહ્મના સ્વરૂપ વિષે પ્રશ્ન પૂછવા લાગ્યા. બુદ્ધે તેમને પૂછ્યું:—“ તમે બ્રહ્મનું દર્શન કર્યું છે ? ” પંડિતો કહે:—“ ના. ” “ તમારા બાપે દર્શન કર્યું હતું ? તેના બાપે દર્શન કર્યું હતું ? ” પંડિતો કહે:—“ અમારા બાપે કે અમારા દાદાએ કે અમારા કોઈ પણ પૂર્વજે બ્રહ્મનું દર્શન કર્યું નથી. ” ત્યારે બુદ્ધ ભગવાન કહે:—“ ભાઈઓ ! તમારા કોઈ પૂર્વજે અથવા તમે પોતે જેનું દર્શન કર્યું નથી તેને વિષે ચર્ચા કરીને એક બીજાને પરાસ્ત કરવાનો મિથ્યા પ્રયત્ન શા માટે કરો છો ? આખું જગત આવાજ પ્રકારની જૂઠ્ઠી ભાંજગડ કરી રહ્યું છે. વેદાંત આપણને ઉપદેશ આપે છે કે:—

“ નાયમાત્મા પ્રવચ્ચનેન લભ્યો

ન મેધયા ન બહુના શ્રુતેન ” । કઠોપનિષદ્.

“ એકલાં ભાષણો વડે આત્માની પ્રાપ્તિ થતી નથી, તેમજ અત્યંત તીક્ષ્ણ બુદ્ધિવડે અથવા કેવળ શ્રુતિ એટલે વેદના અભ્યાસ વડે પણ આત્માની પ્રાપ્તિ થતી નથી. ” એમ વેદ પોતેજ સ્પષ્ટપણે કહે છે.

આપણે જગતની તમામ પ્રજાઓને વેદના શબ્દોમાં કહેવાને તૈયાર છીએ કે તમારા વિવાદો, ચર્ચાઓ, ભાષણો ફેગટ છે. જે ઇશ્વર સંબંધી જ્ઞાનનો પ્રચાર કરવા તમે પ્રવૃત્ત થયા છો તે ઇશ્વરનું દર્શન તમને પોતાને થયું છે ? જો તેમ થયુંજ ન હોય તો તમારો ધર્મપ્રચાર એ મિથ્યા આડંબર છે. તમે શું કહેવા માગો છો તેનો અર્થ તમે પોતેજ સમજતા નથી. જો તમે ઇશ્વરનો સાક્ષાત્કાર કર્યો

હોત તો તમે વિવાહ કરવા તત્પર થાતજ નહિ. તમારા ચહેરા ઉપર કાંઈ અલૌકિક તેજ ચળકતું હોત. પ્રાચીનકાળમાં એક ઋષિએ પોતાના પુત્રને બ્રહ્મજ્ઞાન મેળવવા માટે ગુરુને ઘેર મોકલ્યો. બ્યારે તે પાછો આવ્યો ત્યારે તેને પિતાએ પૂછ્યું—“ તું શું શીખી આવ્યો?” પુત્રે જવાબ દીધો—“ હું નાના પ્રકારની વિદ્યા શીખ્યો છું. ” ઋષિએ કહ્યું—“ ત્યારે તો તું કાંઈ શીખ્યો નથી, માટે ફરીને ગુરુને ઘેર જઈને વિદ્યા પ્રાપ્ત કર. ” તે બીજવાર ગુરુ પાસે ગયો. અને કેટલેક કાળે પાછો આવ્યો ત્યારે તેના પિતાએ ફરીથી એનો એજ સવાલ પૂછ્યો. પુત્રે જવાબમાં પોતે જે જે વિદ્યા ભાળી આવ્યો હતો તે કહી સાંભળાવી. એ સાંભળી તેને ત્રીજવાર ગુરુને ત્યાં મોકલવામાં આવ્યો. હવે બ્યારે તે પાછો આવ્યો ત્યારે તેના ચહેરા ઉપર બ્રહ્મ-તેજ ઝળકી રહ્યું હતું. પિતાએ પ્રસન્ન થઈને કહ્યું—“ પુત્ર! આજ તારી કાંતિ બ્રહ્મજ્ઞાનીના જેવી તેજસ્વી દેખાય છે. ” એજ પ્રમાણે તમે પણ બ્યારે ઈશ્વરનો સાક્ષાત્કાર કરશો ત્યારે તમારી કાંતિમાં, સ્વરમાં અને સમગ્ર આકૃતિમાં પરિવર્તન થઈ જશે અને તમારું અસ્તિત્વ માનવગતિને માટે કસ્યાણુપદ ગણાશે. એકવાર ઋષિત્વ પ્રાપ્ત કર્યું એટલે તમારું સામર્થ્ય એટલું બધું વધી જશે કે તમારો કાંઈથી પ્રતિરોધ થઈ શકશે નહિ. એજ ઋષિત્વ આપણા ધર્મનો ઉચ્ચતમ આદર્શ છે. બાકી તો વ્યાખ્યાનો, પ્રવચનો, તર્ક, વાદ-વિવાદ, દર્શનશાસ્ત્ર, દ્વૈતવાદ, અદ્વૈતવાદ, અરે ! વેદ સુદ્ધાં એ ઋષિત્વ પ્રાપ્ત કરવાનાં ગૌણ સાધન માત્રજ છે. એ બધાંની આથી વધારે કિંમત આંકી શકાતી નથી. ઋષિત્વની પ્રાપ્તિ એજ મુખ્ય વસ્તુ છે. ‘ વેદ, વ્યાકરણ, જ્યોતિષ વગેરે સર્વ વિષયો ગૌણ છે; જે જ્ઞાનવડે આપણે તે અપરિણામી પદાર્થનો સાક્ષાત્કાર કરી શકીએ તેજ જ્ઞાન સત્ય છે; બાકીનું સર્વ મિથ્યા છે. ’ જેમણે આત્મસાક્ષાત્કાર કર્યો છે તેજ વૈદિક અર્થ પ્રમાણે ખરા ઋષિ છે. ઋષિ શબ્દવડે આપણને એક પ્રકારની વિશિષ્ટ અવસ્થાએ પહોંચેલ વ્યક્તિનું ભાન થાય છે.

સાચા હિન્દુ તરીકે આપણે દરેકે આપણા જીવનમાં વહેલા મોડા એ ઋષિત્વની પ્રાપ્તિ કરવીજ જોઈએ. તેમ થવાથીજ આપણાં શાસ્ત્રના સિદ્ધાન્ત પ્રમાણે આપણે મુક્ત થઈ શકીશું. અમુક મતમતાંતરમાં શ્રદ્ધા રાખ્યાથી, અથવા દળશો મંદિરોનાં દર્શન કર્યાથી કે દુનિયામાં જેટલી નદીઓ છે તેમાં સ્નાન કર્યાથી મુક્ત થવાશે નહિ, એવો હિન્દુ ધર્મનો સિદ્ધાન્ત છે. માત્ર ઋષિત્વ પ્રાપ્ત કર્યાથી, મંત્રના દષ્ટા થવાથીજ મુક્ત થવાય છે.

વેદના પછીના યુગનું અવલોકન કરતાં આપણને જણાશે કે સમગ્ર જગતને દલમલાવી નાંખવાને સમર્થ મહાપુરુષો, અવતારી પુરુષો એ યુગમાં જન્મ્યા હતા. એવા અવતાર અનેક થઈ ગયા છે. શ્રીમદ્ ભાગવતના મત પ્રમાણે અવતાર અસંખ્ય છે. તે બધામાંથી રામ અને કૃષ્ણ હિન્દુસ્તાનમાં વિશેષભાવે પૂજાય છે. મહર્ષિ વાલ્મીકીએ પ્રાચીન વીરયુગના પૂર્ણ આદર્શરૂપ, સત્યપરાયણતા અને સમગ્ર નિતિતત્ત્વની સાકાર મૂર્તિસ્વરૂપ, આદર્શ પુત્ર, આદર્શ પતિ, આદર્શ પિતા, સર્વશ્રેષ્ઠ આદર્શ રાજ્યકર્તા રામચંદ્રનું ચરિત્ર આલેખીને આપણી સમક્ષ રજુ કર્યું છે. જે ભાષામાં એ મહાકવિએ રામચંદ્ર-જીના ચરિત્રનું વર્ણન કર્યું છે તેના કરતાં વધારે શુદ્ધ, મધુર અને સરસ ભાષા કોઈ પણ દેશના સાહિત્યમાં જડતી નથી; અને સીતા ! સીતાના ચરિત્રનું વર્ણન કેવી રીતે થઈ શકે ? તમે આખા જગતનું તમામ પ્રાચીન સાહિત્ય શોધી વળો, તો પણ હું તમને હિમ્મતપૂર્વક કહી શકીશ કે સીતા જેવું બીજું સ્ત્રીપાત્ર શોધવા માટે જગતના ભવિષ્યનું સાહિત્ય ઉઠામી જોતાંયે તમે તેવું પાત્ર શોધી શકશો કે

* જિજ્ઞાસુની અવસ્થાએ પહોંચેલા મનુષ્યને માટેજ આ કથન સમજવાનું છે. જેઓ માત્ર સ્થૂલ પદાર્થો અને તે પાછળના અમણથી વધુ કંઈ સમજતા નથી તેમને માટે તો એ તીર્થયાત્રા વગેરેજ ઉન્નત જીવન તરફ ડોકીયું કરવાના પ્રાથમિક દ્વારરૂપ છે.

મંત્રી.

કેમ એ સવાલ છે. સીતાનું ચારિત્ર્ય અસાધારણ છે. એવું ચિત્ર તો જગતમાં એકજવાર ચીતરાયું છે. ફરી કદી કોઈએ ચીતર્યું નથી અને એને કોઈ ચીતરી શકશે પણ નહિ. કદાચ રામ જેવા પુરુષો અનેક થઈ ગયા હોય, પણ સીતા જેવી નારી તો અદ્વિતીયજ છે. ભરતખંડની સ્ત્રીઓએ સીતાનો આદર્શ પોતાની સન્મુખ રાખીને તેના જેવા થવાનો યત્ન કરવો જોઈએ. સ્ત્રીચારિત્ર્યના સંબંધે ભરતખંડની પ્રજાએ જે આદર્શ ઘડ્યો છે, તે આદર્શ સીતામાં સર્વાંશે ઉતર્યો છે અને ભરતખંડની અથવા કોઈ પણ દેશની ઉત્તમ સ્ત્રીઓનાં ચારિત્ર્ય સીતાના ચારિત્ર્યમાં સમાઈ જાય એવી સીતા અલૌકિક છે. આજ હજારો વર્ષ થયાં આ દેશનાં નાનાં મોટાં સર્વ માણસો સીતાનું પૂજન કરતાં આવ્યાં છે. અપૂર્વ મહિમાવાન સીતા, પવિત્રતા કરતાં પણ વધારે પવિત્ર, સહિષ્ણુતાની શ્રવંત મૂર્તિ, સીતા અનંતકાળ સુધી ભરતખંડનાં સ્ત્રીપુરુષોને હાથે પૂજયાજ કરશે. જેણે લેશમાત્ર પણ થાક્યા વિના અત્યંત દુઃખમય શ્રવન વ્યતીત કર્યું તે પરમ સાધ્વી, પરમ વિશુદ્ધ ચારિત્ર્યવતી આદર્શ પત્ની સીતા એકલી મનુષ્યજાતિને માટેજ નહિ પણ દેવતાઓ માટે પણ આદર્શરૂપ ગણાશે અને આપણા દેશમાં પૂજનીય દેવતા તરીકે અનંતકાળ પર્યંત પૂજાતીજ રહેશે. આપણે બધા તેના ચરિત્રને સારી રીતે જાણીએ છીએ. એટલે વિશેષ વર્ણન કરવાની જરૂર નથી. આપણાં સઘળાં પુરાણો નષ્ટ થઈ જાય, વેદ સુદ્ધાં તમામ શાસ્ત્રોનો નાશ થઈ જાય, આપણી સંસ્કૃત ભાષાનું નામ હમેશને માટે જગતમાંથી ભૂંસાઈ જાય; તોપણ હું કહું છું તે ધ્યાન રાખીને સાંભળજો કે જ્યાં સુધી આપણા દેશમાં ગ્રામ્ય ભાષા બોલનારા અજ્ઞાન પાંચજ હિન્દુઓ શ્રવતા રહેશે, ત્યાં સુધી સીતાની કથા તો થવાનીજ. સીતા આપણા દેશનાં સ્ત્રીપુરુષોની નાડીએનાડીમાં અને રંગેરંગમાં સંચરી ગઈ છે. પ્રત્યેક હિન્દુ સ્ત્રી પુરુષના રુધિરમાં સીતાનું રક્ત ઉછાળા મારે છે; આપણે સઘળા સીતાનાં સંતાન છીએ. આપણી સ્ત્રીઓને હાલના નવા જમાનાનો રંગ ચડાવવાનો પ્રયત્ન

થાય છે પણ જે એ પ્રયત્નથી એટલે આધુનિક કેળવણીથી તેમને સીતાના ચારિત્રના આદર્શમાંથી ભ્રષ્ટ કરવામાં આવશે, તો જરૂર માનજો કે એ કેળવણી અને એ શ્રમ બરબાદ જશે. એનાં દષ્ટાંત આપણે દરરોજ જોઈએ છીએ. ભરતખંડની સ્ત્રીઓ માત્ર સીતાને પગલે ચાલીનેજ પોતાની ઉન્નતિ સાધે એજ ઇષ્ટ છે. હિંદુ-સ્તાનની સ્ત્રી જાતિની ઉન્નતિનો આ એકજ માર્ગ છે.

હવે હું એક એવા મહાપુરુષ વિષે કહેવા માગું છું કે જેમનું આખા દેશમાં અનેકરૂપે પૂજન થાય છે; જે સ્ત્રી, પુરુષ, બાળક, વૃદ્ધ, સર્વના પરમપ્રિય આરાધ્ય દેવતા છે. હું એવા મહાપુરુષ વિષે કહેવા માગું છું કે જેમને ભાગવતના પ્રણેતા માત્ર ઈશ્વરાવતાર કહીનેજ સંતોષ પામતા નથી, પણ કહે છે કે:-

एते चांशकलाः पुंसः कृष्णस्तु भगवान् स्वयम् ।

“ બીજા અવતાર તો ભગવાનના અંશ-કલાસ્વરૂપ છે. પણ કૃષ્ણ તો સ્વયં ભગવાનજ છે. ” એવા ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ વિષે હું કાંઈક કહેવાનો વિચાર રાખું છું.

ત્યારે આપણે શ્રીકૃષ્ણના વિવિધ ભાવયુક્ત ચારિત્ર્યનું અવલોકન કરીએ છીએ ત્યારે આપણને સહજ જણાય છે કે, એમને માટે આવાં વિશેષણો વપરાય એમાં જરાપણ આશ્ચર્ય નથી. તે એકી વખતે અપૂર્વ સંન્યાસી અને અદ્ભુત ગૃહસ્થ હતા. તેમનામાં રજોગુણની ક્રિયાશક્તિનો અસાધારણ વિકાસ થયેલો હતો, છતાં તેમનું જીવન અપૂર્વ સાત્ત્વિક ત્યાગની ભાવનાથી ભરપૂર હતું. ભગવદ્ગીતાનો અભ્યાસ કર્યા વગર શ્રીકૃષ્ણના ચારિત્ર્યનું સ્વરૂપ કદિપણ સમજી શકાયજ નહિ. કારણ કે ગીતામાં તેમણે જે ઉપદેશ આપ્યો છે તેના તે જીવંત મૂર્તિસ્વરૂપ હતા. આ નિયમ દરેક અવતારને લાગુ પડે છે. જે સત્યનો પ્રચાર કરવાના હેતુથી અમુક અવતાર થયો હોય તે સત્ય તે અવતારના ચારિત્ર્યમાં સાકારરૂપે માલૂમ પડે છે. ગીતાના પ્રચારક શ્રીકૃષ્ણ પોતાના આખા જીવનમાં ગીતાનાં સત્યોની મૂર્તિરૂપ

દેખાતા હતા. તે અનાસક્તિના એક મહાન દર્શાવરૂપ હતા. તે પોતાના રાજ્યનો પરિત્યાગ કરે છે અને તેને માટે મનમાં જરા પણ તૃપ્તિ રાખતા નથી. શ્રીકૃષ્ણ-ભરતખંડના તમામ રાજાઓના મુકુટ-મણિ, જેના એક શબ્દમાત્રથી રાજાધિરાજે સિંહાસન ઉપરથી પદ-બ્રજ થઈ જતા તે પોતે રાજા થવાની જરાએ પરવા કરતા નથી. તે બાળપણમાં જેવા સરલભાવથી ગોપીઓ સાથે રમતા હતા તેવોજ સરલભાવ તેમના જીવનની અન્ય અવસ્થાઓમાં પણ જેવામાં આવે છે.

તેમના જીવનનો જે ચિરસ્મરણીય પ્રસંગ અત્યારે મને યાદ આવે છે તે ઘણોજ દુર્મોખ્ય છે; અને જ્યાં સુધી મનુષ્ય પૂર્ણ બ્રહ્મ-ચર્યાવાન અને પવિત્ર ન થયો હોય ત્યાં સુધી એ અહ્ભુત પ્રસંગનું રહસ્ય સમજવાને તેણે માથું મારવું નહિ એજ બહેતર છે. એ પ્રસંગ પ્રેમના અત્યંત અહ્ભુત વિકાસનો પ્રસંગ; જે વૃન્દાવનની મધુર લીલાના વર્ણનમાં એક સુંદર રૂપકના આકારમાં વર્ણવાયો છે. તેનું રહસ્ય સમજવાનો અધિકાર તેનેજ પ્રાપ્ત થઈ શકે, કે જે પ્રેમમદિરાના પાનથી એકાએક પ્રેમોન્મત્ત બની ગયો હોય, એવા મનુષ્ય સિવાય એ વિષયમાં હાથ ધાલવાનો બીજા કોઈનો અધિકાર નથી. ગોપાંગનાઓની પ્રેમજનિત વિરહવેદનાનો ભાવ સમજવાને કોણ શક્તિવાન છે? જે પ્રેમ, પ્રેમના સર્વોત્તમ આદર્શસ્વરૂપ છે, જે પ્રેમ (પ્રેમમૂર્તિ સિવાય) બીજા કશાની આશા-અપેક્ષા રાખતો નથી, જે પ્રેમને સ્વર્ગની પણ પરવા નથી, જે પ્રેમને આ લોક પરલોકની કોઈ પણ વસ્તુની લેશમાત્ર સ્પૃહા નથી! બંધુઓ! જે નિર્ગુણ અને સગુણ ઈશ્વર સંબંધી વિસંવાદનું કોઈ રીતે સમાધાન થઈ શકતું હોય તો તે ગોપીઓના પ્રેમદારાજ થઈ શકે એમ છે. આપણે સારી પેઠે જાણીએ છીએ કે સગુણ ઈશ્વર કરતાં નિર્ગુણ ઈશ્વર સંબંધી વધારે ઉંચો આદર્શ કલ્પવાને મનુષ્ય અસમર્થ છે. વળી આપણે એમ પણ જાણીએ છીએ કે દાર્શનિક દૃષ્ટિથી જેતાં આત્મ જગત જેનો પ્રકાશ

માત્ર છે એવા અખંડ, પરિપૂર્ણ અને વિશ્વવ્યાપી પરબ્રહ્મને નિર્ગુણ માનવો એજ મન વધારે સ્વાભાવિક છે. બીજી બાજુએ આપણા હૃદયનું વક્ષણ સાકાર ઈશ્વર તરફ સહેજે થાય છે. આપણા હૃદયને ઈશ્વરનું એવું સ્વરૂપ પ્રિય લાગે છે કે જેને આપણે સ્પર્શ કરી શકીએ અને જેના ચરણમાં ઢળી પડીને આપણા હૃદયના ઉમળકાનો ઉભરો ફાવવી નાખીએ. આથી ઈશ્વરનું સગુણ સ્વરૂપ એ મનુષ્યની શક્તિ જેતાં તેણે ઘટેલો ઉંચામાં ઉંચા આદર્શ છે; પણ આ આદર્શ બુદ્ધિવાદ આગળ ટકી શકતો નથી. એજ જૂનામાં જૂનો મહાપ્રશ્ન કે જે બ્રહ્મસૂત્રમાં ચર્ચાયો છે, જે દ્રૌપદીએ વનવાસ સમયે લુધિષ્ઠિર સાથેના વિવાદ પ્રસંગે તેને પૂછ્યો હતો, કે જે ઈશ્વર સગુણ, સંપૂર્ણ દયામય અને સર્વ શક્તિમાન હોય તો આ નરક જેવો દુઃખમય મંસાર શા માટે આપણી નજરે પડે ? શા માટે તેણે આવી સૃષ્ટિ ઉત્પન્નજન કરી ? તેને તો અત્યંત પક્ષપાતી કહેવો જોઈએ. આ પ્રશ્નનું કોઈ પણ રીતે મંતોપકારક નિરાકરણ થઈ શકતું નથી. જે એનું કોઈ પણ કેટાણે નિરાકરણ થએલું હોય તો તે માત્ર ગોપીઓના પ્રેમ વિષે શાસ્ત્રમાં જે કહેલું છે તેમાંજ જેવામાં આવશે. ગોપીઓ કૃષ્ણને કોઈ પણ વિશેષણ લગાડવાનું પસંદજન કરતી નહિ. કૃષ્ણ સર્વશક્તિમાન છે, સૃષ્ટિનો રચનાર છે, એ બધું જાણવાની તેમને દરકારજ ન હતી. કૃષ્ણ અનંત પ્રેમમય છે એટલુંજ જ્ઞાન તેમને માટે પૂરતું હતું; એટલુંજ તેઓ સમજતી હતી. ગોપીઓ કૃષ્ણને લંબેશાં વ્રદાવનમાં ગોપછવન ગાળનાર કૃષ્ણ તરીકેજ ઓળખતી હતી. રાગધરાજ શ્રીકૃષ્ણ, અસંખ્ય યોદ્ધાના સમૂહના નેતા શ્રીકૃષ્ણ, ગોપીઓને મન માત્ર એક ગોપાલ બ્રાહ્મકજન હતા.

न धनं न जनं न सुंदरौ कवितां वा जगदीश कामये ।

मम जन्मनि जन्मनीश्वरे भवताङ्गकिरहैतुकी त्वयि ॥

“ હે જગદીશ ! હું ધન, સ્વજન, કવિતા અથવા સુંદર સ્ત્રી એમાંનું કાંઈ માગતો નથી; માત્ર જન્મે જન્મે તમારા તરફ મારી

અહૈતુકી-નિષ્કામ ભક્તિ રહે એટલુંજ માગું છું.” ધર્મના ઇતિ-
હાસમાં આ ભાવનાએ એક નવીન પ્રકરણ ઉઘાડ્યું છે. અહૈતુકી
ભક્તિ-પ્રેમનીજ ખાતર પ્રેમ કોઈ પણ જાતના બદલાની ઇચ્છા
વગરનો નિર્મળ પ્રેમ, નિષ્કામ કર્મ એ ઉપદેશ ભગવાન શ્રીકૃષ્ણદ્વારા
આખા જગતને સૌથી પહેલીજવાર મળ્યો. માનવજાતિના ઇતિહાસમાં
કર્મભૂમિ ભરતખંડના ક્ષેત્ર ઉપર સર્વશ્રેષ્ઠ અવતાર શ્રીકૃષ્ણના મુખ-
માંથી આ ઉપદેશ સૌથી પહેલીજવાર પ્રકટ થયો. ભયોત્પાદક નિષે-
ધાત્મક ધર્મ એટલે અમુક પ્રકારનાં ધર્મચરણ નહિ કરો તો નર્કની
યાતના ભોગવવી પડશે; તેમજ સકામ ધર્મ એટલે અમુક કર્મ કર્યાથી
સર્વગુણની પ્રાપ્તિ થશે, એ માન્યતાઓનો અધિકાર હમેશને માટે
નષ્ટ થયો અને મનુષ્યના હૃદયમાં નર્કની ભીતિ તથા સ્વર્ગભોગની
વાસનાને કેકાણે અહૈતુકી ભક્તિ અને નિષ્કામ કર્મ એ બે ઉંચામાં
ઉંચાં આદર્શની સ્થાપના થઈ.

એ નિર્મળ પ્રેમનો મહિમા હું કયા ભાષામાં વર્ણવું ? હું તો
તમને આટલુંજ કહી શકું છું કે ગોપીઓનો પ્રેમ એ બહુ દુર્લભ
પદાર્થ છે; એનું રહસ્ય સમજવું એ બહુજ મુશ્કેલ છે. શ્રીકૃષ્ણના
જીવનના આ અપૂર્વ પ્રસંગનું અદ્ભુત રહસ્ય સમજવાને અશક્ત
હોય એવા મૂર્ખ આપણામાં પણ ઘણા છે. હું ફરીથી કહું છું કે
આપણાજ લોકોમાં એવા અપવિત્ર હૃદયના અને મૂર્ખ મનુષ્યો છે
કે જેઓ ગોપીઓના પ્રેમનું નામ સાંભળતાંજ તેને અત્યંત અપવિત્ર
વ્યવહાર સમજીને રખેને પેતે અભગર્હ જાય એવા ભયથી તેનાથી
દૂરના દૂર રહે છે. એવા લોકોને હું એટલુંજ કહેવા ઇચ્છું છું કે
પહેલાં તમે તમારા હૃદયને પવિત્ર કરો, તમારા હૃદયમાંથી કામ-
વાસનાને નિર્મૂળ કરી નાંખો; અને એટલું પણ બરાબર સમજણમાં
રાખો કે જેણે આ ગોપીઓના અદ્ભુત પ્રેમનું વર્ણન કર્યું છે તે
ખીજ કોઈજ નહિ પણ આજન્મશુદ્ધ વ્યાસ પુત્ર શુકદેવ છે. જે
ઇતિહાસકાર ગોપીઓની અદ્ભુત પ્રેમભાવનાને ઇતિહાસના પટ ઉપર

નોંધે છે તે મહાયોગી, મહાભક્ત, જન્મથીજ વૈરાગ્યવાન મહાત્મા શુકદેવ છે. જ્યાંસુધી તમારા હૃદયમાં સ્વાર્થપરાયણતા વાસ કરી રહી છે, ત્યાં સુધી ઇશ્વરપ્રેમ તમારા માટે દુષપ્રાપ્ય પદાર્થ છે. તમે જેને ઇશ્વરભક્તિ કહો છો તે તો માત્ર ભક્તિનો વ્યાપારી વ્યવહાર છે. ‘હે ઇશ્વર ! હું તને કાંઈક આપું છું; તેના બદલામાં તું મને અમુક પદાર્થ આપ.’ તમારી પ્રાર્થનામાં તમે એવુંજ કાંઈક ઓલો છો; અને તમારો ઇશ્વર તમને કહે છે કે ‘જે તમે અમુક પ્રકારનાં આચરણ નહિ કરો, તો યાદ રાખજો કે તમારા મરણ પછી હું તમારી ખચર લઇશ. તમને કદાચ અનંતકાળ પર્યંત ભડભડ બળતા અગ્નિમાં શેકી નાખીશ.’ જ્યાં સુધી મગજમાં આવા પ્રકારના ખ્યાલનું ભૂસું ભરેલું હોય, ત્યાં સુધી ગોપીઓની પ્રેમજનિત વિરહ-વેદના અને ઉન્માદાવસ્થા શી રીતે સમજી શકાય ?

“સુરતવર્ધનં શોકનાશનં સ્વરિતવેણુના સુષ્ટુ ચુમ્બિતમ્ ।
 હૃતરરાગવિસ્મારણં નૃણાં વિતર વીર નસ્તેઽધરામૃતમ્ ॥”

શ્રીમદ્ભાગવત

“હે પ્રાણુવક્ષ્મ ! એકવાર-બસ એકવાર તારા અધરામૃતનું પાન કરાવ, તારા અધરામૃતનું પાન એકજ વાર જેમણે કર્યું છે, તેમની અધરામૃતની તૃપ્તા વધતીજ નય છે, તેમના સર્વ અંતાપનો નાશ થયો છે, તેઓને બીજા સર્વપ્રિય વિષયોનું વિસ્મરણ થયું છે. માત્ર તુંજ-તું એકલોજ અમારી પ્રીતિનો વિષય છે.”

અહાહા ! એકવાર ધનપ્રાપ્તિનો, યશ વધારવાનો મિથ્યા લોભ મૂકી દો; એકવાર આ ક્ષણભંગુર અંસાર ઉપરની તમારી આસક્તિનાં બંધન તોડી નાખો; એમ કરશો તોજ તમે ગોપીના પ્રેમનો અર્થ સમજી શકશો. ગોપીનો પ્રેમ એ એવી વિશુદ્ધ ભાવના છે કે તમામ પાર્થિવ પદાર્થોનો અને વાસનાઓનો સમૂહો ત્યાગ કર્યા વગર તેને સમજવાનો પ્રયત્ન કરવો ફોગટ છે. જ્યાં સુધી અંતઃકરણ સંપૂર્ણ રીતે પવિત્ર ન થયું હોય, ત્યાં સુધી એ પ્રેમનું રહસ્ય ઉકેલવાનો

પ્રયત્ન મિથ્યા છે. અંતઃકરણમાં કામવાસના, ધનલોભ અને યશની આકાંક્ષાનાં ઝરણાં ફૂટયાંજ કરતાં હોય છતાં ગોપીના પ્રેમની પરીક્ષા અને પૃથક્કરણ કરવા એસવું, એ કેટલી ધૃષ્ટતા ! ગોપીનો પ્રેમ જગતને શીખવેલો એજ કૃષ્ણાવતારનો મુખ્ય ઉદ્દેશ હતો. ગોપીનો પ્રેમ એવો સ્વર્ગીય અને પરમપવિત્ર આદર્શ છે કે, વેદાન્ત અને દર્શન શાસ્ત્રના શિરોમણી તુલ્ય ગીતા જેવો ગ્રંથ પણ એ પ્રેમની આગળ કાંઈ હિસાબમાં નથી. ગીતાનો ઉપદેશ સાધકને ધીરે ધીરે લક્ષ્યબિંદુ તરફ પ્રયાણ કરવાને પ્રેરે છે; પણ આ ગોપીનો પ્રેમ પ્રભુ પ્રીતિના આસ્વાદનથી થએલી ઉન્માદાવસ્થા, ગાદ પ્રેમોન્મત્તતા, ન્યાં ગુરુ અને શિષ્ય, શાસ્ત્ર અને ઉપદેશ, ઇશ્વર અને સ્વર્ગ, સૌ એકાકાર તન્મય થઈ જાય છે; ન્યાં ભયમૂલક ધર્મનું ચિન્હ સરખું પણ નથી; ન્યાં માત્ર એક પ્રેમોન્મત્તતા સિવાય બીજું કાંઈજ નજરે પડતું નથી, ત્યાં મંસારની પૂર્ણ વિસ્મૃતિ થઈ જાય છે. પ્રેમોન્મત્ત ભક્ત આખા મંસારમાં એક કૃષ્ણ સિવાય બીજો કાંઈ પદાર્થ જોઈજ શકતો નથી, તેને સર્વ પ્રાણીમાં, સર્વ પદાર્થમાં કૃષ્ણનુંજ દર્શન થાય છે. તેની પોતાની કાંતિ પણ કૃષ્ણતુલ્ય દેખાય છે. તેનો આત્મા પણ કૃષ્ણના રંગથી રંગાઈ ગયો છે. મહાનુભાવ શ્રી કૃષ્ણનો આવો અદ્ભુત મહિમા છે !

શ્રીકૃષ્ણના જીવનની નાની નાની બાબતો લઈને તે વિષે ચર્ચા કરવામાં ખાલી વખતની ખરબાદી કરતા નહિ. તેમના જીવનનો જે મુખ્ય અંશ છે તેનુંજ અવલંબન કરે. શ્રીકૃષ્ણના જીવનચરિત્રમાં અલગત ઐતિહાસીક દોષ છે, અનેક ક્ષેપક છે, એ બધું ભલે રહ્યું. તેની સાથે આપણે લેવાદેવા નથી; પણ સમાજમાં જેને લીધે અપૂર્વ ભાવનો ઉદય થયો તેને અલગત ઐતિહાસિક આધાર હોવો જોઈએ. બીજા કાંઈ પણ પયગંબર અથવા મહાપુરુષના જીવનનું તથા તેના ઉપદેશોનું અવલોકન કરી જુઓ. તમને તરતજ જણાશે કે તેમણે જે ઉપદેશ આપ્યા છે, તે તેમની પહેલાંના મહાપુરુષોનાં વચનના

પ્રતિધ્વનીજ છે; અથવા તેમના સમયમાં દેશમાં જે જે વિચારો અને ભાવનાઓ પ્રચલિત થએલાં હતાં તેમનો તેમણે વિશેષરૂપે પદ્ધતિસર પ્રચાર કર્યો છે. તે એટલે સુધી કે એ મહાપુરુષો ખરેખર થઈ ગયા છે કે કપોતકલ્પિત છે તે વિષે પણ ઘણા વિદ્વાનોને સંદેહ પડે છે. પણ નિષ્કામ કર્મ, વિશુદ્ધ પ્રેમતત્ત્વ, અદૈતુકી ભક્તિ, એ આદર્શો શ્રીકૃષ્ણના અગાઉના સમયમાં કદિ કોઈએ પ્રકટાવ્યા હતાં એમ સાબિત કરવાને કોઈ તૈયાર છે? જો એ આદર્શો શ્રીકૃષ્ણદ્વારાજ સૌથી પહેલીજવાર જગતમાં જાહેર થયા હોય, તો તેને પ્રકટાવનાર પુરુષ હોવોજ જોઈએ એમાં શા સંદેહ? આ આદર્શો શ્રીકૃષ્ણે બીજા કોઈ મહાપુરુષના ઉપદેશમાંથી પ્રાપ્ત કર્યા છે અને એ તેમના પોતાના નહન અપૂર્વ ભાવો નથી એમ સાબિત થઈ શકતું નથી; કારણ કે શ્રીકૃષ્ણના પ્રાકટ્ય પહેલાં નિષ્કામ કર્મની ભાવનાઓ દેશમાં પ્રચલિત થઈ હોય એમ તે સમયના ઇતિહાસ ઉપરથી માત્રમ પડતું નથી. ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ એ ભાવનાઓના સૌથી પહેલા પ્રચારક હતા. તેમના અનુયાયી વેદવ્યાસે એ ભાવનાઓને સાધારણ જનસમાજમાં વહેતી મૂકી. માનવભાષામાં આવો સર્વોત્તમ આદર્શ કદી લખાયો નથી. વ્યાસના રચેલા ગ્રંથ (ભાગવત) માં ગોપીજન વલ્લભ-વૃન્દાવનનો ગોપબાલ એ કરતાં વધારે ઉંચી ભાવના હોઈ શકેજ નહિ. જ્યારે આપણા હૃદયમાં ગોપીના પ્રેમનો ઉન્માદ પ્રકટ થાય, જ્યારે આપણે ભાગ્યશાળી ગોપીઓના હૃદયનો ભાવ સમજી શકીએ, ત્યારે પ્રેમ એ શી વસ્તુ છે તે આપણે જાણી શકીએ. જ્યારે આપણું જગત્ આપણા દૃષ્ટિમાર્ગમાંથી વિરુદ્ધ થઈ જાય, જ્યારે આપણા હૃદયમાં બીજી કોઈ પણ વાસનાનું બીજા સરખું પણ ન રહે, જ્યારે આપણી ચિત્તશુદ્ધિ સંપૂર્ણ થાય, જ્યારે આપણે મારે બીજું કોઈ પણ પ્રાપ્તવ્ય કર્તવ્ય ન રહે, જ્યારે સત્યાનુસંધાન કરવાની પણ ઇચ્છા રહેવા ન પામે, ત્યારેજ આપણા હૃદયમાં એ પ્રેમોન્માદનો ઉદય થશે; ત્યારેજ આપણે ગોપીની અદૈતુકી, પૂર્ણ નિષ્કામ

પ્રેમ ભક્તિનું સ્વરૂપ સમજવાને અધિકારી થઇશું. એજ આપણું લક્ષ્યબિન્દુ છે. એ ગોપીનો પ્રેમ મળ્યો એટલે સર્વસ્વ મળ્યું એમજ સમજ લેજો.

હવે આપણે એક પગથીડું નીચા ઉતરીને ગીતાના પ્રચારક શ્રીકૃષ્ણ સંબંધે વ્યાસોચના કરીએ. ભરતખંડમાં હમણાં એક એવા પ્રકારની પ્રવૃત્તિ કરવામાં આવતી જણાય છે કે, જેને ગાડીને ઘોડો જોડતી વખતે ઘોડાના મોં આગળ ગાડી જોડનારની મૂર્ખતા સાથે સરખાવી શકાય. આપણામાંના ઘણા માણસો એવો અભિપ્રાય ધરાવે છે કે શ્રીકૃષ્ણે ગોપીઓ સાથે જે પ્રેમલીલા કરી હતી તે કેટલેક અંશે ભેદભરેલી અને અશ્લીલ પણ છે ! સાહેબ લોકોને એ પસંદ નથી ! અમુક ડોક્ટર એ ગોપીના પ્રેમને માટે સારો મન ધરાવતો નથી ! બસ, ત્યારે હવે ઉપાય શો ? સાહેબ લોકોને અને મહાનુભાવ યૂરોપિયન પંડિતોને પસંદ નથી, ત્યારે આપણે પણ શ્રીકૃષ્ણનું અને ગોપીઓનું શું કામ છે ? યૂરોપિયન લોકોના અનુમોદન વગર કૃષ્ણ રહીજ કેમ શકે ? મહાભારતમાં એકાદ બે નજીવા પ્રસંગો સિવાય ગોપીઓનો ઉલ્લેખજ નથી; માત્ર દ્રૌપદીએ કરેલા સ્તવનમાં અને શિશુપાલે મરણ વખતે કરેલા ઉદ્દગારમાં વૃદાવનનો ઇસારોજ કરવામાં આવ્યો છે. બસ એ તો ક્ષેપકજ હોવાં જોઈએ ! સાહેબ લોકોને પસંદ નથી ત્યારે આપણને પણ તેનું પ્રયોજન શું ! ગોપીઓની કથા અને ખુદ શ્રીકૃષ્ણની કથા પણ ક્ષેપક છે ! આવું બોલનારા માણસો, વાણિજ્યવૃત્તિમાં તરબોળ થએલા જીવડાઓ, જેમનો ધર્મનો આદર્શ પણ વાણિજ્યવૃત્તિથી ભરપૂર છે, જેઓ અહીં અમુક સત્કર્મ કરીને તેના બદલામાં સ્વર્ગમાં જવાની આશા રાખે છે; તેઓ આ નિષ્કામ પ્રેમતત્ત્વને કેવી રીતે ઓળખી શકે ? જેઓ મારવાડીની માફક અમુક શુભ કર્મને માટે તેનો ચક્રવૃદ્ધિ વ્યાજ સાથે બદલો લેવાની આશા રાખે છે, તેમના બુદ્ધિપ્રદેશમાં બિચારી પ્રેમચેલી ભોળા ગોપાંગનાઓને શી રીતે સ્થાન મળે ? ગીતાના અવલોકનથી આપણને

જણાશે કે ગીતાના જેવો વેદની ટીકારૂપ ગ્રંથ બીજો લખાયો નથી, અને લખી શકાય એમ પણ નથી.

સર્વોપનિષદો ગાથો દોઘ્ધા ગોપાલનંદનઃ ।

પાર્થો વત્સઃ સુધીર્ઘોક્તા દુઘ્ધં ગીતામૃતં મહત્ ॥

આ વચન અક્ષરે અક્ષર સત્ય છે. શ્રુતિ અને ઉપનિષદોના અર્થ અત્યંત દુર્બોધ્ય છે; તેમનું તાત્પર્ય સમજવું બહુ મુશ્કેલ છે; કારણ કે અનેક ભાષ્યકારોએ પોતપોતાના મતનું પ્રતિપાદન કરવા માટે પોતાને ફાવે તેવા અર્થ મારી મચડીને બેસાડ્યા છે. આથી કરીને ભગવાન પોતે જે શ્રુતિના પ્રેરનાર છે, તેમણે જાતે અવતાર ધારણ કરીને, ગીતાના પ્રચારક બનીને શ્રુતિનું તાત્પર્ય સ્પષ્ટ ભાષામાં સમજાવ્યું. જે પદ્ધતિએ શ્રીકૃષ્ણ ભગવાને શ્રુતિના રહસ્યનું સ્પષ્ટીકરણ કર્યું, તે પદ્ધતિ ભરતખંડને તેમજ આખા જગતને બીજા કોઈ પણ પદાર્થ કરતાં વધારે જરૂરી છે. એમના પછીના જમાનામાં અનેક ભાષ્યકારોએ શ્રુતિ ઉપર તેમજ ગીતા ઉપર ભાષ્યો લખ્યાં છે; પણ આશ્ચર્ય અને બેદની વાત એ છે કે એ ભાષ્યકારો શ્રુતિ ઉપર અને ખુદ ગીતા ભાષ્ય લખતી વખતે પણ ભગવાનના વાક્યનું રહસ્ય સમજી શક્યા નથી; કારણ કે આપણે જોઈએ છીએ કે ગીતામાં એક વાત કહેલી છે, ત્યારે આધુનિક ભાષ્યકારો કાંઈ બીજાજ વાતનું પીંજણ કરે છે. એક અદ્વૈતવાદી ભાષ્યકાર ઉપનિષદ ઉપર ટીકા લખવા તૈયાર થાય છે. હવે ઉપનિષદોમાં દ્વૈતવાદાત્મક અનેક વાક્યો છે. તે બધાને મારી મચડીને પોતાના અદ્વૈતવાદ સાથે તેમનો મેળ બેસાડે છે અને એમ કરતાં ઉપનિષદનું ખરું રહસ્ય માર્યું જાય છે. વળી બીજો કોઈ દ્વૈતવાદી ભાષ્યકાર ઉભો થાય છે અને તે અદ્વૈતવાદાત્મક વાક્યોને ગમે તેમ કરી મારી મચડીને દ્વૈતવાદ સાથે જ ઘટાવી દે છે; પરંતુ ગીતામાં શ્રુતિના તાત્પર્યને ઉપર કહેવામાં આવ્યું તેમ વિકૃત કરવાનો લેશ માત્ર પણ ચંતન કર્યો નથી. ભગવાન પોતેજ કહે છે કે “ એ સર્વ જુદા જુદા સિદ્ધાન્તો સત્ય છે.

આત્મા ધીરે ધીરે સ્થૂલમાંથી સૂક્ષ્મ અને સૂક્ષ્મમાંથી વંધારે સૂક્ષ્મ માર્ગે આરોહણ કરતો જાય છે. એમ કરતાં આખરે જીવાત્માને પરમ લક્ષ્ય અનંત પૂર્ણ સ્વરૂપનો સાક્ષાત્કાર થાય છે.” ગીતામાં એવી પદ્ધતિથી વેદનું તાત્પર્ય સમજાવ્યું છે કે કર્મકાંડ જેવા વિષયને પણ ગીતામાં સ્થાન મળ્યું છે; અને સાથે એમ પણ જતાવવામાં આવ્યું છે કે કર્મકાંડ વડે પ્રત્યક્ષ મુક્તિ પ્રાપ્ત થતી નથી; તો પણ મુક્તિના માર્ગ તરફ આગળ વધવામાં કર્મ પરોક્ષ રીતે સાધન થઈ પડે છે એ વાત સત્ય છે. મૂર્તિપૂજન નાના પ્રકારની યજ્ઞયાગાદિક ક્રિયાઓ, વ્રતો, અનુષ્ઠાનો એ સર્વ ઉચીત અને ઉપયોગી છે; પરંતુ જો તે માત્ર એકજ મુખ્ય જાખત ઉપર લક્ષ રાખીને કરવામાં આવે તોજ; અને તે જાખત તે “ચિત્તની શુદ્ધિ” છે. જો હૃદય શુદ્ધ અને સરલ થયું હોય તોજ ઉપાસના યથાર્થ રીતે કરી શકાય અને તોજ તે આપણને અંતિમ લક્ષ્ય સુધી લઈ જાય. એ દૃષ્ટિબિંદુથી ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારની ઉપાસના કરવાની પદ્ધતિઓ જરૂરની છે; કારણ કે તેમ ન હોત તો તેમની ઉત્પત્તિજ કેમ થઈ શકત? નાના પ્રકારના ધર્મો અને મતમતાંતરો દાંભિક અને દુષ્ટ માણસોએ લોકો પાસેથી દ્રવ્ય નીચોવી લેવાના ઉદ્દેશથીજ પ્રચલિત કરેલા છે એવું લાલ કેટલાક માણસો માને છે. પરંતુ તેમ નથી. તેઓએ કરેલા આરોપ ઉપરચોટિયા દૃષ્ટિએ ગમે તેટલા સત્ય અને સંગીન જણાય તો પણ સત્ય હકીકત તો એજ છે કે, ધર્મની અથવા સંપ્રદાયની સ્થાપના કોઈ પણ મનુષ્યે નવીન રચના કરવાના ધરાદાથી કરેલીજ નથી. મનુષ્યજાતિની સ્વાભાવિક જરૂરિયાતને સંતોષવાને માટે કુદરતી રીતેજ જુદા જુદા ધર્મ અથવા સંપ્રદાયનું અંધારણ થએલું છે. જુદી જુદી શ્રેણીનાં, જુદા જુદા અધિકારવાળાં મનુષ્યોની ધર્મપિપાસા તૃપ્ત કરવાને અર્થે નાના પ્રકારના સંપ્રદાયો ઉભા થએલા હોવાથી તેમની વિરુદ્ધ લડત ચલાવવાથી સાઈ ફળ આવનાર નથી. > દિવસે એ સંપ્રદાયોની જરૂરિયાત નહી રહે તેજ દિવસે જરૂરિયાતને અભાવે

તે આપોઆપ સૂકાં પાંદડાંની માફક ખરી પડશે; પણ જ્યાં સુધી તેમનું થોડું પણ પ્રયોજન રહેશે, ત્યાં સુધી તમે ગમે તેટલા પ્રયત્ન આધાત કરો, ગમે તેટલી કડક ટીકા કરો, લડત ચલાવો તોપણ તે રહેશેજ રહેશે. તમે અંદુકા અને શસ્ત્રોનો ઉપયોગ કરીને જગતમાં લોહીની નદીઓ વહેવડાવો, પણ જ્યાં સુધી મૂર્તિપૂજન મનુષ્યના ધર્મજીવનની એકાદ પણ જરૂરીઆત પૂરી પાડશે ત્યાં સુધી તમે કદી પણ મૂર્તિપૂજનનો બલિષ્ઠકાર કરાવવામાં વિજય મેળવશો નહિ. ઉપાસના કરવાની જુદા જુદા પ્રકારની પદ્ધતિઓ એ ધર્મમાર્ગની જુદી જુદી નીસરણીઓ છે, અને તેથી તે રહેલીજ જોઈએ એમ આપણે શ્રીકૃષ્ણના ઉપદેશ વડે જાણી શકીએ છીએ.

ભગવાન શ્રીકૃષ્ણના અંતર્ધાન થયા પછીના યુગમાં ભરતખંડના ઇતિહાસનો એક શાશ્વતીય અધ્યાય શરૂ થાય છે. ભગવદ્ગીતામાંજ નાના પ્રકારના સંપ્રદાય વચ્ચે મચી રહેલા તુમુલ્લ યુદ્ધના કોલાહલનો ધ્વનિ દૂરથી આપણા કાનને અથડાતો લાગે છે; અને તેથીજ સમાધાન મંત્રના મહાન અને અદ્ભુત ઉપદેશક શ્રીકૃષ્ણ જાણે વચ્ચે પડીને વિરોધનું ઉપશમન કરવા શાંતિમંત્ર ન ભણતા હોય તેમ કહે છે કે:—

મયિ સર્વમિદં પ્રોતં સૂત્રે મણિગણા હ્રિવ । ભગવદ્ગીતા

“ જેમ સૂત્રવડે મણિ ગૂંથાએલા હોય તેમ આ સર્વ મારામાં ઓતપ્રોતપણે રહેલું છે. ”

અલબત્ત, આપણને સાંપ્રદાયિક ઝગડાનો દૂરથી આવતો કોલાહલ તેજ ઘડીથી સંભળાવા લાગે છે. કદાચ ભગવાનના ઉપદેશના પ્રભાવને લીધે થોડા સમય સુધી એ વિરોધ નરમ પડી ગયો હશે અને ભરતખંડના સમાજમાં શાંતિ અને સમાધાનનું સામ્રાજ્ય પ્રવર્ત્યું હશે, પણ એ થોડા સમયને માટેજ. વિરોધના બીજ ભરતખંડના ક્ષેત્રમાં વવાયલાં હતાં; તેનો એકરૂપે નહિં તો બીજે રૂપે પણ અંકુર ફૂટ્યા વગર નજ રહ્યાં. ખાસ ધર્મના મતભેદને લીધે નહિં તો શાંતિ

ભેદને લીધે પણ કલહ ઉત્પન્ન થયો. આપણા સમાજનાં એ બળવાન અંગ—બ્રાહ્મણ અને ક્ષત્રિય વર્ગ—વચ્ચે કલહ મંડાયો; અને એક હબ્બર વધુ સુધી જે પ્રબળ તરંગ આખા ભરતખંડ ઉપર સચરાચર વ્યાપી ગયો તેની ઉંચામાં ઉંચી ટોચ ઉપર આપણને એક અલૌકિક મહિમાશાળી મૂર્તિનું દર્શન થાય છે. તે ભવ્ય મૂર્તિ કોણ ? ગૌતમ-બુદ્ધ અથવા શાક્યમુનિ. તમને સર્વને એ મહાપુરુષના ઉપદેશ તથા એમની ધર્મ પ્રચાર કરવાની પદ્ધતિ વિદિત છે. આપણે એમનું ઇશ્વરના અવતાર તરીકે, સર્વશ્રેષ્ઠ નીતિતત્ત્વના પ્રચારક તરીકે, નિઝર ધર્મોપદેશક તરીકે અને સર્વોત્તમ કર્મયોગી તરીકે પૂજન કરીએ છીએ. જાણે ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ પોતે પોતાના શિષ્ય થઈને, પોતાનાજ ઉપદેશોનાં નીતિસૂત્રોને વ્યાવહારિક સ્વરૂપ આપવાને બીજીવાર પ્રકટ ન થયા હોય ! જે મહાવાણીએ ભગદ્ગીતાનો ઉપદેશ કર્યો તેજ વાણી પુનઃ સંભળાઈ અને જગતને ઉદ્દામોધવા લાગી કે:—

સ્વલ્પમપ્યસ્ય ધર્મસ્ય ત્રાયતે મહતો ભયાત્ ।

“ આ ધર્મનું સાધારણ—અતિ અલ્પ અનુદાન કર્યાથી પણ મહા ભયમાંથી રક્ષણ થાય છે. ”

સ્ત્રિયો વૈશ્યાસ્તથા શૂદ્રાસ્તેऽપિ યાન્તિ પરાં ગતિમ્ ।

“ સ્ત્રીઓ, વૈશ્યો અને શૂદ્રો પણ પરમ ગતિને પામી શકે છે. ”

શ્રી કૃષ્ણની મેઘ ગંભીર અને આશાપ્રદ મહિમાવંત વાણી સર્વનાં બંધન, સર્વની બેડીઓને તોડી નાખે છે; સર્વને પરમપદને પામવાનો સમાન અધિકાર છે, એવી મંગલ દોષણા કરે છે. તે કહે છે કે:—

इहैव तैर्जितः सर्गो येषां साम्ये स्थितं मनः ।

निर्दोषं हि समं ब्रह्म तस्माद्ब्रह्मणी ते स्थिताः ॥

“ જેનું મન સામ્યભાવમાં સ્થિર થયેલું છે તેણે આ ક્ષણેજ સંસારનો જય કર્યો છે. બ્રહ્મ સમભાવરૂપ અને દોષરહિત હોવાથી તે બ્રહ્મમાં સ્થાન પ્રાપ્ત કરે છે. ”

સમં પश्यન્ હિ સર્વત્ર સમવસ્થિતમીશ્વરમ્ ।

ન હિનસ્ત્યાત્મનાત્માનં તતો યાતિ પરાં ગતિમ્ ॥

“ પરમેશ્વરને સર્વત્ર સમભાવે રહેલા માનીને જે આત્માવડે આત્માની હિંસા કરતો નથી તે પરમ ગતિને પામે છે. ”

ગીતાના આ ઉપદેશનું જીવંત ઉદાહરણ આપવાને માટે, તેના એક અંશને પણ વ્યાવહારિક સ્વરૂપમાં ઉતારવા માટે, એ ઉપદેશ આપનાર પોતેજ અન્યરૂપ ધારણ કરીને બીજીવાર મર્ત્યલોકમાં પ્રકટ થયા; અને તે બીજા કોઈજ નહિ, પણ દુઃખી દુર્બલ જીવોને ઉપદેશામૃતવડે સાંત્વન અને ધૈર્ય આપનાર, સાધારણ જનસમાજના હૃદયનાં ઉંડાણમાં પોતાનો સંદેશો પહોંચે તેટલા માટે દેવભાષા-સંસ્કૃત ભાષાનો ત્યાગ કરીને સામાન્ય લોકોની પ્રાકૃત ભાષામાં ઉપદેશ આપનાર, રાજ્યસિંહાસનના રાજસિક ઐશ્વર્યનો ત્યાગ કરીને દરિદ્ર, પતિત અને કંગાલ લોકોની સાથે વાસ કરનાર, બીજા રામચંદ્રની માફક અસ્પૃશ્ય ચંડાલને પ્રેમથી છાતી સરસો ચાંપનાર, દયા અને પ્રેમના મહાસાગરરૂપ શાક્ય મુનિ પોતેજ હતા.

તમને એ મહાપુરુષનું ચરિત્ર અને તેમનું અહ્ભુત ધર્મપ્રચારનું કાર્ય સારી રીતે વિદિત છે; પણ એ પ્રચાર કાર્યમાં એક મોટો દોષ હતો અને તે આજ સુધી આપણને નડતો આવ્યો છે. ભગવાન જીવના પોતાના ચારિત્ર્યમાં લેશમાત્ર દોષ હતો નહિ, તેમનું ચારિત્ર્ય પરમ વિશુદ્ધ અને મહિમાવાન હતું, પણ દુર્ભાગ્યની વાત એ હતી કે ઔદ્ધર્મના પ્રચારને પરિણામે જે નાના પ્રકારની અસંસ્કૃત-અશિક્ષિત જાતિઓ આર્ય જનસમુદયમાં પ્રવેશ કરવા પામી, તેમનાથી જીવ ભગવાનના ઉચ્ચ આદર્શ સારી રીતે ધારણ કરી શક્યા નહિ. થોડા વખત સુધી તો એવાં ચિદ્દૃષ્ટિએ પડવા લાગ્યાં કે, એ અસંસ્કૃત મનુષ્યો કેટલેક અંશે સંસ્કૃતિ પ્રાપ્ત કરી શક્યા છે, પણ એકાદ સૈકો વીત્યો ન વીત્યો એટલામાં તો તેમના પૂર્વજો જેઓ સર્પ અને ભૂતપ્રેતાદિ ભયંકર પદાર્થોની પૂજા કરતા હતા, તેમની

ઉપાસના પુનઃ ચાલુ થવા લાગી; અને એ રીતે આખો દેશ કુસં-
સ્કારપૂર્ણ વિધાનોથી ભરપૂર થઇ અત્યંત દુર્દશા અને અવનતિ તરફ
દગવા લાગ્યો. શરૂઆતમાં બૌદ્ધ ધર્મના અનુયાયીઓ પ્રાણિલિંસા
તરફ અત્યંત નિરસ્કાર બતાવીને વેકિદ થજો કે જેમાં પ્રાણિઓનું
બલિદાન આપવામાં આવતું, તેની વિરૂદ્ધ લડત ચલાવતા હતા. બૌદ્ધ-
ધર્મનો ઉદય થયો તે જમાનામાં પ્રત્યેક લિંદુ કુટુંબમાં એવા પ્રકારના
યજ્ઞ કરવામાં આવતા હતા. પ્રત્યેક ઘરમાં યજ્ઞને માટે અગ્નિ પ્રગ્વ-
લિત કરવામાં આવતો, પણ યજ્ઞયાગાદિક સંબંધે આનાં કરતાં વિશેષ
આડંબર કરવામાં આવતો નહિ. બૌદ્ધ ધર્મના પ્રચાર પછી આ
યજ્ઞોનાં અનુશાન બંધ થઇ ગયાં; પણ તેમને કેદાણે મોટાં ભવ્ય
વિશાળ મંદિરો, આડંબરપ્રિય પુરોહિતો, વિલાસપૂર્ણ ઉપાસનાઓ
વગેરે જે હાલ આપણે ભરતખંડમાં જોઇએ છીએ તે સર્વાની ઉત્પત્તિ
થવા લાગી. કેટલાક પંડિતો કે જેમની પાસેથી આપણે વિશેષ સત્ય
હકીકત મેળવવાની આશા રાખી શકીએ, તેમનાજ ગ્રંથોમાં જ્યારે
હું જોઉં છું કે ગૌતમબુદ્ધે મૂર્તિપૂજનનું ખંડન કર્યું, ત્યારે મને હસવું
આવે છે. બૌદ્ધધર્મ વડેજ બ્રાહ્મણધર્મ અને મૂર્તિપૂજનની ઉત્પત્તિ
થએલી છે એ વાતની તેમને ખબરજ નથી. એએક વર્ષની વાતપર
એક રશિયન વિદ્વાને એક પુસ્તક પ્રકટ કર્યું હતું, તેમાં જસસ ક્રાઇ-
સ્ટના જીવન સંબંધે અદ્ભુત હકીકત શોધી કાઢવાનો ગ્રંથકારે દાવો
કર્યો હતો. એ પુસ્તકમાં એવી હકીકત આપેલી છે કે, જસસ ક્રાઇસ્ટ
ધર્મ સંબંધી ઉપદેશ અદ્ભુત કરવા માટે જગન્નાથના મંદિરમાં બ્રાહ્મણ
પંડિતો પાસે ગયો હતો. બ્રાહ્મણ પંડિતોની સાંપ્રદાયિકતા અને મૂર્તિ-
પૂજન જોઇને તેને અત્યંત કંટાળો ઉપજ્યો અને તેથી ખિન્ન થઇને
જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવા માટે ટિબેટના ક્લામાઓ પાસે ગયો અને તેમના
ઉપદેશવડે સિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરીને સ્વદેશ પાછો ફર્યો હતો. જેમને ભરત-
ખંડના ઇતિહાસનું લેશમાત્ર પણ જ્ઞાન છે, તેમને ઉપર લખેલું

તમામ વૃત્તાંત ૯૩૯૩નું જુદાણું છે એમ જણાયા વગર રહેશે નહિ; કમકે જગન્નાથનું મંદિર એ અસલમાં લિંદુ મંદિર તરીકે હતુંજ નહિ. તે એક પ્રાચીન ઐશ્વર્ય મંદિર હતું. અને માત્ર અર્વાચીનકાળથીજ તે લિંદુમંદિર મનાવા લાગ્યું છે. આપણે એ મંદિરને તેમજ બીજાં અનેક ઐશ્વર્યમંદિરોને લિંદુમંદિરનું સ્વરૂપ આપેલું છે, અને આવા ફેરફાર આપણે ૯૭ પણ કરવા પડશે. જગન્નાથના મંદિરનો આવા ઇતિહાસ છે, અને જીસસ ક્રીસ્ટના સમયમાં ત્યાં એક પણ બ્રાહ્મણ હતો નહિ; છતાં તે પુરાતન ઇતિહાસ શોધક રશિયન પંડિત કહે છે કે, ક્રીસ્ટ જગન્નાથના મંદિરમાં બ્રાહ્મણો પાસે ઉપદેશ લેવા ગયો હતો ! ભવ્ય મંદિરો, હાહમાહ ભરેલી ઉપાસનાઓ અને આડંબરપૂર્ણ પુરોહિતોને લીધે ઐશ્વર્યમંત્રી પ્રાણીમાત્ર પ્રત્યે દયા છતાં, તેનું અપૂર્વ નીતિતત્ત્વ છતાં, આત્માના અસ્તિત્વ અને નાસ્તિત્વ વિષે દ્વિધિમાંથી ઘી કાઢવા જેવાં તર્કશાસ્ત્રો છતાં, એ ધર્મની ભવ્ય ધર્મારત ભાગીને કકડે કકડા થઈ ગઈ અને તેના જે અવશેષ લાલ રહેલા છે તે અત્યંત કમકમાટી ઉપજાવે એવાં છે. ઐશ્વર્ય ધર્મની અવનતિ થયા પછી જે કમકમાટી ઉપજાવે એવા અનાવોની શરૂઆત થઈ, તેનું વર્ણન કરવાને અત્યારે સમય પણ નથી, અને મારી ઇચ્છા પણ નથી. ભયંકરમાં ભયંકર અને બીભત્સમાં બીભત્સ અનુષ્ઠાનો અને ક્રિયાઓ મનુષ્યને લાથે કદિ પણ નહિ લખાએલા અથવા મનુષ્યની હુદ્દિવડે કદિ પણ નહિ યોગ્યએલા એવા અત્યંત ભયાનક અને બીભત્સ ગ્રંથો, એ અવનતિએ પહોંચેલા ઐશ્વર્ય ધર્મની પેદાશ હતી.

પરંતુ આવી અવસ્થાએ પહોંચવા છતાં ભરતખંડની જીવન-શક્તિ તદ્દન નષ્ટ થઈ ન હતી અને ભવિષ્યમાં કદિ પણ નષ્ટ થશે નહિ. એવા સંજોગોમાં ભરતખંડમાં પુનઃ ચેતન જગાવવાને ઇશ્વરનો આવિર્ભાવ બીજાવાર થયો. જે ભગવાને આપણને કોણ આપેલો છે કે, બ્યારે બ્યારે ધર્મમાં સડો પેસશે ત્યારે હું પ્રકટ

થઈશ તેજ ભગવાન આખરે પ્રકટ થયા. આ વખતે ઇશ્વરાવતાર દક્ષિણ ભારતમાં થયો અને જે તેજસ્વી બ્રાહ્મણ કુમાર વિષે એમ કહેવાય છે કે, તેમણે સોળ વર્ષની વયની અંદર પોતાના તમામ ધર્મ-ગ્રંથો તથા ભાષ્યો સંપૂર્ણ કર્યાં, તે અદ્ભુત પ્રતિભાશાળી ભગવાન શંકરાચાર્ય પ્રકટ થયા. એ સોળ વર્ષના બ્રાહ્મણકુમારના લેખથી તેમજ તેની અદ્ભુત શક્તિથી તમામ સુધરેલી પ્રજાઓ મુગ્ધ થઈ જાય છે. તેણે દૈવ સંકલ્પ કર્યો કે આખા ભરતખંડને ધર્મના પ્રાચીન વિશુદ્ધ માર્ગ તરફ કાઢપિણુ રીતે પુનઃ વાળવો જોઈએ. એ કાર્ય કેટલું કઠિન અને વિશાળ હતું તેનો ખ્યાલ તમે કરી જુઓ. તે સમયની ભરતખંડની અવસ્થાનો કાંઈક ચિતાર મેં તમારી આગળ દમણાંજ રજુ કર્યો છે. જે જે ભયંકર રિવાજોમાં સુધારણા કરવાને તમે તૈયાર થયા છે તે તમામ રિવાજો આજ જમાનામાંથી ઉત્પન્ન થઈને ચાલ્યા આવે છે. તાતાર અને બલુચી જેવી ભયાનક અનાર્થ વૃત્તિઓ બૌદ્ધ બનીને આપણા સમાજમાં ભળી ગઈ. તેઓ પોતાની સાથે પોતાના અસલ પ્રજ્ઞગત આચારવિચાર લેતા આવ્યા, અને આ સંગતિદોષથી આપણા પ્રજ્ઞજીવનમાં પણ કેટલાક અત્યંત ભયાનક, બીભત્સ અને પાશવ આચાર દાખલ થઈ ગયા; તેમજ કાળે કરીને તે વસ્તુતઃ આપણાજ છે એવી ભ્રાંતિ થઈ ગઈ. બૌદ્ધધર્મથી ઉત્પન્ન થએલી આ ભયંકર વિપત્તિએ શંકરાચાર્યના જમાનામાં અત્યંત ઉચ્ચ સ્વરૂપ ધારણ કર્યું હતું; અને ત્યારથી અત્યારસુધી આખા ભરતખંડમાં અવનત બૌદ્ધધર્મ ઉપર વેદાંતનો વિજય થતો આવ્યો છે. હજી પણ એ સંગ્રામ ચાલુ છે. સૈકાનાં સૈકાં વીતી ગયાં પણ આ યુદ્ધનો હજી અંત આવ્યો નથી. મલાન્ તત્ત્વજ્ઞ શંકરાચાર્યે પ્રકટ થઈને જોયું કે, બૌદ્ધધર્મ અને વેદાંતનાં મૂળતત્ત્વોમાં મલત્ત્વનો તફાવત નથી. તોપણ બુદ્ધ-ભગવાનના શિષ્યો અને ત્યારપછીની શિષ્યપરંપરા પોતાના આચાર્યના ઉપદેશનું તાત્પર્ય સમજી શક્યા ન હતા, પોતે દુર્ગતિને પામ્યા હતા અને આત્મા તથા ઇશ્વરના અસ્તિત્વનો અસ્વીકાર કરીને હડહડતા

નાસ્તિક બની ગયા હતા. શંકરાચાર્યે આ આગત સિદ્ધ કરી બતાવી અને સઘળા બૌદ્ધમાર્ગીઓ પ્રાચીન ધર્મનું પાલન કરવા લાગ્યા. પણ અફસોસ ! ઉપર કહ્યાં તેવાં અનુષ્ઠાનો અને ઉપાસનાઓ કરવાની તેમને સેંકડો વર્ષ થયાં કુટવ પડી ગઈ હતી. હવે શું કરવું એ એક મહાન પ્રશ્ન થઈ પડ્યો.

આવા બારીક સંતેગો વચ્ચે રામાનુજનો જન્મ થયો. રામાનુજ ઘણા ઉદાર અને સહૃદય પુરૂષ હતા. પતિત મનુષ્યોનું દુઃખ જોઈને તેમનું હૃદય દ્રવતું હતું. તેમનું દુઃખ રામાનુજના અંતરના મર્મ ભાગ ઉપર આઘાત કરવા લાગ્યું. કાળે કરીને જે નવાં નવાં અયોગ્ય અનુષ્ઠાનો અને ઉપાસનાવિધિઓ સમાજમાં રદ થઈ ગયાં હતાં તેમને રામાનુજે બની શક્યાં તેટલાં શુદ્ધ કર્યાં અને નવી નવી અનુષ્ઠાનપદ્ધતિઓ તથા ઉપાસનાપ્રણાલીની રચના કરીને જે વર્ગના લોકોને તેમની જરૂર હતી તેમને એ સર્વ આપતોનો ઉપદેશ આપ્યો. તેની સાથે તેમણે બ્રાહ્મણુથી ચંડાલ જાતિ સુધીના તમામ લોકોને માટે ઉંચામાં ઉંચી આધ્યાત્મિક ઉપાસનાનાં દાર મોકળાં કરી આપ્યાં. આ પ્રમાણે રામાનુજે આરંભેલા કાર્યનો પ્રદેશ વધારે ને વધારે વિસ્તૃત થવા લાગ્યો. દક્ષિણ ભારતમાંથી બહાર નીકળીને તેના ઉપદેશના તરંગ ઉત્તર હિંદુસ્તાનના લોકોનાં હૃદયને પણ સ્પર્શ કરવા લાગ્યા. તે દેશમાં જન્મેલા કેટલાક આચાર્યો રામાનુજનો ઉદ્દેશ હૃદયમાં ધારણ કરીને એવાજ પ્રકારનું કાર્ય પોતપોતાના પ્રાંતોમાં કરવા લાગ્યા. એ પછી મુસલમાન રાજાઓના સમયમાં એટલે કે રામાનુજના અવસાનને ઘણાં વર્ષ થઈ ગયા પછી મધ્ય યુગમાં થઈ ગએલા ભરતખંડના તમામ આચાર્યોમાં શ્રીચૈતન્ય અથવા ગૌરાંગ પ્રભુ સર્વોત્તમ સ્થાન ભોગવે છે. રામાનુજના સમય પછી ધર્મપ્રચાર કરવાની પદ્ધતિમાં એક વિશેષ તત્ત્વ એ જોવામાં આવે છે કે, ધર્મનાં દાર તમામ શ્રેણીના લોકોને માટે એકસરખી રીતે ખુલ્લાં મૂકવામાં આવ્યાં છે. સાધારણ જનસમાજને છૂટે હાથે ધર્મનો ઉપદેશ કરવાનો ઉદ્દેશ, જેમ શંકરાચાર્યની

અગાઉ થઈ ગયેલા આચાર્યોએ સાચવ્યો હતો, તેમ રામાનુજની પછીના આચાર્યોએ પણ તેજ મૂળ ઉદ્દેશનું પાલન કર્યું છે. શંકરાચાર્યની ઉપર સંકુચિતપણુનો કે સાંપ્રદાયિકપણુનો મિથ્યા આરોપ શા માટે મુકવો જોઈએ તે હું સમજી શકતો નથી. એમણે રચેલા ગ્રંથોમાં કાઈપણ પ્રકારનું સંકુચિતપણું મારા જોવામાં આવતું નથી. જેમ ભગવાન બુદ્ધના ઉપદેશોને તેમના શિષ્યોએ વગર સમજ્યે વિકૃત કરી નાખ્યા, તેવીજ રીતે શંકરાચાર્ય ઉપર પણ જે સંકુચિતપણું દોષારોપણું થાય છે, તેમા ઘણું કરીને તેમનો દોષ નથી; પણ તેમના શિષ્યો, જે ગુરુનો ઉપદેશ યથાર્થ રીતે સમજી શક્યા નહિ તેમનોજ દોષ છે.

હું હવે ભગવાન શ્રીચૈતન્ય સંજ્ઞાથી કાંઈક વિવેચન કરીને આજનું વ્યાખ્યાન પૂરું કરીશ. તે ગોપીઓના પ્રેમોન્મત્ત મહાભાવના જીવંત આદર્શ હતા. ચૈતન્ય ભગવાન બ્રાહ્મણ કુળમાં, પાંડિત્યને માટે પ્રસિદ્ધ એવા પિતાના પુત્ર હતા. તેઓ પણ શંકરાચાર્યની માફક ચૌદ વર્ષની નાની વયે ન્યાયશાસ્ત્રના આચાર્ય થયા હતા અને તર્કયુદ્ધમાં હિંદુસ્તાનના મોટા મોટા દિગ્વિજયી પાંડિતોને પરાસ્ત કરી નાખતા હતા; કારણ કે તીર્થળુ બુદ્ધિના પ્રભાવથી વાગયુદ્ધમાં જ્ય મેળવીને સર્વશ્રેષ્ઠ પાંડિતની પદવી પ્રાપ્ત કરવી એજ જીવનનો ઉચ્ચામાં ઉચ્ચ આદર્શ છે, એવા સંસ્કાર તેમના મગજપર નાનપણથી દસાવવામાં આવ્યા હતા. એક સાધુપુરુષની કૃપાથી એમની જીવનપ્રણાલીમાં એકદમ પરિવર્તન થઈ ગયું. વાદવિવાદ, તર્કયુદ્ધ, ન્યાયશાસ્ત્રનું આચાર્યપણું, એ બધાનો એકદમ તેમણે ત્યાગ કર્યો. તેમના હૃદયમાંથી ઉજળતા ભક્તિના તરંગોવડે આખો અંગદેશ ભક્તિરસમાં ડૂબી ગયો અને લાખો મનુષ્યોનાં હૃદયને શાંતિ મળી. તેનો પ્રેમપ્રવાહ નિઃસીમ હતો. સાધુ અને પતિત, હિન્દુ અને મુસલમાન, પવિત્ર અને અપવિત્ર, સર્વ કોમનાં, અને સર્વ શ્રાણીનાં મનુષ્યો, અરે વેશ્યાઓ સુદ્ધાં તેના પ્રેમામૃતનાં ભાગીદાર થયાં. તેની કૃપાની છાયા સર્વના ઉપર સરખી

કેલાએલી હતી, અને જો કે તેમણે પ્રવર્તાવેલા સંપ્રદાયમાં હાલ ભય-
કર સંઘો, પેકેસો જેવામાં આવે છે—(કાળક્રમે કયા ધર્મમાં—કયા
સંપ્રદાયમાં સંઘો નથી પેકે ?) *તોપણ આજ્ઞાદિનસુધી દરિદ્ર, પામર,
જ્ઞાતિબ્રષ્ટ પતિત જનો, જેને કાષ્ઠપણુ સમાજ કે સંપ્રદાય પોતાનામાં
સંઘરતાં નથી, તેવા ત્રિતાપદગ્ધ આત્માને ચેતન્ય ભગવાનનો સંપ્રદાય
આશ્રય અને સાંત્વન આપતો આવ્યો છે. આમ છતાં સત્યની ખાતર
મને કહેવાની ફરજ પડે છે કે, જેટલા સંપ્રદાયો શુદ્ધ તત્ત્વજ્ઞાનના
પાયાપર રચાએલા છે તેમનામાં અહ્ભુત ઉદારભાવ જેવામાં આવે છે.
કાષ્ઠપણુ શંકરમતાવલંબી વ્યક્તિ એમ નહિ કહી શકે કે ભરતખંડમાં
પ્રચલિત થએલા જુદા જુદા સંપ્રદાયો વચ્ચે વાસ્તવિક મતભેદ છે.
આ પ્રમાણે જો કે તેમણે બુદ્ધિવાદમાં અભેદનો સ્વીકાર કર્યો હતો,
પરંતુ જ્ઞાતિબંધનની બાબતમાં તેઓ જૂની સંકુચિત ભાવનાનો સ્થાગ
કરી શક્યા ન હતા. એથી બિલકુલ વૈષ્ણવ આચાર્યો જ્ઞાતિભેદની બાબતમાં
ઘણી ઉદારતા બતાવે છે. તેઓ કાષ્ઠપણુ જ્ઞાતિના મનુષ્યને વૈષ્ણવ
સંપ્રદાયમાં દાખલ કરતાં સંકોચાતા નથી. આમ છતાં તેમના ધર્મ-
તત્ત્વમાં પણ એક પ્રકારની વિવક્ષણુ સંકુચિત વૃત્તિ જેવામાં આવે છે.

શંકરાચાર્યમાં બુદ્ધિનો અહ્ભુત વિકાસ અને રામાનુજમાં હૃદયની
અહ્ભુત ઉદારતા આપણા જેવામાં આવે છે. હવે ભરતખંડને શંકરા-
ચાર્યની અહ્ભુત બુદ્ધિ અને રામાનુજની વિશાળ નિઃસીમ ઉદારતાનું
એકસામટું સંમેલન જેમાં થએલું હોય, એવી એક વ્યક્તિની આ
જમાનામાં જરૂર હતી. હિંદુસ્તાનની પ્રજા એક એવા મહાપુરુષની રાહ
જોતી હતી કે જે દરેક સંપ્રદાયમાં એક આત્માનું, એક ઈશ્વરની
શક્તિનું દર્શન કરે, જે પ્રાણીમાત્રમાં ઈશ્વરને વિદ્યમાન રહેલો અનુભવે,
જેનું ઉદાર હૃદય ભરતખંડનાં અને ભરતખંડની બહારના દેશોનાં
દરિદ્ર, દુર્બળ અને પતિત મનુષ્યોને માટે દ્રવીભૂત થાય, જેની વિશાળ
બુદ્ધિ તત્ત્વજ્ઞાનના કૃટમાં કૃટ પ્રશ્નનું નિરાકરણ કરી શકે, જે ભરતખંડના
અને અન્ય પ્રજાઓના તમામ પરસ્પર વિરુદ્ધ સંપ્રદાયોની એકતા,

અને સત્યતા સિદ્ધ કરીને પોતાની સમન્વય કરવાની અદ્ભુત શક્તિવડે તીક્ષ્ણ બુદ્ધિનો વૈભવ, અને હૃદયની ઉચ્ચ ભાવનાયુક્ત સાર્વભૌમિક ધર્મનું દર્શન કરાવી શકે.

ઉપર જણાવ્યા જેવો એક મહાપુરુષ ભરતખંડમાં થોડાંજ વર્ષ ઉપર જન્મ્યો હતો અને અનેક વર્ષમુધી તેનાં ચરણ સમીપ બેસીને તેમનો ઉપદેશ સાંભળવાને હું ભાગ્યશાળી થયો હતો. એવા મહાપુરુષના જન્મને માટે ત્યારે યોગ્ય સમય આવ્યો, ત્યારે જનસમાજને તેની ખરેખરી જરૂર જણાઈ ત્યારે તેણે દર્શન આપ્યું. આશ્ચર્યની વાત એ હતી કે તેનો જન્મ અને તેના જીવનનું કાર્યક્ષેત્ર એક એવા નગરની પાસે હતું કે, જે નગરનો શિક્ષિત વર્ગ પાશ્ચાત્ય ભાવનાઓથી ઉન્મત્ત બની ગયો હતો, અને જે નગર હિંદુસ્તાનનાં બીજાં સ્થાનો કરતાં વિશેષપણે યૂરોપિયનશાહી બની ગયું હતું. એ મહાપુરુષમાં પુસ્તકીયા જ્ઞાન લેશમાત્ર પણ ન હતું. જે મહા બુદ્ધિશાળી છતાં પોતાનું નામ પણ પૂરું લખી શકતા ન હતા અને તેમ છતાં પણ જેમના કથનને યુનિવર્સિટીના સર્વોત્તમ, તીક્ષ્ણતમ બુદ્ધિસંપન્ન ગ્રેજ્યુએટો એકે અવાજે સ્વીકારતા હતા એ મહાપુરુષની મેઘાશક્તિ આગળ આપણે બધા નાના બાળક જેવા છીએ. તે એક વિલક્ષણપુરુષ હતા. તેમનો ઇતિહાસ ઘણો લાંબો છે. તે કહેવા જેટલો અવકાશ પણ મને આ સમયે નથી. માત્ર આપણા ભરતખંડના સર્વ મહાપુરુષોના પૂર્ણપ્રકાશ સ્વરૂપ, યુગાચાર્ય એ મહાત્મા શ્રીરામકૃષ્ણ પરમહંસના નામનોજ ઉલ્લેખ કરીને આજે હું વિરામ લઈશ. એમના ઉપદેશ ચાલુ જમાનામાટે અત્યંત ઉપકારક છે એમ હું માનું છું. એ મહાપુરુષની અંદર પરમાત્માની વિભૂતિનો પ્રકાશ હતો એ નિશ્ચયપૂર્વક માનજો. એક ગરીબ બ્રાહ્મણનો પુત્ર કે જેનો જન્મ ખંગાળામાં કોઈક દૂરના અપ્રસિદ્ધ ગામડામાં થયો હતો, તેને આજે યૂરોપ અને અમેરિકાનાં લગ્નરો

* શ્રીરામકૃષ્ણ પરમહંસના અદ્ભુત ઉપદેશ અને કથામૃત આ સંસ્થા તરફથી પ્રસિદ્ધ થયાં છે.

શિક્ષિત સ્ત્રીપુરુષો દેવતુલ્ય માનીને વંદન કરે છે, અને હજી પણ તેના ઉપાસકોની સંખ્યા અનેકગણી વધતી જાય છે. ઇશ્વરની ઇચ્છાનો ભેદ સમજવા કોણ સમર્થ છે? હે અંધુઓ ! જો તમે આ મહાપુરુષના જીવનમાં ઇશ્વરના ઉદ્દેશ અને પ્રેરણાનું દર્શન ન કરી શકો, તો મારે કહેવું પડશે કે તમે અંધ છો—જન્મમાં અંધ છો. ફરી કોઈ વખત પ્રસંગ આવશે તો હું તેને વિષે તમને વિશેષ લકીકત કહીશ. હાલ તો વ્યાખ્યાન સંપૂર્ણ કરતા પહેલાં એટલું જ જણાવું છું કે, જો હું મારા આખા જીવનમાં એક પણ સત્ય પ્રકટ કરી શક્યો હોઉં તો તે સત્ય હું તેમની પાસેથી શીખ્યો છું; મારાં વ્યાખ્યાનોમાં જે કંઈ અસત્ય, અમાત્મક માનવગ્નતિને અનુપકારક બાબતો આવી ગઈ હોય તે સર્વ મારીજ છે અને તેને માટે સંપૂર્ણ રીતે હું જ જવાબદાર છું.

ભરતખંડનું મવિષ્ય.

(આ વ્યાખ્યાન સ્વામીજીએ મદ્રાસમાં એક વિશાળ મંડપમાં આપ્યું હતું. તે વખતે લગભગ ચાર હજાર માણસો એકત્ર થયાં હતાં.)

ભરતખંડ એ એક એવો પ્રાચીન દેશ છે કે તત્ત્વજ્ઞાને બીજા કોઈપણ દેશમાં જતાં પહેલાં જ્યાં પોતાનો નિવાસ કર્યો હતો; જેની આધ્યાત્મિકતાનો પ્રવાહ જડસૃષ્ટિમાં વહેતી સમુદ્ર જેવી વિશાળ નદી-ઓના પ્રવાહ જેવો છે; જ્યાં અરક્ષી ઢંકાયલાં અને એક એકથી હંચા જઈને અંતે આકાશને સ્પર્શ કરીને જાણે સ્વર્ગનાં રહસ્યનું અવલોકન કરી રહ્યાં હોય એવાં હિમાલય પર્વતનાં શિખરો આવી રહ્યાં છે; જે દેશની ભૂમિ ઋષિમુનિઓના ચરણસ્પર્શથી પવિત્ર થયેલી છે; જ્યાં મનુષ્યનું મન પોતાના સ્વરૂપનું અનુસંધાન કરવા સાથી પહેલુંજ પ્રવૃત્ત થયું હતું અને જ્યાં અદ્વૈત સૃષ્ટિનાં રહસ્યો ઉઠેલવાનો પ્રયત્ન સાથી પહેલીજ વાર કરવામાં આવ્યો હતો; તેજ આ ભરત-ભૂમિ છે. એજ દેશમાં જીવાત્માનું અમરપણું સાથી પ્રથમ સિદ્ધ કરવામાં આવ્યું હતું; એજ દેશમાં અંતર્યામી ઇશ્વરનું અસ્તિત્વ, અને જગત્ તથા મનુષ્યમાં આત્મોત્પલ્લે રહેલી ઇશ્વરીય શક્તિની સાથી

પહેલી વાર શોધ થઈ હતી; અને એજ દેશમાં ધર્મ તથા તત્ત્વજ્ઞાનના સર્વોત્કૃષ્ટ આદર્શોનો સૌથી પહેલીજ વાર ઉદ્ભવ થયો હતો. આ તેજ ભરતભૂમિ છે કે જેના ધર્મ અને તત્ત્વજ્ઞાનના સિદ્ધાંતો સમુદ્રનાં મોજાની માફક અનેક વાર આખા જગત ઉપર ફરી વળ્યાં હતાં; અને જ્યાંથી હજી પણ એકવાર આધ્યાત્મિકતાનો બળવાન પ્રવાહ ઉત્પન્ન થઈને જગતની ચેતનહીન થએલી અન્ય પ્રજાઓમાં ચેતનનો સંચાર કરશે. આ તેજ ભરતભૂમિ છે કે જે સેંકડો વર્ષના જીવન, સેંકડો પરદેશી પ્રજાઓના હુમલા અને અનેક સામાજિક વિપ્લવો થયા છતાં એ સર્વ આઘાતની સામે ટકી રહીને હજી પણ તેવી ને તેવીજ આપણી સમક્ષ ઉભી છે. પોતાની અવિનાશી, અખૂટ ચેતન-શક્તિના પ્રતાપવડે આજસુધી ખડકના કરતાં વિશેષ દૃઢતાથી તે ઉભી રહી છે. ભરતભૂમિનું જીવન આત્માના જેવુંજ અમર અને અનાદ્યનંત છે. આપણે સર્વ એક એવી મહાન્ ભારત માતાનાં સંતાન છીએ.

ભારતનાં સંતાનો ! હું આજે તમને કેટલીક વ્યવહારોપયોગી આખતો કહેવા ધાડું છું; એમ કરવા પહેલાં તમને ભારતના પ્રાચીન ગૌરવનું સ્મરણ કરાવવામાં મારો હેતુ તમને સત્ય કર્તવ્ય તરફ પ્રેરવાનોજ છે. મને ઘણીવાર કહેવામાં આવેછે કે પ્રાચીન ગૌરવનું સ્મરણ કરવાથી દિવસે દિવસે આપણે શક્તિહીન બનતા જઈએ છીએ, તેમ કરવાથી કાંઈ ફાયદો નથી; આપણે તો ભવિષ્ય તરફ લક્ષ રાખીને કાર્ય કરવા મંડી જવું જોઈએ. કેટલેક અંશે આ કથન સત્ય છે. પણ તે સાથે એ પણ યાદ રાખવું જોઈએ કે ભૂતકાળમાંથીજ ભવિષ્યકાળ જન્મે છે; મારે અને ત્યાં સુધી પ્રાચીનકાળના ઇતિહાસ તરફ નજર નાખતાજ રહેજો. તમારી પાછળ જે અમૃતનાં ભરેલાં અનંત ઝરણાંઓ વહન કરી રહ્યાં છે, તેના જળનું તૃપ્તિ પર્યંત પાન કરજો અને ત્યાર પછી તમારી સામેના ભવિષ્યકાળ ઉપર દૃષ્ટિ રાખીને આગળ વધજો. પ્રાચીનકાળમાં ભરતખંડ ગૌરવના જે હિંચા શિખરે

પહોંચ્યો હતો તેના કરતાં પણ વધારે ઉંચે શિખરે તેને વિશેષ યશસ્વી, વિશેષ દેદાપ્યમાન અને વિશેષ મહિમાવાન બનાવવાને યત્ન કરજો. આપણા પૂર્વજો મહાપુરુષો હતા એ આપણે પ્રથમથીજ જાણી લેવું જોઈએ. આપણી પ્રગ્નના બંધારણનાં કયાં કયાં મૂળતત્ત્વો છે, કેનું રૂઢિર આપણી નાડીઓમાં વલન કરી રહ્યું છે તે આપણે પ્રથમથી જાણવુંજ જોઈએ. જે રૂઢિર આપણને આપણા પૂર્વજો પાસેથી પ્રાપ્ત થયું છે અને જેણે પ્રાચીનકાળમાં મહાન્ કાર્યો બજાવ્યાં છે તેના ઉપર આપણને શ્રદ્ધા હોવી જોઈએ. એ શ્રદ્ધાના બળવડે, તેના પ્રાચીનકાળના ગૌરવના બલવંત આદર્શની પ્રેરક શક્તિવડે એથી પણ વધારે શ્રેષ્ઠ નવીન ભારતની આપણે ઉત્પત્તિ કરવી જોઈએ. હા, વચમાં વચમાં અનેકવાર અવનતિ અને નિર્બળતાના જમાના આવી ગયા છે, પણ હું તેમને બહુ અગત્યના સમજતો નથી. આપણે બધા એ વાત સારી પેઠે જાણીએ છીએ કે એવા જમાનાની પણ જરૂર હોય છે. એક મહાન વૃક્ષ સુંદર, સુપકવ ફળને ઉત્પન્ન કરે છે—તે ફળ જમીનપર ખરી પડે છે અને સડી જાય છે, પણ તે સડેલા ફળના બીજમાંથી નવીન અંકુર ફૂટીને બીજું વધારે મહાન્ વૃક્ષ પેદા થાય છે. આવાજ કારણને લીધે જે અવનતિના જમાનામાંથી આપણે પસાર થઈ ગયા તે આપણાં હિત અને અભિવૃદ્ધિને માટે ખાસ જરૂરનો હતો. એ અવનતિમાંથીજ ભરતખંડનો ભવિષ્યનો ઉત્કર્ષ જન્મ પામશે. અત્યારેજ તેના અંકુર મારી નજરે પડે છે; તેનાં નવપદ્મવની પાંદડીઓ ઉગવા લાગી છે અને એ મહાન, વિશાળ ‘ઉદ્ધર્વમૂલ’ વૃક્ષનો ઉદ્ભવ થવા લાગ્યો છે—હું આજે તેજ બાબત વિષે તમને કાંઈક કહેવા ઇચ્છું છું.

બીજા દેશોના અગત્યના પ્રશ્નો કરતાં આ દેશને લગતા પ્રશ્નો વિશેષ ગંભીર અને ગૂંચવણભરેલા છે. જાતિ, ધર્મ, ભાષા અને શાસ્ત્રપદ્ધતિ, એ બધામાંથી કોઈ પણ પ્રગ્નની ગૂંથણી થાય છે. જગતની બીજી પ્રગ્નઓ જે તત્ત્વોની બનેલી છે, તેમનો સરવાળો ભારતીય

પ્રજ્ઞના બંધારણનાં તત્ત્વો કરતાં અનેકગણો ઓછો છે. આપણી પ્રજ્ઞમાં આર્ય, દ્રાવિડ, તાતાર, તુર્ક, મોગલ, યૂરોપિયન એવી એવી અનેક જાતિઓનું સ્થિર ભળી ગયેલું છે. જાણે આખા જગતની પ્રજ્ઞોનું આપણી પ્રજ્ઞમાં મિશ્રણ ન થઈ ગયું હોય એવી સ્થિતિ છે. અહીંયાં નાના પ્રકારની ભાષાઓનો અપૂર્વ સમાવેશ થઈ ગયો છે; નાના પ્રકારના સાંસારિક રીતરિવાજો જેવામાં આવે છે. યૂરોપ અને એશિયાની પ્રજ્ઞોના રીતરિવાજ વચ્ચે જેટલો પ્રભેદ છે, તેથી પણ વિશેષ પ્રભેદ હિંદુસ્તાનની અન્યોન્ય જાતિઓમાં નજરે પડે છે. આ સર્વ પ્રભેદ છતાં આપણા દેશની પ્રજ્ઞની એકતા કરનાર સાંકળ, પરંપરાથી ચાલી આવતી પવિત્ર ભાવનાઓ અને ધર્મ છે. ધર્મની સામાન્ય ભૂમિકા ઉપર ભરતખંડમાં વસતી અનેક જાતિઓનું સંમિલન થાય છે. એજ ભૂમિકા ઉપર આપણે પ્રજ્ઞજીવનની ઇમારત ચણવાની છે. યૂરોપિયન પ્રજ્ઞના એકયનો મૂળ પાયો સામાન્ય રાજનૈતિક ભાવનાઓ છે. એશિયાની પ્રજ્ઞોમાં ધર્મ સિવાય એકયનું બીજું સાધન છેજ નહિ; માટેજ ભરતખંડના ભવિષ્યના ઉત્કર્ષને માટે ધર્મના એકયની અનિવાર્ય અને પરમ આવશ્યકતા છે. હિમાલયથી લંકાસુધાની અને આસામથી હિંદુકુશ સુધીની તમામ જાતિઓએ એકજ ધર્મનો સ્વીકાર કરવો પડશે. ‘એક ધર્મ’ એ વાક્યનો ઉપયોગ હું કેવા અર્થમાં કરતો હોઈશ? ખ્રિસ્તી, મુસલમાન અને બૌદ્ધધર્મના અનુયાયીઓ ‘એક ધર્મ’ નો જે ખ્યાલ બાંધે છે તે મારે માન્ય નથી. આપણે બધા જાણીએ છીએ કે આપણા દેશમાં પ્રચલિત થયેલા સંપ્રદાયોમાં ઘણી જાતનો મતભેદ છે. તેમનું લક્ષ્યબિંદુ ભિન્ન છે, છતાં પણ એવા કેટલાક સિદ્ધાંતો છે કે જે સર્વ ધર્મની સામાન્ય ભૂમિકાતુલ્ય છે. એ સામાન્ય ભૂમિકા ઉપર દરેક સંપ્રદાયની રચના થયેલી છે. માત્ર એ સામાન્ય સિદ્ધાંતોનો સ્વીકાર કર્યા પછી આપણે ધર્મ દરેક સંપ્રદાયને અને વ્યક્તિમાત્રને પોતાની મરજી મુજબ આદર્શો ઘડવાની, સ્વતંત્રપણે વિચાર કરવાની અને કાર્ય કરવાની પૂરતી છૂટ

આપે છે. આપણામાંના જે જે માણસો વિચાર કરી શકે છે, તેઓ આ બાબત સારી ખેંદે સમજી શકે છે. આપણે હવે એટલુંજ ધ્યાન-વાનું છે કે, આપણા ધર્મમાં સર્વને ઉપસાધ થઈ શકે એવાં જે જીવનપ્રદ સામાન્ય તત્ત્વો છે, તેનો દેશનાં તમામ સ્ત્રીપુરુષોમાં પ્રચાર થાય અને જે કોઈ જેટલે અંશે એ સત્યો સમજી શકે તેટલે અંશે તેમને વ્યવહારમાં મૂકવા પ્રયત્ન કરે. એજ માત્ર આપણું પ્રથમ કર્તવ્ય છે. આપણે જોઈ શકીએ છીએ કે એશિયામાં અને ખાસ કરીને ભરતખંડમાં જાતિ, ભાષા અને અનેક સાંસારિક બાબતોના પ્રભેદ ધર્મની એકતા કરવાની પ્રબળ શક્તિ આગળ ટકી શકતા નથી. આપણે વળી એ પણ જાણીએ છીએ કે ભારતીય પ્રજાના મત પ્રમાણે આધ્યાત્મિકતા કરતાં જગતમાં કોઈ એક ભાવના છેજ નહિ. એજ ભરતખંડની પ્રજાના જીવનનો મૂળ મંત્ર છે. ભરતખંડના ઉત્કર્ષ કરનારને માટે કાર્ય કરવાની એજ દિશા છે; કેમકે એજ દિશામાં કાર્ય કરવાથી ઓછામાં ઓછા પરિશ્રમે વધારેમાં વધારે સાફ પરિણામ લાવી શકાય એમ છે.

ધર્મનો આદર્શ એ સર્વથી ઐક્ય આદર્શ છે એ વાત સત્ય છે; એટલુંજ નહિ પણ ભરતખંડની પરિસ્થિતિ જોતાં એ દિશાએજ કાર્ય થઈ શકે એમ છે. પ્રથમ ધર્મનો પાયો મજબૂત કર્યા વગર બીજી કોઈપણ દિશાએ કરેલી પ્રવૃત્તિનું પરિણામ અનિષ્ટ થયા વગર રહેશેજ નહિ. માટે ભરતખંડના ઉત્કર્ષની ઇમારતનો પાયો, ભરતખંડની વિભિન્ન જાતિઓને એકત્ર કરવારૂપ પૂજનું પહેલું પાટીયું, જમાના ને જમાના થયાં ટકી રહેલા ભરતખંડરૂપી પર્વત ઉપર કોતરવાની નિસરણીનું પહેલું પગથીયું, ભરતખંડના તમામ ધર્મ અને સંપ્રદાયોની એકતા કરવાનું છે. આપણે બરાબર મનમાં દસાવી દેવું જોઈએ કે દ્વૈતવાદી, અદ્વૈતવાદી, વિશિષ્ટાદ્વૈતવાદી, શેવ, વૈષ્ણવ વગેરે જુદા જુદા સંપ્રદાયના હિન્દુઓમાં સામાન્ય મૂળતત્ત્વો રહેલાં છે, અને આપણા પોતાના તથા આપણી સમસ્ત પ્રજાના કલ્યાણને માટે

નાની નાની આપતો વિષે કલહ, વિસંવાદ અને ભેદભુક્ષિનો ત્યાગ કરવાનો સમય હવે આવી પહોંચ્યો છે. અવશ્ય માનજો કે એ કલહો ભૂલનુંજ પરિણામ છે. આપણાં શાસ્ત્રોમાં તેની સખત મના કરેલી છે; આપણા પૂર્વજોએ તેમ કરવાની લેશમાત્ર પણ સંમતિ આપી નથી. જેમના વંશજો હોવાનો આપણે દાવો કરીએ છીએ, જેમનું શોણિત આપણી નારીઓમાં ઉછળે છે, તે મહાપુરુષો આપણને નાની નાની વાતમાટે કલહ કરતા જોઈ અત્યંત દુઃખાની નજરથી આપણા તરફ જુએ છે.

એકવાર આવા પ્રકારના કલહનો ત્યાગ કરો, એકવાર ધર્મનું ઐક્ય સિદ્ધ કરો અને જુઓ કે ખીજી આપતોમાં તમારો ઉત્કર્ષ થાય છે કે નહિ. જો તમારા શરીરમાં તાજું અને શુદ્ધ રુધિર વહેતું હશે તો કોઈ પણ જાતના રોગ ઉત્પન્ન કરનાર જંતુઓ તમને ઉપદ્રવ કરી શકશે નહિ. ધર્મ એજ આપણા જીવનને ટકાવનારું રુધિર છે. જો તે તાજું, શુદ્ધ, અળવાનું, અને જીવનતત્ત્વોથી ભરપૂર હશે તો તો દરેક આપતમાં આપણી ઉન્નતિ થયા વગર રહેશે નહિ. જો ધર્મશ્રી રુધિર શુદ્ધ હશે તો રાજનૈતિક, સાંસારિક અને આર્થિક આપતોની ખામીઓ—અરે! આપણા દેશનું ભયંકર દારિદ્ર્ય પણ નષ્ટ થઈ જશે; કારણ કે રોગોત્પાદક જંતુઓથી એકવાર શરીરને મુક્ત કરશો, તો કોઈ પણ પ્રકારની બહારની આપત્તિ તમને પીડા કરી શકશે નહિ. આધુનિક વૈદકશાસ્ત્રનું એક દૃષ્ટાંત લઈએ. વૈદકશાસ્ત્ર કહે છે કે વ્યાધિની ઉત્પત્તિ થવાને માટે બે કારણોની જરૂર છે; બહારના ઝેરી જંતુ અને શરીરની ચોક્કસ પ્રકારની લાક્ષણિકતા. ત્યાંસુધી ઝેરી જંતુઓને શરીરમાં સ્થાન ન મળે, ત્યાંસુધી શરીરમાં રહેલી જીવનશક્તિ ક્ષીણ ન થઈ હોય, ત્યાંસુધી જંતુઓ શરીરમાં પ્રવેશ કર્યા પછી વૃદ્ધિ પામે એવી શરીરની સ્થિતિ ન હોય, ત્યાંસુધી જગતમાં એવો એક પણ ઝેરી જંતુ નથી કે જે રોગની ઉત્પત્તિ કરી શકે. ખરું જોતાં આપણા શરીરમાં લાખો જંતુઓ દરરોજ પ્રવેશ કરે છે, પણ શરી-

રમાં રહેલી જીવનશક્તિવડે તેમનો તત્કાળ નાશ થઈ જાય છે અને આપણને તેમના અસ્તિત્વની પણ ખબર પડતી નથી. ત્યારે શરીર દુર્બળ થાય છે ત્યારેજ એ જંતુઓ રોગ પેદા કરી શકે છે. પ્રજ્ઞજીવનને પણ આ વૈજ્ઞાનિક નિયમ લાગુ પડે છે. જે પ્રજ્ઞનું શરીર ક્ષીણ થાય છે તે પ્રજ્ઞની રાજનૈતિક, સામાજિક, આર્થિક, કેળવણીવિષયક, સર્વ પ્રકારની બાબતોમાં જંતુઓ પ્રવેશ કરે છે અને વ્યાધિ ઉત્પન્ન કરે છે. આવી અવસ્થાએ પહોંચ્યા પછી વ્યાધિના પ્રતિકાર માટે રોગનું મૂળ કારણ શોધી કાઢવું જોઈએ અને લોહીમાં ઉત્પન્ન થએલી મલિનતાને દૂર કરવી જોઈએ. આપણું કર્તવ્ય એટલું જ છે કે લોકોમાં શક્તિનો-જીવનનો સંચાર કરવો, લોહીની શુદ્ધિ કરવી અને પ્રજ્ઞના અંગને સતેજ કરવું; કે જેથી કરીને બહારથી દાખલ થતાં વિષમય જંતુઓની સામે થઈને તેમનો પ્રતિરોધ કરી શકાય. આપણે દમણાંજ જોઈ ગયા છીએ કે આપણો ધર્મ એજ આપણું બળ અને પરમ ચેતન છે અને પ્રજ્ઞજીવનનો મુખ્ય આધાર છે.

આ માન્યતા સત્ય છે કે અસત્ય છે તેનું વિવેચન કરવાનો અત્યારે મારો વિચાર નથી. તેમ ધાર્મિક ભાવનામાં આ પ્રમાણે નવીન ચેતન આપવાથી લાંબી મુદતે પ્રજ્ઞજીવનને મુખ્ય લાભ હોય या ન હોય, પરંતુ ખરી વાત એ છે કે ધર્મ એજ આપણા પ્રજ્ઞજીવનનો મુખ્ય પાયો છે. આપણે કદિપણ એનો ત્યાગ કરી શકવાના નથી. એ સદાને માટે આપણા પ્રજ્ઞજીવનના મૂળ આધારરૂપ રહેશે. ધર્મમાં નમને કદાચ મારા જેટલી શ્રદ્ધા હોય કે ન હોય તોપણ તમારે તેનો આધાર તો લેવોજ પડશે. તમે ધર્મની સાથે સદાને માટે અવિચ્છિન્નપણે સંકળાયલા છો અને જે પળે તમે તેનો આશ્રય છોડી દેશો તેજ પળે તમે વિનાશના મુખમાં ધસી જશો. ધર્મ એજ આપણી પ્રજ્ઞનું જીવન છે અને તેથી તેને કોઈપણ રીતે સુદૃઢ કરવોજ પડશે. તમે યત્નપૂર્વક તમારા ધર્મની રક્ષા કરી છે, તેથીજ તમે સેંકડો વર્ષના જીલમ છતાં પણ આજસુધી ટકી રહ્યા છો. તમારા પૂર્વજોએ

અનેક પ્રકારના અત્યાચાર સહન કર્યા; મૃત્યુ પણ પસંદ કર્યું; પરંતુ તેમણે હરેક ઉપાયે ધર્મનું સંરક્ષણ કર્યું. એક પછી એક ઘણાં દેવાલયો જમીનદોસ્ત થઈ ગયાં; વિદેશી, વિધર્મી પ્રજાએ તમારા પૂર્વજો ઉપર અનેક પ્રકારના જીલમનો વરસાદ વરસાવ્યો, પણ એ જીલમની ભરતીનાં મોળાં જે પળે ઉતરી ગયાં તેજ પળે, તેજ સ્થળે નવાં મંદિરોનાં શિખર આકાશને ચૂમવા લાગ્યાં. દક્ષિણ ભારતનાં કેટલાંક પ્રાચીન મંદિરોનો અને ગુજરાતના સોમનાથના મંદિરનો ઇતિહાસ જોતાં તમને આપણી પ્રજાના ઇતિહાસનું જેટલું ઉંડું જ્ઞાન મળશે, આપણી પ્રજાના ઇતિહાસમાં જેવો ગંભીર અભિનિવેશ થશે, તેટલો ઇતિહાસનાં થોથાં ઉથામ્યાથી નહિ થાય. ઉપર્યુક્ત મંદિરો ઉપર ફરી ફરીને હુમલા થયા, અનેકવાર તેમના ટુકડે ટુકડા થઈ ગયા અને અનેકવાર તેઓ પાછાં ફરી ફરીને ઉભાં થયાં; તેમનાં સ્વડતાં અસ્થિ નવજીવન પ્રાપ્ત કરીને પાછાં અચલપણે આજે પણ તમારી સમક્ષ વિદ્યમાન છે, એ વાત બરાબર લક્ષમાં રાખજો.

આપણી પ્રજાની ભાવના અને પ્રજાજીવનનો પ્રવાહ તમને અહીં-આંજ દૃષ્ટિગોચર થશે. તેનું અનુસરણ કરશો એટલે મહાન્ સ્થાન પ્રાપ્ત થશો; તેને છોડી દેશો એટલે હમેશને માટે નષ્ટ થઈ જશો. જે પળે તમે એ પ્રજાજીવનના પ્રવાહથી દૂર ગયા તેજ પળે તમારો સંપૂર્ણ વિનાશ થયો જાણજો. આ ઉપરથી એમ કહેવાનો મારો આશય નથી કે બીજી બાબતો જરૂરની નથી. રાજનૈતિક અને સામાજિક સુધારણા કરવાની જરૂર નથી એમ કહેવાનો મારો ઉદ્દેશ નથી. હું એટલુંજ કહેવા માગું છું કે એ સર્વ વિષયો ગૌણ છે અને ધર્મજ મુખ્ય છે; એનું કદિપણ વિસ્મરણ કરતા નહિ. ભારતવાસીઓને મન ધર્મ સૌથી પહેલો અને પછી બીજું બધું; માટેજ એ ધાર્મિક ભાવનાને વિશેષપણે જાગ્રત કરવી જોઈએ. હવે સવાલ એ ઉપસ્થિત થાય છે કે એને કેવી રીતે જાગ્રત કરવી ? હું તમારી આગળ મેં ઘડી રાખેલી કાર્યપ્રણાલી રજુ કરું છું. મેં અમેરિકા જવામાટે મદ્રાસ

છોડયું ત્યાર પહેલાં ઘણા વખતથી એ યોજના મારા મનમાં ઘડાઈ ચૂકી હતી અને હું અમેરિકા ગયો તેનું પણ મુખ્ય કારણ એજ હતું. મને ધર્મમહાસભામાં બેસવાની ઝાઝી દરકાર ન હતી. માત્ર મારા વિચારને પ્રકટ કરવાની સારી તકજ હું શોધતો હતો—અને તે મને ધર્મમહાસભાના અધિવેશનથી પ્રાપ્ત થયું.

મેં મારા મનમાં જે જે વિચારો પોખ્યા હતા, તેમને મારે જગતમાં રમતા કરવા હતા. ધર્મનાં જે અમૂલ્ય રત્નો આપણા શાસ્ત્રભંડારમાં સચવાઈ રહ્યાં હતાં; જે અમુક માણસોનાજ કબજામાં હતાં, જે ખરે કહીએ તો અરણ્યોમાં અને સંન્યાસીઓના આશ્રમોમાં દટાઈ રહ્યાં હતાં, તેમને મારે જગજગહેર કરવાં હતાં. એ શાસ્ત્રનિબદ્ધ તત્ત્વજ્ઞાનરૂપી રત્નો જેમના કબજામાં ગુપ્તપણે રાખવામાં આવ્યાં, તેમની પાસેથી લઈને પ્રકટ કરવાનો મારો ઈરાદો હતો; એટલુંજ નહિ પણ એથી પણ વધારે દુર્ભેદ્ય પેરીરૂપ જે ભાષામાં એ સત્યો સચવાઈ રહ્યાં હતાં, તે સંસ્કૃત ભાષાનાં યુગના યુગ થયાં જામેલાં આવરણો બેદીને મારે એ મહા મૂલ્યવાન રત્નોને મનુષ્યમાત્રની સામાન્ય સિદ્ધત જનાવવી હતી. હુંકામાં મારે તેમને લોકપ્રિય અને લોકોપયોગી કરવાં હતાં. સંસ્કૃત ભાષા—જેને માટે અસંખ્ય હું ઘણો મગરૂર થું—તે અધરી હોવાથી આ વિચારોના પ્રચારને માટે મોટા અંતરાયરૂપ નીવડી છે. ન્યાસુધી આપણી સમસ્ત પ્રજા ઉત્તમ રીતે સંસ્કૃત ભાષા જાણતી થાય ત્યાંસુધી એ અંતરાય દૂર થવાનોજ નથી. હિંદુસ્તાનમાં વસતો દરેક માણસ સંસ્કૃત જાણતો હોય या ન જાણતો હોય, તોપણ તે ધર્મના સિદ્ધાંતો સારી રીતે સમજી શકે તેટલામાટે સંસ્કૃત ભાષામાંથી એ સર્વ સિદ્ધાંતોને બહાર કઢાડવાનો મારો નિશ્ચય હતો. મેં મારી આખી જિંદગી સંસ્કૃતના અભ્યાસ પાછળ ગાળી છે, છતાં હજી પણ કોઈ પણ નવું સંસ્કૃત પુસ્તક મારે માટે નવુંજ છે. એ ઉપરથી સંસ્કૃત ભાષા કેટલી અધરી છે તેનો નમને ખ્યાલ આવશે; અને જેમને સંસ્કૃત ભાષા જાણવાનો કદિ અવકાશજ મળ્યો નથી, તેમને માટે

આ આખત કેટલી સુરક્ષિત છે તે તમે સહેલાઈથી સમજી શકશો. એટલામાટે લોકોની પ્રચલિત ભાષાદ્વારાજ ધર્મનો ઉપદેશ આપવાની પૂરેપૂરી આવશ્યકતા છે. તેની સાથે સાથે સંસ્કૃત ભાષાનો અભ્યાસ ચાલુ રહેવોજ જોઈએ; કારણ કે સંસ્કૃત ભાષાના ઉચ્ચારથી પણ આપણી પ્રજામાં એક પ્રકારના ગૌરવનો અને શક્તિનો સંચાર થાય છે. ભગવાન રામાનુજ, કબીર અને ચેતન્યે ભરતખંડની નીચ જાતિના ઉદ્ધાર માટે જે પ્રયત્ન કર્યા હતા, તેમના પ્રયાસનું ફળ તેમની હયાતીમાંજ જણાઈ આવ્યું હતું; તોપણ પાછળથી તેમના કાર્યનું આવું ખેદકારક પરિણામ શાથી આવ્યું ? તેનું પણ કારણ અવશ્ય હોવુંજ જોઈએ. આચાર્યોના અવસાનને એક સંક્રાંતિ પણ પૂરો વીળ્યો નહતો એટલામાંજ તેમણે આરંભેલું કાર્ય શાથી અટકી પડ્યું ? તેનું કારણ એજ છે કે તેમણે પતિત જાતિઓનો ઉદ્ધાર કર્યો, તેઓ ઉન્નતિને શિખરે પહોંચી એવી તેમની ઇચ્છા પણ હતી; માત્ર તેમણે સામાન્ય લોકવર્ગમાં સંસ્કૃત ભાષાના જ્ઞાનનો પ્રચાર કરવાનો યત્ન કર્યો ન હતો. બુદ્ધભગવાને પણ સામાન્ય લોકોને સંસ્કૃત શીખવવાનું બંધ કરીને એક મોટામાં મોટી ભૂલ કરી હતી. તેમને જલદીથી, તરતજ શુભ પરિણામ લાવવાની ઉમેદ હતી, તેથી તેમણે લોકોમાં વપરાતી પાલી ભાષામાં ઉપદેશ આપ્યો અને સંસ્કૃત ગ્રંથોનો તેજ ભાષામાં અનુવાદ કરાવ્યો. અલગજત, આ યોજના ધણીજ દુર્લભદંડ નીવડી. તેમણે લોકોની ચાલુ ભાષામાં ઉપદેશ આપ્યો; લોકોએ તેમનો ઉપદેશ સહેલાઈથી ગ્રહણ કર્યો; એ બધું ખરૂં છે; પ્રાકૃત ભાષાથી વિચારો જલદી ચારે દિશાએ ફેલાય છે; પણ તેની સાથે સંસ્કૃત ભાષાનો અભ્યાસ ચાલુ રાખવો જોઈતો હતો. જ્ઞાનનો ફેલાવો થયો ખરો, પણ તેના વડે ગૌરવ અને સંસ્કૃતિ ઉત્પન્ન થયાં નહિ. બહારના આધાતોની સામે ટક્કર ઝીંકવા માટે એકલું જ્ઞાન બસ નથી, પણ જ્ઞાન જીવનમાં ઉતરી જમને સંસ્કૃતિ ઉત્પન્ન કરે, ત્યારેજ અનેક પ્રકારના વિપ્લવોની સામે ટકી શકાય

છે. તમે જગતને નાના પ્રકારનું જ્ઞાન આપો તેથી તેનું વિશેષ કલ્યાણ થશે નહિ. એ જ્ઞાન રંગેરંગમાં સંચરી જાય અને સંસ્કૃતિ ઉત્પન્ન કરે ત્યારેજ સ્થાઈ લાભની આશા રાખી શકાય. હાલમાં એવી અનેક પ્રજાઓ છે કે જેમને ઘણી બાબતોનું જ્ઞાન છે, પણ તેથી શું થયું? સંસ્કૃતિ વગર તેઓ વાઘ અથવા જંગલી મનુષ્ય જેવી ભયંકર છે; કારણ કે તેમને જ્ઞાન છે છતાં તેઓ કેળવણી નથી અથવા સારા સંસ્કાર પામી નથી. તેમનું જ્ઞાન તેમના સુધારાની માફક માત્ર ઉપર ઉપરનું છે, અંદરનું નથી. જરાક છેડીએ એટલે તેમની અંદરની પાશવ પ્રકૃતિ બહાર નીકળી આવે છે. આવા બનાવ વારંવાર જગતના ઇતિહાસમાં બનતા જોવામાં આવે છે. આ ભારે વિપત્તિનું મૂળ છે, માટે તમને તેનાથી સાવધાન રહેવાની સૂચના કંઈ છું. સામાન્ય લોકોને તેમની સ્વભાષામાં જ્ઞાન આપો, તેમને નવા નવા વિચાર આપો. આથી તેમના જ્ઞાનમાં વધારો થશે, પણ તેની સાથે તેઓનું જ્ઞાન પરિપક્વ થઈને તેમની સંસ્કૃતિમાં વધારો થાય તેવો પ્રયત્ન પણ કરજો. જ્યાં સુધી તમે તેમ ન કરી શકો ત્યાંસુધી જનસમાજની ચિરસ્થાઈ ઉન્નતિની આશા રાખવી વ્યર્થ છે. એમ કયોથી તો એક નવીન જ્ઞાતિની ઉત્પત્તિ થશે. તે સંસ્કૃત ભાષાનો અભ્યાસ કરીને બીજી બધી જ્ઞાતિઓ ઉપર અધિકાર ભોગવતી થશે, માટે જેઓ ઉતરતી જ્ઞાતિના છે તેમને ફરીથી કહું છું કે, તમારો ઉત્કર્ષ કરવો હોય તો સંસ્કૃત શીખો, એ ભાષાનો અભ્યાસ અને એટલો વધારો અને લોકોમાં તેનો વધારો ફેલાવો કરો. ઉંચી જ્ઞાતિના લોકોની સામે લખાણ લખીને અને ભાષણો આપીને ઠંઠ યુદ્ધો મચાવ્યાથી તમને કોઈ પણ પ્રકારનો ફાયદો નથી. એમ કયોથી તો અંશાંતિની જ્વાળા બમણા વેગથી વધી જશે અને હાલ જેટલી નાના પ્રકારની જ્ઞાતિઓમાં આપણી પ્રજા વિલક્ત થઈ ગઈ છે, તેના કરતાં પણ વધારે જ્ઞાતિઓ ઉત્પન્ન થશે અને આપણે વધારે વિલક્ત અને નબળા થઈ જઈશું. જ્ઞાતિભેદને કહાડી નાખવાનો

અને સમભાવ તથા ઐક્ય પ્રસરાવવાનો એકજ ઉપાય છે કે, જે કેળવણી અને સંસ્કૃતિ ઉચ્ચ વર્ણના લોકોએ લીધી છે, જે તેમના અળનું અને ગૌરવનું મૂળ કારણ છે તે તમે પ્રાપ્ત કરો. એમ કરશો તો તમે જેવા થવા માગો છો તેવા થઈ શકશો.

હવે આ આખતના સંબંધમાં એક બીજા પ્રશ્ન વિષે ચર્ચા કરવાનો મારો ઇરાદો છે. એ પ્રશ્ન મદ્રાસના લોકો સાથે વધારે સંબંધ ધરાવે છે. એક એવો મત વિદ્વાનોમાં પ્રચલિત થયેલો છે કે દક્ષિણ હિંદુસ્તાનમાં એક દ્રવિડ જાતિ વસતી હતી. તે ઉત્તર હિંદુસ્તાનમાં વસતી આર્ય જાતિથી તદ્દન જુદાજ પ્રકારની હતી; અને જે બ્રાહ્મણો દક્ષિણ હિંદુસ્તાનમાં વસે છે તેઓજ માત્ર ઉત્તર હિંદમાં વસતા બ્રાહ્મણોના વંશજો છે; અને દક્ષિણના બાકીના બધા માણસો આર્ય નથી પણ કોઈ બીજી જાતિમાંથી ઉત્પન્ન થયેલા છે. હે પુરાતન ઇતિહાસના શોધકો ! ભાષાશાસ્ત્રીઓ ! મને ક્ષમા કરજો, પણ મારે કહેવું પડશે કે તમારો સિદ્ધાંત તદ્દન પાયા વગરનો છે. તમારા તરફથી માત્ર એકજ દલીલ કરવામાં આવે છે કે, ઉત્તર હિંદુસ્તાન અને દક્ષિણ હિંદુસ્તાનમાં બોલાતી ભાષાઓ વચ્ચે ઘણા ફરક છે. મને પોતાને તો બીજો કશો તફાવત લાગતો નથી. આ સભામાં સેંકડો ઉત્તર હિંદુસ્તાનના લોકો છે; હવે હું અત્રે એકલા મારા યૂરોપિયન મિત્રોને વિનંતિ કરું છું કે એમાંથી કયા ઉત્તરના છે અને કયા દક્ષિણના છે તે બતાવો નોંધ્યે. એ એક વચ્ચે કઈ જાતનો તફાવત છે તે હું સમજી શકતો નથી. માત્ર જરાક ભાષામાં તફાવત છે એજ કેની ? મેં હમણાં જે ભાષાશાસ્ત્રીઓનો અભિપ્રાય તમને કહ્યો તેઓ એમ જણાવે છે કે; જ્યારે દક્ષિણ હિંદુસ્તાનમાં વસતા બ્રાહ્મણો પ્રથમ ઉત્તરના પ્રદેશોમાંથી દક્ષિણમાં આવ્યા ત્યારે સંસ્કૃત ભાષા બોલતા હતા. અહીં આવ્યા પછી દ્રાવિડી ભાષા બોલવાનો અભ્યાસ પડી જવાથી ધીમે ધીમે સંસ્કૃત ભાષા ભૂલી ગયા. હવે જો બ્રાહ્મણોની આખતમાં આજ પ્રમાણેજ બન્યું હોય તો

અન્ય વર્ણના સંબંધમાં શા માટે તેમ બનવું ન જોઈએ? બ્રીજ બધા વર્ણના લોકો અસલ ઉત્તર હિંદુસ્તાનમાંજ વસતા હતા, અને તેઓ પણ દક્ષિણમાં આવ્યા પછી કાળે કરીને સંસ્કૃત ભાષા ભૂલી ગયા હોય એમ શા માટે ન માની શકાય? જે દલીલ વડે દક્ષિણના બ્રાહ્મણો સિવાયના બીજા બધા લોકોને અનાર્ય ઠરાવાય છે, તેજ દલીલ વડે તેઓ આર્ય છે એમ પણ સાબિત થઈ શકે છે. આ બધી અલંકારમૂલક માન્યતાઓ છે. તેમાં લેશમાત્ર ડહાપણ નથી; માટે તમે તેમાં કદિ વિશ્વાસ રાખતા નહિ. કદાચ દક્ષિણ હિંદુસ્તાનમાં દ્રવિડ જાતિ વસતી પણ હોય અને કાળે કરીને તેનો ભોપ પણ થઈ ગયો હોય અને તેમાંના કેટલાક બાકી રહેલા લોકો પર્વ-તોમાં અથવા જંગલોમાં વસતા હોય! એમ પણ બની શકે કે તેમની ભાષા કાયમ રહી હોય અને સંસ્કૃતને ઠેકાણે વપરાવા લાગી હોય, તોપણ એટલું તો સત્ય છે કે દક્ષિણ હિંદુસ્તાનના તમામ લોકો આર્ય જાતિના છે અને અસલ ઉત્તર હિંદુસ્તાનમાંથીજ ઉતરી આવેલા છે. આખા હિંદુસ્તાનના બધા લોકો આર્યજાતિના છે—બીજી પ્રજા આપણા દેશમાં છેજ નહિ.

વળી એક બીજો મત એવો છે કે, “ભરતખંડના શત્રો અનાર્ય જાતિના છે, તેઓ આર્ય લોકોના ગુલામો હતા.” પાશ્ચાત્ય પંડિતો કહે છે કે ઇતિહાસમાં પ્રસંગોનું પુનરાવર્તન થયા કરે છે. અમેરિકનો, અંગ્રેજો, વલંદઓ અને પોર્ટુગીઝો ગરીબ બિચારા આફ્રિકાનીવાસીઓને પકડીને ગુલામ બનાવતા હતા, અને જીવતાં સુધી તેમની પાસે સખત મજૂરી કરાવતા હતા. એ આફ્રિકાના ગુલામો અને યુરોપીયનોથી જે મિશ્ર પ્રજા ઉત્પન્ન થઈ હતી તેને પણ ગુલામ તરીકેજ ગણતા હતા. આ ધાતકી વ્યવહાર લાંબા વખત સુધી ચાલુ રહ્યો હતો. આ બનાવ જોયાથી ડોઢડાહ્યા ઇતિહાસકારોની કલ્પના ભૂતકાળના ઇતિહાસમાં લગ્ગરો વર્ષની છલંગ મારે છે. અને એવું માની લે છે કે જે બનાવ અમેરિકામાં થોડા

સંકા પહેલાં અન્યો હતો, તેવાજ અનાવ હિંદુસ્તાનમાં અનેલો હોવો નોંધએ. પુરાતન ઇતિહાસવેત્તાઓ એવી કલ્પના કરે છે કે પ્રાચીન-કાળમાં આખો ભરતખંડ કાળાં નેત્રવાળા અનાર્ય લોકોથી ભરપૂર હતો, અને ત્યારપછી ગારવર્ણના આર્યલોકો આવીને હિંદુસ્તાનમાં વસવા લાગ્યા. એ આર્યો કયા દેશમાંથી ચાલ્યા આવ્યા તે તો ઇશ્વર ગણે ! કેટલાક કહે છે કે તેઓ ટિબેટથી આવ્યા હતા. બીજા કેટલાક કહે છે કે તેઓ મધ્ય એશિયામાંથી આવ્યા હતા. કેટલાક સ્વદેશવત્સલ અંગ્રેજો કહે છે કે આર્યલોકો સોનેરી વાળવાળા હતા. વળી બીજા કેટલાક પોતપોતાના મત પ્રમાણે એમ પણ કહે છે કે તેઓ કાળા વાળવાળા હતા. અસ ને લેખકના પોતાના વાળ કાળા હોય તો આર્ય લોકોના વાળ પણ કાળાજ હોવા નોંધએ ! વળી લમણાં લમણાં એક એવો મત નીકળ્યો છે કે આર્ય લોકો અસન્ન સ્વિટ્ઝરલૅન્ડનાં સરોવરોની આસપાસના પ્રદેશમાં વસતા હતા. ને એ બધા આર્યો અને આ સિદ્ધાંતો, બેઉ એ સરોવરોમાંજ ડુબી ગયા હોત તો મને ખેદ થાત નહિ ! વળી આર્યલોકો ઉત્તર ધ્રુવની આસપાસના મુલકમાં વસતા હતા એવું માનનારા વિદ્વાનો પણ છે. આર્યો અને તેમનાં નિવાસસ્થાનો ઉપર શો જુલમ ! હવે આ જુદા જુદા મતની સત્યતા વિષે ને આપણાં શાસ્ત્રોનો અભિપ્રાય નોંધએ તો તેમાં આવું કશું છેજ નહિ. એક શબ્દ પણ એવો જડતો નથી કે જેથી આર્ય પ્રજા હિંદુસ્તાનથી બહારના મુલકમાંથી આવીને અત્ર વસી છે, એ મતને આધાર મળે. જૂના વખતમાં ભરતખંડની અંદર અફઘાનીસ્તાનનો પણ સમાવેશ થતો હતો એ પણ સાથે સાથે યાદ રાખવું. શદ્રો અનાર્ય પ્રજાના વંશજો છે અને તેઓની સંખ્યા ઘણી મોટી હતી એ વાત તદ્દન પાયા વગરની અને નહિ માની શકાય એવી છે. તે સમયમાં મુઝીલર આર્ય લોકો લાખો અનાર્યોને હરાવે અને તેમને પોતાના ગુલામ બનાવી દે એ વાત ઐતિહાસિક અસંભવિત છે. આટલા બધા ગુલામો ભેગા થઈને આર્ય

લોકોની પાંચ મિનિટમાં ‘ ચટણી ’ જ કરી નાખત. આ બાબતનો એકજ ખુલાસો મહાભારતમાંથી મળી આવે છે. તેમાં લખ્યું છે કે સત્યયુગના પ્રારંભમાં માત્ર એક બ્રાહ્મણનીજ જ્ઞાતિ હતી. ત્યારપછી જુદા જુદા વ્યવસાયને લીધે ધીમે ધીમે આર્યપ્રજ્ઞ અનેક જ્ઞાતિઓમાં વિભક્ત થઈ ગઈ. જ્ઞાતિભેદના સંબંધમાં આ એકલોજ સત્ય અને વ્યાજબી ખુલાસો છે. હવે ભવિષ્યના સત્યયુગમાં અનેક જુદી જુદી જ્ઞાતિઓ એકત્ર થઈને મૂળ સ્થિતિએ આવી જશે. આથી કરીને ભરતખંડના જ્ઞાતિભેદના મહા પ્રશ્નનો નિર્ણય આજ પ્રમાણે થઈ શકે કે ઉચ્ચ વર્ણના લોકોને અવનત ન કરતાં, બ્રાહ્મણ જ્ઞાતિનો ઉચ્છેદ ન કરતાં નીચી જ્ઞાતિઓનો ઉત્કર્ષ કરીને તેમને બ્રાહ્મણોની કોટીએ ચડાવી દેવી.

બ્રાહ્મણત્વની પ્રાપ્તિ એજ માનવજાતિનો પરમ આદર્શ છે, એમ ભરતખંડમાં મનાતું આવ્યું છે. શંકરાચાર્યે પોતાના ગીતાભાષ્યની ભૂમિકામાં આ વિચાર બહુજ સુંદર રીતે પ્રદર્શિત કર્યો છે. શ્રીકૃષ્ણના અવતાર ધારણ કરવાના પ્રયોજન વિષે ચર્ચા કરતાં તે લખે છે કે, તેઓ બ્રાહ્મણત્વનું રક્ષણ કરવાનેજ પ્રકટ થયા હતા. એજ તેમના અવતારનો મહાન ઉદ્દેશ હતો. બ્રાહ્મણો, બ્રહ્મજ પુરુષો અર્થાત્ જે આદર્શ સિદ્ધપુરુષો છે તેમની અત્યંત આવશ્યકતા છે. તેમનો ઉચ્છેદ કરવો ઇષ્ટ નથી. આધુનિક જ્ઞાતિભેદમાં અનેક પ્રકારની ખામીઓ છે તે હું સારી રીતે જાણું છું, તોપણ મારે બ્રાહ્મણોને માટે કહેવું પડે છે કે, બીજી જ્ઞાતિઓ કરતાં તેઓમાં હજી પણ બ્રાહ્મણત્વનો વિશેષ અંશ છે. તેમનામાંથી બ્રાહ્મણત્વવાળા પુરુષો સૌથી વધારે ઉત્પન્ન થયા છે. આવા તદ્દન સત્ય છે અને બીજી જ્ઞાતિઓએ બ્રાહ્મણોને તેમના આ ગુણ માટે યશ અને સન્માન આપવાં જોઈએ. તેમનામાં જે દોષ છે તે તો આપણે નિડરપણે જાહેર કરવાજ જોઈએ, પણ તેની સાથે જે સન્માનને, જે ગૌરવને તેઓ પાત્ર છે તે પણ તેમને આપવાંજ જોઈએ. ‘ દરેક જણને ઘટિત છે તે

આપતા રહો ' એ પ્રાચીન અંગ્રેજ કહેવત યાદ રાખજો. માટે હે બન્ધુઓ ! જ્ઞાતિઓમાં અંદર અંદર કલહ અને વિદ્રેષ ઉત્પન્ન કરવાનું પ્રયોજન નથી. એથી કયું શુભ પરિણામ લાવવાની તમે આશા રાખો છો ? એથી તો આપણે વધારે વિભક્ત અને નિર્બળ થઈ જઈશું; આપણી અવનતિ વધારે ભયંકર સ્વરૂપ ધારણ કરશે. એકલથ્યુ અધિકારના, નેહુકમીના દિવસો હવે વીતી ગયા છે. ભરતખંડનીભૂમિ ઉપરથી તે દિવસો સદાને માટે ચાલ્યા ગયા છે. અંગ્રેજ અમલનું એ એક અત્યંત શુભ પરિણામ છે. મુસલમાનોના અમલથી પણ અમુક જાતિના એકલથ્યુ અધિકારને ઘોઠો પહોંચ્યો હતો; મુસલમાનોના અમલથી આપણને તદ્દન ગેરલાભજ થયો હતો એમ કહી શકાય નહિ. જગતમાં કોઈ પણ વસ્તુ સંપૂર્ણ ખરાબ અથવા સંપૂર્ણ સારી હોઈ શકેજ નહિ. ભરતખંડની દરિદ્ર અને પતિત જાતિઓના ઉદ્ધારને માટે મુસલમાની અમલથી પણ સુયોગ પ્રાપ્ત થયો હતો. આજ કારણથી એક પંચમાંશ હિંદુઓએ મુસલમાન ધર્મ સ્વીકાર્યો હતો. કેવળ તલવારનાજ ત્રાસથી આટલા બધા હિંદુઓ મુસલમાન થયા ન હતા. મુસલમાનોએ તલવાર અને બંદુકના જોરથી બળાટકારે આટલા બધા હિંદુઓને વટલાવીને મુસલમાન બનાવી દીધા એમ માનવું એ મોટામાં મોટી ભૂખાઈ છે. જો તમે સાવધાન નહિ થાઓ તો મદ્રાસ ઈલાકાની વસ્તીનો પણ એક પંચમાંશ તો શું પણ અડધો અડધ ભાગ ખ્રિસ્તી થઈ જશે. મલબાર પ્રાંતમાં મેં જે જોયું તે કરતાં વધારે ભૂખાંતા અને મિથ્યાભિમાનનું દૃષ્ટાંત આખા જગતમાં શોધ્યું જડે એમ નથી. જે રસ્તે થઈને ઉચ્ચ વર્ણના લોકો જતા હોય તે રસ્તા ઉપર ચાલવાનો ગરીબ બિચારા ભંગીઓને અધિકારજ નથી ! પણ એજ ભંગીઓ રામલાને બદલે રૉબર્ટ અથવા રહીમ બનીને આવે તો બસ તેનો દરજ્જો એકદમ વધી જાય છે ! પછી તેની સાથે ચાલવાને અથવા તો તેનો સ્પર્શ કરવાને કશીજ હરકત નહિ ! આવો દેશાચાર જોતાં

અથા મલખારવાસી દિવાના છે, તે અને તેમનાં ઘર દિવાનાનાં દવાખાનાં જેવાં છે એ સિવાય બીજું કયું અનુમાન બાંધી શકાય? ત્યાં સુધી તેઓ આ મૂર્ખાઈનો ત્યાગ નહિ કરે અને પોતાની રીતભાતમાં સુધારો નહિ કરે ત્યાંસુધી જગતના તમામ લોકો તેમના તરફ નિરસ્કારની નજરથી જુએ એમાં શું આશ્ચર્ય? જે પ્રજામાં આવા દૂષણભરેલા, રાક્ષસી રિવાજો પળાતા હોય તે પ્રજાએ શરમાઈને ડૂબી મરવું જોઈએ. જે પ્રજા પોતાનાંજ સંતાનોને ભૂએ મરવા દે અને જ્યારે તેજ સંતાન અન્ય ધર્મ ગ્રહણ કરે ત્યારે તેમને સન્માન આપીને અને ખવડાવી પીવડાવીને પુષ્ટ કરે તેમને ધિક્કાર છે.

આ પ્રશ્નના સદ્ગતતાપૂર્વક નિવેંડા લાવવો હોય તો ઉચ્ચ વર્ણના લોકોને દલકા ન પાડો, તેમનો દરજ્જો નીચો ન કરો, પણ જેઓ નીચી પંક્તિના છે તેમને ઉચ્ચ ચડાવવા યત્ન કરો. કેટલાક લોકો જેઓનું શાસ્ત્રજ્ઞાન અત્યંત અદ્ય છે અને જેઓ આપણા પૂર્વજોનો મહાન્ ઉદ્દેશ સમજવાને અસમર્થ છે, તેઓ ભલે ગમે તેમ કહે તોપણ મેં દમણાં કહ્યો તેજ ઉન્નતિનો માર્ગ આપણા શાસ્ત્રકારોએ બતાવેલો છે. એથી ઉલટું સમજવનારા પોતેજ બિલકુલ સમજતા નથી; પણ જેમને ખુદ્ધિ છે, જેમનામાં વિચારશક્તિ છે, તેઓ આપણા પૂર્વજોનો ઉદ્દેશ અને કાર્ય પદ્ધતિ સારી રીતે સમજી શકે છે. તેઓ તો તટસ્થ રહીને અનંત યુગથી જે પ્રજાજીવનનો અદ્ભૂત પ્રવાહ ચાલ્યો આવે છે, તેનું આદિથી અંત સુધી અવલોકન કરે છે. તેઓ પ્રાચીન અને અર્વાચીન શાસ્ત્રોમાં અસલના ઋષિઓની કાર્યપ્રણાલીનાં દરેકે દરેક પગથીયાં જોઈ શકે છે.

એ કાર્યપ્રણાલી કઈ? તેને એક છોડે બ્રાહ્મણ અને બીજો છોડે ચંડાળ છે. એ ચંડાળને ધીમે ધીમે ઉન્નત કરીને આખરે બ્રાહ્મણની કોટિમાં લઈ જવો એજ તેમની કાર્યપ્રણાલી છે. તમે

નેઈ શકશે કે જેમ સમય જતો ગયો તેમ તેમ નીચ જતિને વધારે ને વધારે અધિકાર અને સ્વતંત્રતા અપાતાં ગયાં છે. એવાં પણ શાસ્ત્રો છે કે જેમાં એવી એવી આજ્ઞા કરી છે કે “જે શદ્રને કાને વેદનો એક શબ્દ પણ જાય તો તેના કાનમાં સીસાનો ગરમા ગરમ રસ રેડી દેવો અને વેદની એક પંક્તિ પણ તેને યાદ હોય તો તેની જીભ કાપી નાખવી. વળી જે તે બ્રાહ્મણને એમ કહે કે ‘અરે ઓ બ્રાહ્મણ !’ તો પણ તેની જીભ કાપી નાખવી.” અલખત, આ પ્રાચીન આસુરી જંગલીપણું છે એમ કહેવાની જરૂર નથી, પણ એ સ્મૃતિકારીનો અપરાધ નથી. તેમણે તો તેમના સમયના જનસમાજના અમુક વર્ગની માન્યતાઓને માત્ર નોંધી લીધી છે. પ્રાચીનકાળમાં એવા નરપિશાચી વખતો વખત ઉત્પન્ન થતા હતા. દરેક યુગમાં ઋદ્ધિનિયાના બધા દેશોમાં એવી આસુરી પ્રકૃતિના લોકો થઈ ગયા છે. ત્યારપછીના યુગમાં લખાયેલી સ્મૃતિઓમાં નેશો તો શદ્રજાતિ પ્રતિ નિર્દય વહેવાર ફટફેટ અંશે ઓછો થએલો જણાશે. દાખલા તરીકે એક કંઠાણે લખ્યું છે કે “શદ્રો તરફ નિષ્ફર વ્યવહાર કરવો નહિ; તેમને વેદ વગેરે શાસ્ત્રોનું અધ્યયન પણ કરાવવું નહિ.” આના પછીના જમાનામાં જે સ્મૃતિઓ લખાઈ છે અને જે ખાસ કરીને કલિયુગને માટેજ લખાયેલી હોવાથી વિશેષ પ્રમાણભૂત મનાય છે, તેમાં એવા ભાવાર્થનું લખાણ છે કે: “જે શદ્રો બ્રાહ્મણના આચારવિચારનું અનુકરણ કરે તો તેઓ ઘણું સાફ કામ કરે છે—તેમને એવા કામમાં ઉત્તેજન આપવું નેહએ.” આ પ્રમાણે જેમ વખત જતો જાય છે તેમ શદ્રોને વધારે અધિકાર પ્રાપ્ત થતા જાય છે. જુદા જુદા સમયમાં શદ્રો તરફના વ્યવહારમાં કેવી રીતે ફેરફાર થતા ગયા, તેનું જુદા જુદા શાસ્ત્રો અને ઇતિહાસદ્વારા અનુસંધાન

‘યૂરોપના જુદા જુદા સંપ્રદાયના ખ્રિસ્તીઓ એકબીજા ઉપર જે કેર વર્તાવતા હતા તેનો જોટો તો જગતના કોઈપણ દેશના ઇતિહાસમાં મળી શકે તેમ નથી.

કરીને આખી કાર્યપ્રણાલીનું વિસ્તારથી વિવેચન કરવાનો અત્યારે સમય નથી; પણ આટલું તો સ્પષ્ટ છે કે શદ્દ જ્ઞાતિઓ ધીમે ધીમે ઊંચી ચડતી જાય છે. વળી ભરતખંડમાં હજારો જ્ઞાતિઓ છે અને તેમાંની કેટલીક બ્રાહ્મણોની પંક્તિમાં પણ ભળી ગઈ છે; કારણ કે અમુક જ્ઞાતિના બધા લોકો એમ જાહેર કરે છે કે અમે બ્રાહ્મણો છીએ તો તેમને કોણ અટકાવનાર છે? જ્ઞાતિબંધન ગમે એટલાં સખત છે છતાં પણ તેમાં આજ પ્રમાણે નવી નવી જ્ઞાતિઓ ઉત્પન્ન થતી આવી છે. ધારો કે દશ દશ હજાર માણસની અમુક જ્ઞાતિઓ છે. જો એ બધી જ્ઞાતિઓ સંપ કરીને જાહેર કરે કે અમે બ્રાહ્મણ છીએ તો તેમને કોઈ અટકાવે એવું નથી. મેં આવાં અનેક ઉદાહરણ જોતે જોયાં છે. અમુક જ્ઞાતિઓ કેળવણીથી અથવા બીજા કારણથી આગળ પડતી થઈ જાય છે, અને જો તેઓ એકમત થઈને પોતાને બ્રાહ્મણ કહેવડાવે તો કોઈ તેમને ના કહી શકતું નથી. એમાં બીજી જ્ઞાતિઓને લેવાદેવા હોતું નથી; કારણ કે એમની સાથે લક્ષ્યવ્યવહાર કે ભોજનવ્યવહાર હોતો નથી. એક જ્ઞાતિ બીજી જ્ઞાતિના કામમાં માથું મારતી નથી; એટલુંજ નહિ પણ એક જ્ઞાતિની જુદી જુદી પેઢા જ્ઞાતિઓ પણ કોઈ કોઈના કામમાં વચ્ચે પડતી નથી.

શંકરાચાર્ય વગેરે શક્તિસંપન્ન યુગાચાર્યો જ્ઞાતિઓના રચનાર હતા. તેમણે જે અદ્ભુત કાર્ય કર્યાં છે તે હું અત્યારે તમને કહી શકતો નથી અને કહું તો તમારામાંના કેટલાકની લાગણી પણ દુઃખાય; પરંતુ મારા પ્રવાસ દરમ્યાન તથા બીજા અનુભવોથી મને તેમની કાર્યપ્રણાલી વિષે ઘણું જાણવાનું મળ્યું છે, અને એ વિષે

*જુજરાતમાં પણ એવાં ઉદાહરણની ખોટ નથી. એવી ઘણીએ અસ્પૃશ્ય જ્ઞાતિઓ એકસંધી કરીને ઊંચી જ્ઞાતિમાં ખપી ગઈ છે. એક જાતના બ્રાહ્મણો જેમની બોલી, શરીરરચના અને અટકો સુદ્ધાં દૂબળાં મળતાં છે, તેઓ પણ હાલ બ્રાહ્મણમાંજ ગણાય છે. જા. ૦ ૬૦

સંશોધન કરતાં મને અગ્નયજ્ઞ જેવી માહિતી મળી છે. તેમણે ધણી-વાર અલુચી લોકોની સેંકડો ટોળાઓને એકક્ષણવાગ્માં ક્ષત્રિય બનાવી દીધી છે. અસંખ્ય માછીઓને એકદમ બ્રાહ્મણો બનાવી દીધા છે. અલગત આ કાર્ય કરનારા મહાપુરુષો હતા. આપણે તેમના કાર્ય તરફ સન્માનની દૃષ્ટિથી જોવું જોઈએ. માટેજ હું તમને વારંવાર કહું છું કે તમે પણ તેમના જેવા ઋષિઓ, મહાપુરુષો થાઓ. એજ કાર્યસિદ્ધિનો મહામંત્ર છે. થોડા ધણા તો આપણે બધાને ઋષિ જેવા થવુંજ પડશે. ઋષિ એટલે શું ? પવિત્ર, વિશુદ્ધ આત્મા. પ્રથમ પવિત્ર થાઓ એટલે પછી તમને અદ્ભુત શક્તિ પ્રાપ્ત થશે. માત્ર ‘હું ઋષિ છું’ એમ બોલ્યા એટલે ઋષિ થઈ જવાતું નથી; પણ એકવાર ખરેખરા ઋષિ બનો અને પછી જુઓ કે બધા તમારી આજ્ઞાને આધીન થાય છે કે નહિ ? પછી તમારા શરીરમાંથી એક અલૌકિક પ્રકાશ નીકળીને બીજાના મન ઉપર પોતાનો પ્રભાવ બેસાડશે. તેઓ તમારે આધીન થઈને તમારું અનુસરણ કરશે, તમારાં વચન સાંભળશે. તેઓ બીજકૂલ અગ્નિપણે, કેટલીકવાર તેમની પોતાની મરજી વિરૂદ્ધ જઈને પણ તમારા કાર્યમાં સહાયભૂત થશે. આનું નામજ ખરેખર ઋષિત્વ.

મેં તમને આપણી કાર્યપ્રણાલીની રૂપરેખાજ માત્ર સમજાવી છે. મૂળ ઉદ્દેશ સાચવીને અનેક યુગસુધી કાર્ય થતું જશે તો મેં આજેબેલા ખોખામાં જુદી જુદી વિગતો ભરાતી જશે. કલહ અને વિદ્રોષનો એકદમ ત્યાગ કરવો જોઈએ, એ બતાવવાને માટેજ મેં માત્ર સૂચન કર્યું છે. જુદી જુદી જ્ઞાતિઓ વચ્ચે આ જમાનામાં ન્યારે હું કલહ થતા જોઉં છું ત્યારે હું ધણોજ ખેદ પામું છું; એ અનિષ્ટકારક પ્રવૃત્તિ તો એકદમ બંધજ થવાની જરૂર છે. એથી બેઉ પક્ષને હાનિ છે અને ખાસ કરીને ઉચ્ચ વર્ણના લોકોને, બ્રાહ્મણોને વિશેષ હાનિ છે; કારણ કે એકલથ્થા અધિકારનો જમાનો હવે પૂરો થયો છે, દરેક ઉંચી જ્ઞાતિએ પોતાના મિથ્યાભિમાનની

કપર પોતાને લાથેજ ખોદવી જોઈએ, અર્થાત્ પોતાનું ખોદું જાતિ-
અભિમાન પોતાની મેળેજ છોડી દેવું જોઈએ અને આ કાર્ય જેમ
જલદી થશે તેમ તેઓને વિષેય લાભ થશે. જેમ જેમ વધારે વિલંબ
થશે તેમ તેમ મિથ્યા જાતિઅભિમાનનું વિષ પ્રજનમાં વધારે ઉંડું
સંચરતું જશે અને પરિણામે જે વિનાશ થવાનો છે તે વધારે લયા-
નક સ્વરૂપ ધારણ કરશે. એટલા માટે ભરતખંડની ખીજી જ્ઞાતિ-
ઓના ઉદ્ધાર માટે પરિશ્રમ લેવો એ બ્રાહ્મણોનું ખાસ કર્તવ્ય છે.
તેઓ આ કાર્ય કરે અને ત્યાંસુધી કરતા રહે ત્યાંસુધીજ તેમને
બ્રાહ્મણ કહેવડાવવાનો અધિકાર છે, અને ત્યાંસુધીજ તેઓ સન્માનને
પાત્ર છે. જો તેઓ માત્ર દ્રવ્યોપાર્જન તરફ દૃષ્ટિ રાખતા હોય તો
તેઓ ખરેખરા બ્રાહ્મણ છેજ નહિ. ખરેખરા બ્રાહ્મણોને એટલે કે
સ્વદેશનું અને સ્વજાતિનું હિત કરવામાંજ જેઓ રોકાયા હોય તેમનેજ
તમારે સહાય આપવી જોઈએ; તેઓજ તમારી સહાયને પાત્ર છે.
તેમ કરશો તોજ તમે જે સ્વર્ગપ્રાપ્તિની આશા રાખો છો તે સફળ
થશે; પણ ખરા બ્રાહ્મણ સિવાય ખીજાને દાન આપશો, કુપાત્રને
દ્રવ્યનો વ્યય કરશો તો સ્વર્ગમાં નહિ પણ એથી જુદાજ લોકમાં
એટલે નરકમાંજ જવું પડશે. એવું આપણાં શાસ્ત્રોમાં સ્પષ્ટપણે કહ્યું
છે; તેથી આ બાબતમાં તમારે ઘણાજ સાવધ રહેવાની જરૂર છે.
જે કાંઈ પણ સંસારિક કાર્ય કરતો નથી પણ લોકહિતનાંજ કાર્ય
કરે છે તેજ સાચો બ્રાહ્મણ છે. સંસારિક કાર્યો બ્રાહ્મણો માટે નથી,
પણ અન્ય જ્ઞાતિઓ માટે છે; માટે હું બ્રાહ્મણોને સંબોધીને કહું
છું કે તમે જે કાંઈ જ્ઞાન ધરાવો છો તે અન્ય જ્ઞાતિઓને આપો,
તમે જે સંસ્કૃતિ અનેક સેંકડો વર્ષથી સાચવી રહ્યા છો, તેનો
આખા દેશમાં પ્રચાર કરો અને તેમ કરી આખા ભરતખંડની
પ્રજાને ઉન્નત કરવાનો ઉગ્ર પરિશ્રમ આદરો. ખરૂં બ્રાહ્મણત્વ શામાં
રહેલું છે, તેનું સ્મરણ કરવું એ બ્રાહ્મણોનું કર્તવ્ય છે. મનુ ભગવાન
કહે છે કે:—

ब्राह्मणो जायमानो हि पृथिव्यामधिजायते ।

ईश्वरः सर्वभूतानां धर्मकोषस्य गुप्तये ॥

અર્થાત્ બ્રાહ્મણો સન્માન અને અનેક પ્રકારના વિશેષ અધિકારને પાત્ર છે તેનું કારણ એ છે કે તેઓ ધર્મના ભંડારના રક્ષકો છે. હવે હે બ્રાહ્મણો ! એ રત્નભંડારનાં દ્વાર ખુલ્લાં કરો અને તેમાં સંચિત કરેલાં રત્નો જગતને વહેંચી આપો. અલબત્ત, ભરતખંડના લોકોને સૌથી પ્રથમ ધર્મનો ઉપદેશ આપનાર બ્રાહ્મણોજ હતા. અન્ય જ્ઞાતિઓના પહેલાં જીવનના ગઢન પ્રશ્નનું અનુસંધાન કરવા માટે પોતાના સર્વસ્વનો ત્યાગ કરનાર બ્રાહ્મણોજ હતા. બીજી જ્ઞાતિઓ કરતાં ઉન્નતિના માર્ગમાં બ્રાહ્મણો વધારે આગળ વધ્યા તેમાં તેમણે શું ગુન્હો કર્યો ? શા માટે બીજી જ્ઞાતિઓએ પણ બ્રાહ્મણોની માફક જ્ઞાન પ્રાપ્ત ન કર્યું ? શા માટે તેમણે સત્યની શોધ કરવા પાછળ બ્રાહ્મણોના જેટલો પરિશ્રમ ન લીધો ? શા માટે તેઓ આગમુ શ્રદ્ધાને લાયક નેહીને ખેંચી રહ્યા અને બ્રાહ્મણોને પોતાના કરતાં આગળ વધવા દીધા ?

પણ અહીં મારે કહેવું જોઈએ કે બીજાઓથી આગળ વધીને અમુક પ્રકારના અધિકાર અને અનુકૂળતાઓ પ્રાપ્ત કરવી એ એક વાત છે, અને પોતાના સ્વર્થને માટે તેમનો દુરુપયોગ કરવો અને ખોટી દાનતથી બીજાઓને તે અધિકાર પ્રાપ્ત કરતા અટકાવવા એ જુદીજ વાત છે. ન્યારે ન્યારે અધિકારનો દુરુપયોગ થાય છે ત્યારે ત્યારે એ અધિકાર રાક્ષસી સ્વરૂપ ધારણ કરે છે. સત્તાનો ઉપયોગ માત્ર બીજાના કલ્યાણ માટેજ કરવો જોઈએ; માટે જે જ્ઞાનભંડાર, જે સંસ્કૃતિ આજ સેંકડો વર્ષથી બ્રાહ્મણોએ ટ્રસ્ટીની માફક સાચવી રાખ્યાં છે, તે તેમણે હવે એ ભંડારના ખરા માલિક જનસમુદાયને સ્વાધીન કરી દેવાં જોઈએ. એમણે અલારમુધી તેમ ન કર્યું તેથીજ હિંદ ઉપર મુસલમાનોને સ્વારીઓ કરવા માટે માર્ગ ખુલ્લો થયો હતો. શરૂઆતથીજ બ્રાહ્મણોએ આ જ્ઞાનભંડાર સર્વને માટે ખુલ્લો

ન મૂક્યો, તેથીજ ખીજી પ્રજાઓ હિંદુસ્તાનને મરજીમાં આવે તેમ કચરતી આવી છે; તેથીજ આપણે એક હજાર વર્ષ થયાં ગુલામોની હાલત ભોગવીએ છીએ, તેથીજ આપણી પૂરેપૂરી અવનતિ થએલી છે; માટે આપણી સાથી પહેલી ફરજ એ છે કે, જે તિન્નેરીઓમાં ધર્મરૂપી રત્નરાશી આજસુધી ગુમપણે પૂરી રાખવામાં આવ્યો છે તેને એકદમ ખોલી નાખવો. એ કિંમતી રત્નો દેશમાં વસતા તમામ માણસોને વર્ણભેદ કે જાતિભેદ રાખ્યા વગર છૂટથી વહેંચી દેવાં; એ આપણી અને બ્રાહ્મણોની સૌથી પહેલી ફરજ છે. બંગ દેશમાં એક એવો જૂનો વહેમ છે કે જો સર્પ પોતે પોતાનું વિષ ચૂસી લે તો સર્પદંશ થએલા માણસનો જીવ બચે. એજ પ્રમાણે બ્રાહ્મણોએ પોતે પોતાનું વિષ ચૂસી લેવું જોઈએ.

બ્રાહ્મણ સિવાયની ખીજી જાતિના લોકોને હું કહું છું કે તમે ધીરજ રાખો; બહુ ઉતાવળા ન થાઓ. જરાક તક મળી એટલે તરત બ્રાહ્મણોને ગાળો દેવા ન મંડી પડો; કારણ કે હું તમને હમણાંજ કહી ગયો છું કે તમે તમારી પોતાનીજ ભૂલનાં માદાં ફળ ભોગવો છો. આધ્યાત્મિકતા પ્રાપ્ત કરવાને અને સંસ્કૃત શીખવાને તમે શા માટે બેદરકાર રહ્યા ? તમને કોઈએ રોક્યા હતા ? આજ સુધીમાં તમે શું શું કર્યું ? તમે શા માટે આજસુધી હાથ જોડીને બેસી રહ્યા છો ? અને જ્યારે ખીજાઓ તમારા કરતાં વધારે મગજ-શક્તિ, વધારે પરાક્રમ, વધારે સાહસ, વધારે ઉત્સાહ અને વધારે વ્યાવહારિક ચપળતા બતાવે, તેથી શા માટે બળી જાઓ છો ? માટે વર્તમાનપત્રોમાં નાહક ચર્ચાઓ અને ઝગડાઓ મચાવીને અને તમારા પોતાનાજ ગૃહોને મિથ્યા કલહથી કલંકિત કરીને તમારી શક્તિનો મિથ્યા વ્યય કરો નહિ; પણ જે જ્ઞાન અને સંસ્કૃતિ બ્રાહ્મણોએ પ્રાપ્ત કર્યા છે તે તમે પણ પ્રાપ્ત કરો; જે જ્ઞાનના પ્રતાપવડે બ્રાહ્મણોએ તમારા ઉપર પોતાનો અધિકાર બેસાડ્યો તે જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવામાં તમારી શક્તિઓનો ઉપયોગ કરો, એટલે

તમારા મનોરથ સિદ્ધ થશે. તમે પણ શા માટે સંસ્કૃત પાંડિતો થતા નથી ? શા માટે તમે હિંદુસ્તાનની તમામ જ્ઞાતિઓમાં સંસ્કૃત જ્ઞાનનો પ્રચાર કરવા માટે લાખો રૂપીઆ ખર્ચના નથી ? મોટો સવાલજ આ છે. જે પણે હું કહું છું તેમ તમે કરશો તેજ પણે તમે બ્રાહ્મણોના ખરોખરીઆ થઈ શકશો. હિંદુસ્તાનમાં ઉચ્ચ પદવી અથવા અધિકાર પ્રાપ્ત કરવાની આજ ચાલી છે.

જેને સંસ્કૃત ભાષાનું ઉચ્ચ પ્રકારનું જ્ઞાન છે, તે ભરતખંડમાં સન્માનને પાત્ર થાય છે. જે તમે સંસ્કૃત શીખશો તો તમારી વિરૂદ્ધ બોલવાની કાઠની પણ હિંમત ચાલશે નહિ. એજ આપણા દેશમાં શક્તિનો મહામંત્ર છે; તેનીજ સાધના કરવા મંડી જાઓ. અદ્વૈતવાદની એક પ્રાચીન ઉપમાં હું અહીં લાગુ પાડીને કહું છું કે, આખું જગત પોતાની માયાથી મોહિત થઈ ગયું છે. દૃઢ સંકલ્પ એ સર્વથી શ્રેષ્ઠ અને અમોઘ શક્તિ છે. દૃઢ ઇચ્છાશક્તિવાળા પુરુષના શરીરમાંથી એક એવા પ્રકારનું તેજ નીકળે છે, કે જેથી કરીને તે પોતાનાજ હૃદયના ભાવ સર્વના હૃદયમાં જગાડી શકે છે. એવા પ્રબળ ઇચ્છાશક્તિવાળા પુરુષો વખતો વખત દુનિયામાં પ્રકટ થાય છે. સંકલ્પનું બળ તમે અનુભવ્યું છે ? ત્યારે અહ્ભુત શક્તિસંપન્ન પુરુષ પ્રકટ થાય છે, ત્યારે તેની પ્રતિભાના બળથી તેના વિચાર આપણા તેમજ બીજા ઘણાના હૃદયમાં પ્રવેશ કરે છે; અને આથી કરીને ઘણા માણસો સરખા વિચારવાળા થાય છે અને એમ કરતાં કરતાં આખો જનસમુદાય બળવાન બની જાય છે. છૂટીછવાઈ વ્યક્તિના ઇળ કરતાં અમુક મંડળ અથવા સમાજનું બળ શા કારણથી વધારે હોય છે ? સમાજનું એકીકરણ એ કાંઈ બહારની ક્રિયા નથી. એક પ્રત્યક્ષ દૃષ્ટાંત જુઓ. શા કારણથી માત્ર ચારજ કરોડ અંગ્રેજો ત્રીશ કરોડ હિંદુઓ ઉપર અધિકાર ભોગવે છે ? એકતાજ એ શક્તિનું મૂળ છે. તમે કદાચ એમ કહેશો કે એ તો જડશક્તિનુંજ પરિણામ છે, પણ એ માન્યતા ખોટી દરે છે. એ જડશક્તિનું નહિ,

પણુ માનસિક અથવા આધ્યાત્મિક શક્તિનું પરિણામ છે. આ ચાર કરોડ અંગ્રેજો પોતાની તમામ સંકલ્પશક્તિનો એકજ દિશામાં એકજ કાર્ય માટે ઉપયોગ કરીને વિજયી નીવડે છે; અને આપણા ત્રીશ કરોડ હિંદુઓમાંથી દરેક જણુ જુદી જુદી દિશામાં છુટાછવાયા પ્રયત્ન કરીને પોતાની શક્તિનો મિથ્યા ક્ષય કરે છે. માટે જો ભરતખંડનું ઉત્ત્વળ ભવિષ્ય જોવાની તમને ઇચ્છા હોય, તો વિજયનો મહામંત્ર જે એકતા, શક્તિસંગ્રહ અને જુદી જુદી ઇચ્છાશક્તિઓને એકજ કેન્દ્રમાં સ્થાપ કરવાની પ્રવૃત્તિ છે, તેનું સાધન કરો. અથર્વાવેદની સંહિતાનો એક અપૂર્વ મંત્ર મને આ સમયે યાદ આવે છે:—

સંગચ્છદ્ધં સંવદ્ધવં સં વો મનાંસિ જાનતાં ।

દેવા ભાગં યથા પૂર્વે ॥ ઇત્યાદિ.

“ તમે બધા એક માર્ગે ચાલનારા , એક પ્રકારની વાણીવાળા કે મનવાળા થાઓ; કારણુ કે, અસલના દેવતાઓ પણ એક મનના હતા; તેથીજ તેઓ પોતાનો હિસ્સો લેવાને સમર્થ થયા હતા.” એનું તાત્પર્ય એ છે કે જ્યારે દેવતાઓ પણ એક વિચારના થયા ત્યારેજ તેઓ મનુષ્યની ઉપાસનાને યોગ્ય થયા હતા. એકતા એજ હરકોઈ જનસમાજના દૃઢ અંધારણનું રહસ્ય છે; અને જ્યાંસુધી તમે ‘ આ આર્ય ’ અને ‘ આ દ્રાવિડ ’; ‘ આ બ્રાહ્મણ ’ અને ‘ આ શૂદ્ર ’; એવી એવી તુચ્છ બાબતો વિષે અંદર અંદર કલહ કર્યા કરશો, ત્યાંસુધી હિંદનું ઉત્ત્વળ ભવિષ્ય ઘડવા માટે જે શક્તિ અને ચેતન જરૂરનાં છે, તેનો સંગ્રહ કરી શકશો નહિ. સ્મરણુ રાખજો કે ભરતખંડના ઉત્કર્ષનો આધાર માત્ર એના ઉપરજ છે. દેશના તમામ માણસોની ઇચ્છાશક્તિના સંમિલનમાં, તેમને એક કેન્દ્રમાં સ્થિર કરવામાંજ ઉત્કર્ષની, વિજયની ચાવી સમાયલી છે. હાલનો દરેક ચીનો પોતાના મનમાં જુદા જુદા વિચાર સેવે છે, અને બધા જાપાનીઝ એકજ વિચારના છે તેનું પરિણામ શું આવ્યું તે તમે

સાંભળ્યું હશે. જગતના ઇતિહાસમાં હમેશાં આ પ્રમાણેજ અનનુ આચ્યું છે. તમે ઇતિહાસ ઉપરથી જોઈ શક્યા હશે કે નાની પણ સુદૃઢ પ્રગ્નઓ, સંખ્યામાં અધિક પણ એકતા અને સુવ્યવસ્થા વગરની પ્રગ્નઓ ઉપર અધિકાર ભોગવતી આવી છે; કારણ કે નાની સુદૃઢ પ્રગ્નઓ પોતાના વિચારની એકતા અને એકાગ્રતા સહેલાઈથી કરી શકે છે; અને તેથી કરીને તેઓ ઘણીજ સહેલાઈથી જળવાન અને ઉન્નત થઈ શકે છે; અને હરકોઈ પ્રગ્નમાં મનુષ્યોની સંખ્યા જેમ વિશાળ તેમ તેને એકજ વિચારથી, એકજ ઉદ્દેશથી કાર્ય કરવું મુશ્કેલ થઈ પડે છે. તેનું અંધારણુ શિથિલ અને વ્યવસ્થા વગરનું થઈ જાય છે. અનિયંત્રિત અને અવ્યવસ્થિત લોકસમુદાય કદિ પણ એકત્રપણે કાર્ય કરી શકતોજ નથી; મારે કોઈ પણ ઉપાયે આપણા અંદર અંદરના કલહ હવે એકદમ અંધજ થવા જોઈએ.

આપણા સમાજમાં એક બીજને દોષ મારી નજરે પડે છે. સન્નારીઓ xક્ષમા કરજો, પણ સેંકડો વર્ષની ગુલામગિરીને પરિણામે આખો દેશ જાણે સ્ત્રીઓનોજ અનેકો હોય તેવો થઈ ગયો છે. આ દેશની અથવા કોઈ પણ અન્ય દેશની માત્ર ત્રણજ સ્ત્રીઓ ફક્ત પાંચજ મિનિટ એકઠી એસે તો લઘ્યા વગર રહેતી નથી. પાશ્ચાત્ય દેશોમાં સ્ત્રીઓની મોટી મોટી સભાઓ ભરાય છે અને સ્ત્રીઓની પદવી તથા અધિકાર વિષે ભાષણો આપી આકાશ ગળવી મૂકે છે; પણ એ વાતને પૂરા એ દિવસ નથી થતા ત્યાર પહેલાં તો તેમની અંદર અંદર કજીઓ સળગે છે અને આખરે કોઈ પુરુષ આવીને તેમના સર્વના ઉપર અધિકાર ચલાવે છે ત્યારે

* આ વ્યાખ્યાન અપાયું ત્યાર પહેલાં થોડા સમય પૂર્વેજ જાપાને ચીનને સખત હાર ખવરાવીને કોરીઆ જિતી લીધો હતો. ભા. ૭ ક.

x આ સંબોધન પુરુષસભાજનોનેજ ઉદ્દેશીને કરાએલું જણાય છે. મુરદાંઓમાં ધૈતન્ય મૂકવા આવા પ્રયોગ થવા સ્વાભાવિક છે. સંપાદક.

તેમની સભાનું કામ આગળ ચાલે છે. આખી દુનિયામાં હજી સ્ત્રીઓને પુરુષના કાણુની જરૂર છે. આપણે બધા પણ સ્ત્રીઓ જેવાજ થઈ ગયા છીએ. જો કોઈ સ્ત્રી બીજી સ્ત્રીઓને સુમાર્ગે દોરવા પ્રયત્ન કરે તો તરતજ બધી સ્ત્રીઓ ભેગી થઈને તેને તોડી પાડે છે, તેના ઉપર સખતમાં સખત આક્ષેપ કરે છે અને તે બેસી બચ ત્યારેજ જાંપે છે, પણ જો પુરુષ તેમના ઉપર સખત ટીકા કરે, તેમના તરફ નિર્દય વર્તન ચલાવે, તેમને વખતો વખત કડવાં વચન સંભળાવે તો તેથી તેમને કશું અપમાન લાગતું નથી; કેમકે તેમને પુરુષોનો અધિકાર સહન કરવાનો અભ્યાસ પડી ગયો છે. આખું જગત જાદુ અને વશીકરણવિદ્યા જાણનાર શક્તિ-સંપન્ન વ્યક્તિઓ સર્વદા ધરાવે છે અને તેઓ ખીજા ઉપર પોતાની શક્તિ અજમાવતીજ આવી છે; પરંતુ જો આપણા દેશ-માંનો કોઈ તેવો માણસ સોનો આગેવાન થવા તૈયાર થાય તો આપણે બધા તેને દબાવી દઈએ છીએ. પણ જો કોઈ પરદેશી આવીને આપણને લાતો મારે, તોપણ તે સહન કરતાં આપણને જરા પણ અથડાં લાગતું નથી; કેમકે આપણને એવા પ્રકારનો વ્યવહાર સહન કરવાનો અભ્યાસ પડી ગયો છે. કપાળ ઉપર દાસત્વનો, ગુલામગિરીનો દાગ ધારણ કરીને આપણે મહાન થવાની શી રીતે આશા રાખીએ ? માટે આજને આજ એ ગુલામગિરીની નીચ ભાવનાનો પરિત્યાગ કરો.

ખીજા પચાસ વર્ષ સુધી આપણી પરમ આરાધ્ય દેવી એકલી હિન્દમાતાજી છે એવી ધારણા કરો. ખીજાં બધાં દેવદેવીઓને એટલાં વર્ષ સુધી વિસારે મૂકશો તો કશી હાનિ થવાની નથી. ખીજા બધા દેવો હમણાં ઉઘી ગયા છે. હાલ માત્ર જ એકજ દેવી જગત અવસ્થામાં છે તે તમારી હિન્દમાતા છે. તેના બાહુ, તેના ચરણ, તેના કાન આખા દેશમાં પથરાઈ ગયા છે. તેમાં તેત્રીશ કરોડ દેવ-તાઓનો સમાવેશ થઈ ગયો છે. તમારી સન્મુખ, તમારી ચારે

આજીએ જ્યાં જીએ ત્યાં આ માતાનાં દર્શન થાય છે, તેને મુકીને તમે શા માટે બીજાં દેવદેવીઓની આરાધના પાછળ ફાંફાં મારો છો ? બસ, હમણાં એ બધાને છોડી દો અને માત્ર એક વિરાટસ્વરૂપની ઉપાસના કરવા તત્પર થાઓ. તેની ઉપાસના કર્યાથી તમામ દેવતાઓની ઉપાસના કરવાનો અધિકાર તમે પ્રાપ્ત કરશો. આ પહેલો પાઠ શીખ્યા વગર તમે કદિ પણ આગળ વધી શકશો ખરો કે ? અહીં માઇલ તો તમારાથી પેટે ચલાતું નથી અને હનુમાનની માફક મહાસાગર કૂદી જવાની હામ બીડો છો ? એ કાંઈ દિવસ નહિ અને. ને યોગી થવું છે ? બધાને ધ્યાનસ્થ થવું છે ? એ કદિ પણ નહિ અને. આખો દિવસ સંસારની અંદર કર્મકાંડમાં, વ્યવહારમાં રચ્યાપચ્યા રહેવું અને સાંજે ઘેર આવી પડાંડીવાળીને નાકવાટે ફૂંકાડા માર્યાથી શું વળે ? યોગ તે કાંઈ રમત વાત છે ? ત્રણ વાર નાક ઝાડ્યું એટલે બસ યોગી થઈ ગયા ? એ કારસ—એ ઢોંગ જવા દો. ખરી જરૂરની વસ્તુ તો ચિત્તશુદ્ધિ છે. ચિત્તશુદ્ધિ કરવી હોય તો પ્રથમ પરમેશ્વરના વિરાટસ્વરૂપની ઉપાસના કરો—જે વિરાટસ્વરૂપ તમારી નજર આગળ છે, જેને જંગલોમાં કે યુદ્ધાઓમાં શોધવા જવું પડે એમ નથી, તમારી આસપાસ ચારે બાજુએ જ્યાં જીએ ત્યાં જીએ દર્શન થાય છે તેની પૂજા કરો. ‘પૂજા’ કરતાં વધારે યોગ્ય શબ્દ બીજો છેજ નહિ. ‘સેવા’ ‘ઉપાસના’ એ શબ્દ પૂર્ણ અર્થવાહક નથી. મનુષ્ય માત્રને—પ્રાણી માત્રને તમે મશ્વરની મૂર્તિઓ માનો, પણ સૌથી પ્રથમ તો તમારા સ્વદેશબંધુઓનીજ પૂજા કરજો. એમનેજ અત્યારે તો આપણા ઇષ્ટ દેવતા તરીકે માનવાની જરૂર છે. આપણે આપણાં ભયંકર કુકર્મનાં ફળ ભોગવીએ છીએ, તોપણ હજી આપણી આંખ નથી ઉઘડતી !

વિષય એટલો બધો વિસ્તૃત છે કે મારે ક્યાં અટકવું તેની મને સમજ પડતી નથી, તોપણ મદ્રાસમાં જે પ્રકારનું કાર્ય કરવાનો મારો વિચાર છે. તે વિષે થોડોક ધસારો કરીને હું આજનું વ્યાખ્યાન

પૂર્ણ કરીશ. આપણા દેશની આધ્યાત્મિક અને લૌકિક કેળવણીની વ્યવસ્થા આપણે આપણાજ હાથમાં લઈ લેવી જોઈએ. મારા કહેવાનો ભાવાર્થ તમે સમજ્યા હશે. તમારે એ વિષે મનમાં સારી રીતે ખ્યાલ બાંધવા, પુષ્કળ ચર્ચા કરવી, વિચાર કરવા, મનન કરવું અને ત્યાર પછી તમારા વિચારોને, તમારી યોજનાઓને વ્યાવહારિક સ્વરૂપ આપવું. બધાં સુધી તમે આ કાર્ય નહિ કરો ત્યાંસુધી તમારા દેશનો ઉદ્ધાર થવાનો નથી. જે કેળવણી હાલમાં આપણા દેશમાં અપાય છે, તેમાં થોડા ઘણા લાભ તો છેજ; પણ તેની સાથે તેનામાં કેટલાએક ભયંકર દોષો પણ છે અને એ દોષો એટલા તો ગંભીર છે કે તેનાથી બધા લાભ દગાઈ જાય છે. પ્રથમ તો એ કે જે કેળવણી મનુષ્યત્વ આપતી નથી તે પૂરેપૂરી અભાવ-મૂલ્યક છે. જે કેળવણીથી અથવા સંસ્કારથી માત્ર ખંડનનું કાર્ય થતું હોય તે મૃત્યુ કરતાં પણ વિશેષ ભયાનક છે. આપણાં બાળકો નિશાળોમાં અને પાઠશાળાઓમાં શું શીખે છે? તેમના મગજ ઉપર કેવા સંસ્કાર પાડવામાં આવે છે? તેઓ એ શીખે છે કે આપણો પિતા મૂર્ખ છે; આપણો દાદો ગાંડો છે; પ્રાચીનકાળના ઋષિમુનિઓ દોંગી હતા; અને આપણાં શાસ્ત્રો અસત્ય વાતોથી ભરપૂર છે. સોળ વર્ષની ઉંમર થતાં પહેલાં તો આપણા દેશના છોકરાઓ ચેતન વગરના, અસ્થિ વગરના, બીજનું નયન્યું નાચે એવાં પૂતળાઓ જેવા થઈ જાય છે. આવા પ્રકારની કેળવણીનું પરિણામ એ આવ્યું છે કે અડધો સેકો થયાં કેળવણી આપવાનું કાર્ય ચાલે છે છતાં પણ મુંબઈ, મદ્રાસ અને બંગાળા એ ત્રણ-માંથી એક પણ ઇલાકામાં સ્વતંત્ર મેધાશક્તિવાળો પુરુષ ઉત્પન્ન થયો નથી; અને જે જે ઉત્સર્ગ શક્તિવાળા પુરુષો ઉત્પન્ન થયા છે તેમણે આ દેશમાં નહિ, પણ કોઈ બીજા દેશમાંજ કેળવણી લીધેલી છે, અથવા તો પોતાનામાં ભરાઈ ગયેલા કુસંસ્કારને દૂર કરવાને તેમણે કેળવણીની પ્રાચીન પદ્ધતિનું અવલંબન કર્યું છે. મગ-

જમાં વિચારોના દગલે દગલા દાખીને ભરવા પણ એ વિચારોને જીરવાય નહિ, તો તે મગજમાં આખી જીંદગી સુધી ગરબડ ગોટાળો ઉત્પન્ન કરે એનું નામ ખરી કેળવણી નથી. આપણે તો જુદા જુદા શુભ વિચારોને એવી રીતે મગજમાં ઉતારીને આપણા પોતાનાં કરી લેવા નેહએ, કે જેથી આપણાં ચારિત્ર્ય અને જીવન દૃઢ થાય અને આપણે ખરા મનુષ્યત્વને પ્રાપ્ત કરીએ. જો તમે માત્ર પાંચજ સારા વિચારોને સારી રીતે જીરવો અને તે વડે તમારા ચારિત્ર અને જીવનનું દૃઢ બંધારણ કરી શકો, તો દગ્ગરો પુસ્તકો ગોખી મારનાર કરતાં તમે વધારે સંગીન કેળવણી પામ્યા છો એમ કહેવાને લેશમાત્ર પણ દરકત નથી.

यथा खरश्चंदनभारवाही । भारस्य वेत्ता न तु चंदनस्य ।

“ચંદનનો ભાર ઉપાડનાર ગધેડો ચંદનના ભારનેજ જાણે છે, પણ તેની સુવાસને જાણતો નથી.”

કેળવણીનો અર્થ અનેક વિષયોનું જ્ઞાન એટલેજ થતો નથી. કેળવણીના સંબંધમાં આપણો આદર્શ એવો હોવો નેહએ કે આપણા દેશની આધ્યાત્મિક તેમજ બીજી લૌકિક કેળવણી આપણા હાથમાં લેવી; અને જો ત્યાંસુધી રાષ્ટ્રીય ધોરણ ઉપર, રાષ્ટ્રીય પદ્ધતિથી એ કેળવણી આપવાની શરૂઆત કરવી. અલગત, આ યોજના ઘણી વિશાળ છે અને આપણા યુવકોને કેવા પ્રકારની કેળવણી આપવી એ પ્રશ્ન ઘણો ગંભીર છે. મારી યોજના ફત્તેહમંદ થશે કે કેમ તે હું કહી શકતો નથી, પણ કોઈપણ ઉપાયે કાર્યની શરૂઆત તો કરવીજ નેહએ.

હવે સવાલ એ છે કે કયા પ્રકારે કાર્ય શરૂ કરવું. દાખલા તરીકે આપણે મદ્રાસની વાત કરીએ. આપણે પ્રથમ એક મંદિર બંધાવવું નેહએ; કારણ કે હિંદુ પ્રજાની ભાવના પ્રમાણે દરેક કાર્યનો આરંભ ધર્મથીજ થાય છે. તમે મને એમ કહેશો કે જુદા જુદા સંપ્રદાયના લોકોમાં આ નવા મંદિરમાં કયા દેવનું પૂજન કરવું

એ બાબતની તકરાર ઉભી થશે. પણ મારી યોજનામાં એવી તકરારને અવકાશ નથી. આપણે જે મંદિરની વાત કરીએ છીએ તેને આપણે સર્વાંશે અસાંપ્રદાયિક બનાવીશું અને બધા સંપ્રદાયના લોકો જેને પવિત્ર માને છે તે ઐક્યકારનીજ ત્યાં ઉપાસના કરાવીશું. જે કોઈ સંપ્રદાય ઐક્યકારની ઉપાસના કરવાને વાંધો લે તો તેનો હિંદુપણા ઉપર લેશ માત્ર લક્ક નથી. કારણ કે દરેક સંપ્રદાયના હિંદુઓ ઐક્યકારને તો પવિત્ર માને છેજ. ભલે દરેક જણ પોતપોતાના સંપ્રદાયની માન્યતા પ્રમાણે ઐક્યકારનો જુદો જુદો અર્થ કરે, પણ બધા સાથે ઉપાસના કરી શકે એવા એક સામાન્ય મંદિરની બાંધેજ જરૂર છે. બીજાં મંદિરોમાં તમારા પોતપોતાના સંપ્રદાયમાં ભિન્ન ભિન્ન ઉપાસનીય દેવોની મૂર્તિઓને ભલે રહેવા દો, પણ આવીં તો તમારે ભિન્ન સંપ્રદાયના લોકો સાથે સહિષ્ણુતાપૂર્વક વર્તન રાખવું પડશે. આ મંદિરોમાં તો જુદા જુદા સંપ્રદાયોના સિદ્ધાંતોમાં જે સામાન્ય તત્ત્વ હોય તેનોજ ઉપદેશ આપવો અને જુદા જુદા લોકોને ત્યાં આવીને પોતપોતાના સિદ્ધાંત અથવા મતનો ઉપદેશ આપવાની પૂર્ણ સ્વતંત્રતા આપવી. માત્ર સરત એટલીજ કે તેમણે બીજા સંપ્રદાય ઉપર આક્ષેપ કરવો નહિ, અથવા અમારોજ મત સાચો છે એવી તકરાર કરવી નહિ. તમારે જે કોઈ કહેવાની ઇચ્છા હોય તે મુખેથી કહેજો, જગતને તેની જરૂર છે; પણ બીજા સંપ્રદાયના લોકો વિષે તમે શો મત ધરાવો છો, તે સાંભળવાની જગતને પ્રસન્ન નથી. માટે એ તમારા મનમાંજ રહેવા દેજો.

બીજી બાબત એ છે કે મંદિરમાં શિક્ષકો અને ધર્મપ્રચારકોને કેળવવાની વ્યવસ્થા રાખવી, અને એવી રીતે કેળવાયલા શિક્ષકો આપણા દેશબાંધવોને ધર્મની તથા બીજા બધા પ્રકારની કેળવણી આપવાને માટે સર્વત્ર મોકલવા. આધ્યાત્મિક અને લૌકિક કેળવણી સાથે આપવી જોઈએ. જેમ હમણાં આપણે ઘેર ઘેર ફરીને એકલા ધર્મનો ઉપદેશ આપવાની વાત કરીએ છીએ, તેમ લૌકિક વિષયની

કેળવણી પણ દેશના બધા માણસોને મળવી જોઈએ અને તેમ કરવામાં ઝાઝી મુશ્કેલી પણ નથી. જેમ જેમ આ શિક્ષકો અને ધર્મ-પ્રચારકોના કાર્યનો પ્રદેશ વધતો જશે તેમ તેમ તેમની સંખ્યા પણ વધતી જશે. એમ કરતાં કરતાં ખીજાં શહેરોમાં પણ એવાં મંદિરોની સ્થાપના થશે અને આખરે સમગ્ર ભરતખંડ તેમનાથી વ્યાપ્ત થઈ જશે. આ મારો કાર્યક્રમ છે.

આ યોજના તમને ઘણી વિશાળ લાગતી હશે, પણ તેને અમલમાં મૂકવાની જરૂર છે. તમે એમ પણ કહેશો કે એ બધા કામને માટે નાણું ક્યાંથી લાવવું ? નાણાંની ખીલકુલ જરૂર નથી. એકલા પૈસાવડે કોઈપણ કાર્ય સફળ થતું નથી. છેલ્લાં બાર વર્ષ થયાં હું કાલે શું ખાઈશ તેનો પણ મેં કશો અંદાજસ્ત કર્યો નથી, પણ નાણું તથા જે જે પદાર્થની જરૂર પડે છે તે બધાં મને આવી મળવાં જ જોઈએ. કારણ કે પૈસો મારો નોકર છે; હું પૈસાનો નોકર નથી. નાણું અને ખીજાં બધાં જોઈતાં સાધનો તમને મળશેજ. અસ, મળવાં જ જોઈએ. માત્ર સારાંશ એટલેજ છે કે કામ કરનારા માણસો ક્યાં છે ?

હું મદ્રાસવાસી યુવકો ! મારી આશા તમારા ઉપર છે. તમે સમગ્ર ભારતીય પ્રજાનો પોકાર કાને ધરશો ? આખી પ્રજા તમારી મદદ માટે પોકાર કરી રહી છે. તમે મારા વચન ઉપર વિશ્વાસ રાખી શકતા હો તો હું તમને કહું છું કે તમારું ભવિષ્ય ઘણુંજ ઉજ્જવળ અને યશસ્વી છે. તમારી પોતાની શક્તિ ઉપર અત્યંત પ્રબળ વિશ્વાસ રાખો. હું નાનો હતો ત્યારે મારામાં ઘણીજ આત્મશ્રદ્ધા હતી અને તેજ આત્મશ્રદ્ધાના પ્રતાપથી હું આજે આ બધાં મુશ્કેલ કામ પ્રારંભ કરી શક્યો છું. તમારે દરેક આત્મશ્રદ્ધાનો સારી રીતે વિકાસ કરવો. તમારે નિશ્ચયપૂર્વક માની લેવું કે આત્માની અંદર અનંત શક્તિનો ભંડાર છે અને તેમ કરશો તો તમે આખા ભરતખંડનો પુનરુદ્ધાર કરી શકશો. હા, પછી આપણે દુનિયાના એકે એક

દેશમાં ફરી વળીશું અને થોડાજ સમયમાં આપણું વિચારનું બળ, જગતની પ્રત્યેક પ્રગ્નનું બંધારણ ઘડવામાં જે જુદી જુદી શક્તિઓ કામ કરી રહી છે, તેમના અંશરૂપ બની જશે. આપણે હિંદુસ્તાનની અને હિંદુસ્તાન બહારની પ્રત્યેક પ્રગ્નના જીવનમાં પ્રવેશ કરીશું, આ પરિણામ લાવવાને આપણે કાર્ય કરવાની જરૂર છે.

હવે એ કાર્યને માટે મારે થોડાક તરુણ પુરુષોની જરૂર છે. વેદમાં લખ્યું છે કે “અશિષ્ઠો બલિષ્ઠો દૃઢિષ્ઠો મેધાવી !” એટલે યુવાન, બળવાન, દૃઢ અને તીક્ષ્ણ બુદ્ધિવાળા પુરુષોજ પર-માત્માની પ્રાપ્તિ કરશે; મારે તેવા માણસો જોઈએ છે. તમારું ભવિષ્ય નક્કી કરવાનો આજ ખરો સમય છે; કેમકે તમે તો યોવનના પૂર્ણ ઉત્સાહથી ભરપૂર છો. પરાક્રમ કરવાનો સમય તમારામાં જીવાતીનું જોર ઉછાળા મારી રહ્યું હોય તેજ છે; નહિ કે તમે ઘરડા થઈ જિંદગીભરના કામના બોજથી ઘસાઈ જાઓ ત્યારે. અત્યારે તમારામાં ઉત્સાહ છે, વીર્ય છે, ચેતન છે, કામ કરવાનો આજ અવસર છે. પ્રભુને ચરણે સુધાયલાં, કરમાયલાં અને કચરાયલાં પુષ્પો અર્પણ ન થાય પણ તાનં, ખાલેલાં, સુગંધવાળાં અને ફાદાં પાણુ સ્પર્શ ન કર્યો હોય એવાં પુષ્પોજ અર્પણ કરવાં જોઈએ. આખી જિંદગી સુધી નોકરી ધંધો કરી કરીને ઘસાઈ ગએલા, નિર્વીર્ય પુરુષો નહિ પણ યુવાન, બુદ્ધિવાન અને સશક્ત પુરુષોજ હિંદુમાતાની સેવામાં અર્પણ થઈ શકે અને તેમનોજ તે સ્વીકાર કરશે. ઉઠો, જાગ્રત થાઓ; આયુષ્ય ઘણું હુંકું છે. વડીલાત કરવા કરતાં કે નકામા કલ્લલ વધારવા કરતાં વધારે મહત્ત્વનાં કામ કરવાનાં પડ્યાં છે. તમારી સ્વજનતિન્ન લલા માટે, આખી માનવજાતિની સેવા માટે તમારી જિંદગીનું બલિદાન આપવું એજ ઉચ્ચ સર્વથી શ્રેષ્ઠ છે. જિંદગીમાં શું છે ? તમે હિંદુઓ છો. તમે તમારી માતાઓના દૂધ-માંથી આત્મા અમર છે એ સત્ય ગ્રહણ કરતા આવ્યા છો. દેહના નાશની સાથે આત્માનો નાશ થતો નથી એ વાત તમારે-હિંદુને

મન સદજ છે. કોઈ કોઈ વાર કેટલાક તરુણ પુરુષો મારી પાસે આવીને નાસ્તિકતા વિષે ચર્ચા કરે છે; પરંતુ કોઈપણ હિંદુ નાસ્તિક થઈ શકે એ હું માનતોજ નથી. ભલે તે પાશ્ચાત્ય અંથોનો અભ્યાસ કરે અને પોતાના મનથી ભલે કદાચ એમ માને કે હું જડવાદી બન્યો છું, પણ એ સ્થિતિ લાંબો વખત ટકશે નહિ. એ જડવાદના વિચાર તમારા હિંદુ લોકોમાં છેજ નહિ. તમારા અંધારણમાંજ ન હોય તેવા વિગ્નતીય વિચારોને તમે કદિ પણ તમારા પોતાના કરી શકશો નહિ. એવા અખતરા કદિ કરતા નહિ. હું નાનો હતો ત્યારે મેં એ અનુભવ કરી જોયો હતો, પણ લાંબો વખત ટક્યો નહિ. આયુષ્ય ડુંકું છે; આત્મા અવિનાશી અને અનંત છે; અને મૃત્યુ થશે એ ચાકસ વાત છે. માટે તૈયાર થાઓ. એક ઉત્તમ આદર્શ લઈને તેમાં આપું જીવન હોમી દેવું એજ આપણો દૃઢ સંકલ્પ થાઓ. જે ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ “ પોતાના ભક્તોના, સાધુપુરુષોના પરિત્રાણને માટે વારંવાર અવતીર્ણ થાય છે ” તે આપણને આશીર્વાદ આપે; અને તેની કૃપાવડે આપણા સર્વ મનોરથ સિદ્ધ થાઓ !

વર્તમાન હિંદુસ્તાન.

(૧૮૬૬ ના માર્ચમાં ઉદ્બોધનને માટે સ્વામીજીએ લખેલા
અંગાળી લેખનું ભાષાંતર.)

વેદિક પુરોહિતો પોતે યજ્ઞ સંબંધી મંત્રો જાણતા અને તેથી કરીને તેઓ બીજા કરતાં શ્રેષ્ઠ મનાતા. આ મંત્રોના પ્રભાવવડે દેવતાઓ તેમના સ્વર્ગભુવનમાંથી નીચે ઉતરી આવીને યજ્ઞમાનેઃ આપેલાં ખાદ્ય અને પેય પદાર્થોનો સ્વીકાર કરતા અને તેની મનકામના સંપૂર્ણ કરતા. આથી કરીને રાજા તેમજ પ્રજાવર્ગ ખેડે પોતપોતાના સાંસારિક સુખની પ્રાપ્તિને માટે આ પુરોહિત વર્ગ તરફ આશાની નજરથી જોતો સોમવહ્નિનું* પુરોહિત લોકો પૂજન કરતા અને મંત્રોચ્ચારના બળવડે એ વેલી વધતી. વળી દેવોને પણ યજ્ઞમાને અર્પણ કરેલો સોમવહ્નિનો રસ ઘણો પ્રિય હોવાથી તેઓ યજ્ઞમાન તરફ કૃપા રાખતા અને તેની મનકામના પૂર્ણ કરતા.

* યજ્ઞ કરનાર.

× વેદમાં સોમવહ્નિનો વારંવાર ઉલ્લેખ કરવામાં આવે છે. યજ્ઞ કરતી વખતે આ છાંડવાનો રસ દેવોને આપવાનો રિવાજ હતો.

આ પ્રમાણે પુરોહિતો દેવોની કૃપાને લીધે ઘણા બળવાન થઇ ગયા અને માનુષી શક્તિને તુચ્છ લેખવા લાગ્યા; કારણ કે દેવોના બળ આગળ મનુષ્યબળનું શું ગણું? જગત ઉપર તમામ પ્રકારની સત્તા ધરાવનાર મોટા મોટા રાજાઓ પણ પુરોહિતો આગળ હાથ જોડી ઉભા રહેતા. પુરોહિતોનો કૃપાકટાક્ષ મોટામાં મોટી મદદ મનાતી, તેનો સામાન્ય આશીર્વાદ રાજ્યના અર્થભંડાર જેટલો કિંમતી મનાતો; અને દુનિયાના કોઈપણ પદાર્થ કરતાં તેની કિંમત વધારે ઉચ્ચી અંકાતી. પુરોહિતો કોઈવાર મૃત્યુ અને વિનાશથી ભરપૂર કાર્યોમાં સામેલ થવાનો રાગને આદેશ કરતા; કોઈવાર મિત્રની માફક તેને ડહાપણ ભરેલી સલાહ આપતા; કોઈવાર ઘણીજ કુટિલ અને સૂક્ષ્મ રાજ્યતંત્રની જાળ પાથરીને તેમાં રાગને સહેલાઈથી પકડી લેતા. આ પ્રમાણે અનેકવિધ કાર્યોમાં કુશળ અનેવા પુરોહિતોએ રાજસત્તાને સ્વાધીન કરી લીધી હતી. એ ઉપરાંત રાગને તેમની વધારે દહેશત એટલા માટે લાગતી કે તેની પોતાની, તેના કુટુંબની અને તેના પૂર્વજોની કીર્તિ પુરોહિતની કલમના એક સપાટાની સાથે સ્થાપિત થાય અથવા હમેશને માટે ભુંસાઈ જાય એમ હતું; કારણ કે ઇતિહાસ લખનાર પણ પુરોહિતોજ હતા. ભલેને, કોઈ રાજા મહા શક્તિશાળી હોય, પોતાની કારકિર્દી દરમ્યાન ઘણી કીર્તિ પ્રાપ્ત કરી હોય અને પ્રજાને પોતાના પુત્રપુત્રી સમાન ગણતો હોય; છતાં પણ જો તેણે પુરોહિત વર્ગની કૃપા પ્રાપ્ત ન કરી તો તેનો યશ તેના મૃત્યુની સાથેજ હમેશને માટે ભુંસાઈ જવાનો, અને આખા જગતે જોને સન્માન આપવું જોઈએ એવા તેના સર્વોત્કૃષ્ટ ગુણો અને ઉપયોગિતા કાળની મહાયુદ્ધમાં દટાઈ જવાના. બીજા હાથપર જે રાજાઓ ઘણા વર્ષ સુધી ચાલે એવા મોટા પાયા ઉપર યજ્ઞ આદરે, અશ્વમેધ વગેરે યજ્ઞો કરે, અને પુરોહિતો ઉપર દ્રવ્યનો વર્ષાદ વરસાવે તેઓનાં નામ ઇતિહાસમાં સુવર્ણ અક્ષરે લખાતાં. પુરોહિતોના કૃપા-પ્રસાદનું એવું ફળ મળતું. પ્રીયદર્શી ચક્રવર્તી સમ્રાટ અશોકની ગમે

એટલી મહત્તા હોય છતાં પુરોહિતોના લખેલા ઇતિહાસમાં તો માત્ર તેના નામનો ઇસારોજ કરવામાં આવ્યો છે; અને પરીક્ષિતનો દીકરો જનમેજય જેણે રાજસૂય યજ્ઞ કર્યો હતો તેનું નામ પુરાણોદ્ધારા એકે એક હિંદુને પરિચિત છે.

રાજ્યનું રક્ષણ કરવા માટે, પોતાના તેમજ પોતાના વીર સરદારોના વિવિધ પ્રકારના વિલાસોને તૃપ્ત કરવા માટે અને તે ઉપરાંત સર્વ શક્તિમાન પુરોહિતોને સંતુષ્ટ કરવા માટે પોતાની તિજોરી સંભર કરવાને—જેમ સૂર્ય પૃથ્વીમાંથી ભેજ ચૂસી લે છે તેમ—રાજા પોતાની રૈયતની દોલત ચૂસી લેતા. બ્રાહ્મણો કરમુક્ત હતા, શદ્રો તો દાસ હતા તેથી કરીને રાજાની દૂઝણી ગાયો, તેમનો ખાસ શિકાર એકલા વૈશ્યો એટલે કે ખેડુતો, પશુપાલકો અને વ્યાપારીઓજ હતા.

હિંદુ તેમજ બૌદ્ધ રાજાઓના વખતમાં પ્રજાવર્ગે રાજ્યવહીવટમાં ભાગ લીધો હોય એવું જોવામાં આવતું નથી. યુધિષ્ઠિર જેવા કેટલાક શાણા રાજાઓ વૈશ્યો અને શદ્રોને ઘેર જતા એ વાત પણ ખરી છે; અયોધ્યાની ગાદી ઉપર સુવરાજ તરીકે રામચંદ્રનો અભિષેક કરવાની પ્રાર્થના પણ રૈયત તરફથીજ થઈ હતી; વળી સીતાની વર્તાણુક ઉપર દીકા પણ રૈયતેજ કરી હતી; પરંતુ રાજ્યવહીવટના બંધારણમાં એક નિયમ તરિકે પ્રજાને પોતાનો મત સીધી રીતે દર્શાવવાનો હક્ક આપવામાં આવ્યો હતોજ નહિ. પ્રજાવર્ગનું પણ કોઈ પણ પ્રકારની પદ્ધતિ વગર અને ઘણીવાર પરોક્ષ તેમજ અવ્યવસ્થિત-પણે બહાર આવવાની કોશીલ કરતું. લોકોને હજી પોતાની સત્તાનું ભાન થયું ન હતું; તેમજ પ્રજાએ પોતાના બળને એકત્ર કરીને એક દિશામાં સંપર્સંપીને કામ કરવાનો કદિ પ્રયત્ન કર્યો નહતો અને તેમ કરવા જેટલી તેમનામાં દૃઢતા પણ ન હતી. જે પ્રકારની શક્તિ અને ચાતુર્યવંદે નાનાં છૂટાંછવાયાં બળને એકત્ર કરીને તેમાંથી મહા બળવાન શક્તિનો ઓઘ ઉત્પન્ન કરાય છે, તે બાળતનું તેમને લેશ માત્રપણ જ્ઞાન ન હતું.

આ વસ્તુસ્થિતિ યોગ્ય નિયમોને અભાવે હતી તેમ ન હતું. નિયમો તો હતા, પદ્ધતિઓ હતી, રાજ્યના વિવિધ અંગોની પરિચાલના માટે જૂદા જૂદા નિયમો સ્પષ્ટ રીતે ઘડવામાં આવ્યા હતા; તેમજ મહેસુલ ઉધરાવવા માટે, લશ્કરની વ્યવસ્થા માટે, ન્યાય ખાતાના વર્ધીવટને માટે ઝીણામાં ઝીણી વિગતો વિચારીને નિયમો બાંધવામાં આવ્યા હતા; પણ ઋપિની આજ્ઞા કે જે પ્રમાણભૂત મનાતી હતી અને જે ઋપિના મધ્યસ્થપણા મારફતે પ્રકટ થએલી સાક્ષાત્ મશ્વરનીજ આજ્ઞા હતી તેના ઉપર એ સર્વનો આધાર હતો. એ કાયદાઓ ઘણા સખત અને સ્થિતિસ્થાપકતા વગરના હતા એમ કહીએ તો ખોટું નથી. આવા સંજોગોમાં લોકો પ્રજ્ઞવર્ગના સામાન્ય કલ્યાણના કાષ્ટપણ હેતુની સિદ્ધિને માટે એકત્ર થઇને કામ કરતાં શીખે, અથવા રાજ્યએ રૈયત પાસેથી અનેક પ્રકારના કર લઇને ભરેલી તીજોરી ઉપર પ્રજ્ઞનો લક્ષ છે એવો ખ્યાલ પણ તેઓ બધા મળીને કરી શકે, રાજ્યની આવક અને ખર્ચ ઉપર અંકુશ રાખવાને પ્રજ્ઞને પોતાના પ્રતિનિધિ મોકલવાનો લક્ષ છે એવી અભિલાષા પણ તેમના હૃદયમાં જન્મે તેવો સંભવ ન હતો; કારણ કે પ્રજ્ઞએ એવી વાતોમાં શા માટે વચ્ચે પડવું જોઇએ ? રાજ્યની આબાદી અને સુસ્થિતિ માટે ઋપિલોકાને દેવો તરફથી મળતી સૂચનાઓ બસ નથી ?

વળી કાયદાઓ તો હતા પણ તે ચોપડીઓમાં હતા. ચોપડીઓમાં લખેલા કાયદાઓ અને તેના વાસ્તવિક અમલની વચ્ચે આસમાન જમીનનો તફાવત હતો; કારણ કે કાયદાઓનો ઉપયોગ કરનાર રાજ્યોજા હતા. સ્વાર્થપરાયણ રાજ્યો તેનો ગમે તેમ અમલ કરતા અને તેને અંકુશમાં રાખનાર પ્રજ્ઞના અવાજનું બળ હતું નહિ. રામચંદ્ર જેવા પ્રજ્ઞાદિતેષી રાજ્યો હતા. પરંતુ અશ્રિવર્ણ જેવા

* એ સૂર્યવંશી રાજ હતા તે પોતાના અંતઃપુરની બહાર નીકળતોજ નહિ. રાજનાં દર્શન કરવાને ઉત્સુક પ્રજા વર્ષમાં અમુક દિવસ

હજારો રાજાઓ ઉત્પન્ન થયા પછી એકાદ રામચંદ્ર દર્શન આપતો હતો અને ઃચંડાશોક જેવા અનેક રાજાઓ થઈ ગયા પછી એકાદ ઃધર્માશોક જન્મ લેતો. પ્રજાને નવજીવન આપનાર અકબર જેવા નૃપતિઓ વિરલ છે. પરંતુ તેમનું રુધિર ચૂસી જનાર ઔરંગઝેબ જેવા અનેક હોય છે. કદાચ બધા રાજાઓ યુધિષ્ઠિર, રામચંદ્ર, ધર્માશોક અને અકબર જેવા દેવાંશી હોઈ તેમના માયાળુ છત્ર નીચે પ્રજા સુખી અને સુરક્ષિત હોય અને તેઓ પ્રજાને પોતાના બાળકની માફક સંભાળતા હોય, તોપણ જે બાળક માની કેડેજ બેસીને ફર્યા કરે અને માનોજ આપેલો કાળીઓ ખાયા કરે તેનામાં ચાલવાની અને પોતાનો ખોરાક પોતાને લાથે ખાવાની શક્તિ આવતી નથી. જે માણસ હમેશાં બીજાના રક્ષણ નીચે રહે છે તેનામાં સ્વસંરક્ષણ કરવાની શક્તિ સારી રીતે બનગૃત થઈ શકતીજ નથી. શરીરે અત્યંત બળવાન અને તરણ પુરુષ પણ જો તેનાં માથાપ તેનું નાના બાળકની માફક જતન કર્યા કરે તો ગમે એટલો મોટો હોય તોપણ સ્વભાવે બાળક જેવાજ રહે છે. લાંબા કાળથી આપણા દેશમાં ઘણાખરા દેવાંશી રાજાઓ રાજ્ય કરતા હોવાથી અને રૈયતનું રક્ષણ અને પોષણ કરવાનું કામ તેમને એકલાનેજ સોંપેલું હોવાથી, પ્રજાવર્ગને સ્વરાજ્યના પાઠ લાણવાનો પ્રસંગ મળતો ન હતો. એવી પ્રજા પોતાની જરૂરની દરેક વસ્તુને માટે રાજા ઉપરજ આધાર રાખતી હોવાથી અને પોતાના સામાન્ય સંરક્ષણ

રાજા અંતઃપુરની બારીએથી પોતાનો પગ બહાર કાઢે તેનાં દર્શન કરીને સંતોષ માનતી. એ રાજા અત્યંત વિષયાસક્તિથી ઉત્પન્ન થયેલા ક્ષયરોગથી મરણ પામ્યા હતા.

* એ બેઠ એકજ અશોકનાં નામ છે. શરૂઆતમાં તેણે પોતાના બાહ્યોને મારી નાખ્યા તેથી તે ચંડાશોક કહેવાયો; પણ પાછળથી તેના જીવનમાં પરિવર્તન થતાં તેણે અનેક ધર્મકાર્યો કર્યા તેથી તે ધર્માશોક કહેવાવા લાગ્યા.

અને કલ્યાણને માટે તેમને પ્રયત્ન કરવાની જરૂર ન હોવાથી ધીમે ધીમે બળ અને ચેતન વગરની થતી ગઈ.

ન્યારે કાષ્ઠપિણુ દેશનો રાજ્યવહીવટ મહાન્ દ્રષ્ટાઓ અને ઋષિઓની ઈશ્વરીય બુદ્ધિથી પ્રેરાયલાં જ્ઞાનના પરિપાકરૂપ શાસ્ત્રોની મર્યાદાનુસાર ધડાયલા કાયદાઓ પ્રમાણે ચલાવવામાં આવે, તો એવી રાજ્યપદ્ધતિથી તવંગર તેમજ ગરીબનું, જ્ઞાની તેમજ અજ્ઞાનીનું, રાજનું અને રૈયતનું—સર્વનું કલ્યાણ થવુંજ જોઈએ; પણ આપણે જોઈ ગયા છીએ કે એ કાયદાઓનો વ્યવહારિક રીતે, નહિ જેવો અમલ થાય છે. પોતાના દેશના રાજ્યકારભારમાં રૈયતનો અવાજ હોવાજ જોઈએ એવું આધુનિક પાશ્ચાત્ય પ્રજાઓનું રાજનૈતિક સૂત્ર મનાઈ ચૂક્યું છે; અને જેની છેલ્લી ગર્જના અમેરિકાના સ્વતંત્ર થયેલાં રાજ્યોએ મેઘગંભીર સ્વરે જગતને સંભળાવી હતી કે, “આ દેશના લોકનું રાજ્યતંત્ર લોકવડે અને લોકોના કલ્યાણને માટેજ ચાલવું જોઈએ.” આ સિદ્ધાંતનો હિંદુસ્તાનના પ્રાચીન ઇતિહાસમાં પૂરેપૂરો અસ્વીકાર થતો હતો એમ તો કહી શકાયજ નહિ. આ દેશમાં આવી ગયેલા ગ્રીક તેમજ બીજા પ્રવાસીઓએ ઘણાં છૂટાં છવાયાં નાનાં સ્વતંત્ર રાજ્યો જોયાં હતાં અને બૌદ્ધ સાહિત્યમાં પણ એવી મતલબના ઘણા ઉલ્લેખ જોવામાં આવે છે. હિંદુસ્તાનમાં ઘણાં ગામડાંઓમાં હજી પણ પંચાયતનું જે ધોરણ જોવામાં આવે છે તેમાં વધારે નહિ તો સ્વરાજ્યનું બીજાં તો હતુંજ; પણ કમનસીબે એ બીજાં હમેશાં બીજાની દશામાંજ રહ્યું. તે જમીનમાં વવાયું ખરૂં, પણ તેમાંથી વૃક્ષ ઉદ્ભવ્યું નહિ. સ્વરાજ્યની આ ભાવના બીજરૂપ અવસ્થામાંથી આગળ વધવા પામી નહિ અને જન-સમાજમાં તેનો પ્રચાર પણ થયો નહિ. ધાર્મિક સંસ્થાઓ તરફ નજર કરીયું તો બૌદ્ધધર્મના ભિક્ષુઓના મઠમાં સ્વરાજ્યની ભાવનાનો પૂર્ણ વિકાસ થયો હતો એની પુષ્કળ સાબીતી મળી આવે છે. હજી પણ આ પંચાયતનું ધોરણ અને સ્વરાજ્યના સિદ્ધાંતો

નાગા સાધુઓના મંત્રદાય ઉપર કેવો અધિકાર ભોગવે છે, તેઓ “ પંચતી સત્તા ” ને કેવું સન્માન આપે છે, તેના પોતાના મંડ-
ળની મર્યાદામાં દરેક સાધુના વ્યક્તિસ્વાતંત્ર્યના હક્ક કેવા જળવાય
છે, અને તેમણે અંદર અંદર એકત્ર થઇને કાર્ય કરવાનું કેવું સુવ્યસ્થિત
ધોરણ રચ્યું છે, તે જોઇને આપણને અનન્યપ્રી થયા વગર રહે નહિ.

બૌદ્ધધર્મનો આવિર્ભાવ થતાં આખા દેશ ઉપર જે પ્રબળ
પ્રવાહ વહેવા લાગ્યો હતો તેના આઘાતથી પુરોહિતોની સત્તા નિર્મૂળ
થઇ ગઈ અને રાજ્યસત્તા વધારે બળવાન બનતી ગઇ. બૌદ્ધ સાધુઓ
સંસારત્યાગી હતા અને વસ્તીની બહાર મહામાં રહેતા હોવાથી તેઓ
સંસાર અને રાજકાર્યને લગતી આગતોમાં લેશમાત્ર પણ માથું
મારતા નહિ. શાપની ધમકી આપીને અને મંત્રપ્રયોગથી અસાધારણ
રીતે બળવાન બનાવેલા બાણવડે રાજસત્તાને પોતાના પગ નીચે
રાખવાની તેમને ઈચ્છા પણ ન હતી; તેમ એ દિશામાં તેમણે યતન
સરખો પણ કર્યો ન હતો. તેમનામાં સંકલ્પશક્તિનો અંશ રહેવા
પામ્યો હોય તોપણ તેને સિદ્ધ કરવાનું કામ તો અસંભવિતજ થઈ
પડ્યું હતું, કારણ કે બૌદ્ધધર્મે સોમરસનું પાન કરનારા અને બલિનો
લક્ષ કરનારા દેવોને તેમના પદ ઉપરથી ગળડાવી પાડ્યા હતા અને
તેમની શ્રેષ્ઠતાનું ખંડન કરી નાખ્યું હતું. બુદ્ધની અવસ્થા બ્રહ્મા
અને ઇંદ્રની અવસ્થા કરતાં પણ અનેકગણી શ્રેષ્ઠ છે, મોટા મોટા
દેવો પણ એવી અવસ્થાએ પહોંચેલા મહાપુરુષની પૂજા કરવાને સ્પર્ધા
કરે છે; એ અવસ્થા પ્રાપ્ત કરવાને મનુષ્યમાત્રનો જન્મસિદ્ધ હક્ક
છે; એ અવસ્થા સર્વને માટે ખુલી છે અને તે વર્તમાન જીવનમાંજ
પ્રાપ્ત કરી શકાય છે, એવો બૌદ્ધધર્મ સ્પષ્ટ અવાજે બોધ કરતો
હતો. આવી રીતે દેવોની પદવી ઉતરી પડી એટલે પુરોહિતોની
શ્રેષ્ઠતા કે જે દેવો ઉપરજ આધાર રાખતી હતી તે સ્વાભાવિક રીતેજ
હુમ્મ થઈ ગઈ.

તેજ પ્રમાણે રાજસત્તારૂપી બળવાન યજ્ઞ જેવા અશ્વની લગામ પણ હવે વૈદિક પુરોહિતોના મજબૂત હાથમાંથી છૂટી બનીને પોતાની મરજીમાં આવે તેમ નિરંકુશપણે વર્તન કરવા લાગી. એ જમાનામાં રાજસત્તાનું કેન્દ્ર યજ્ઞવેદના મંત્રોચ્ચાર કરીને યજ્ઞ કરાવનારા અને સામવેદના મંત્રો ગાનારા પુરોહિતોના હાથમાં ન હતું. તેવીજ રીતે એકબીજાની અલગ થયેલાં નાનાં સ્વતંત્ર રાજ્યો ઉપર રાજ્ય કરનારા ક્ષત્રિઓના હાથમાં પણ ન હતું. હિંદુસ્તાનના એક છેડાથી બીજા છેડા સુધી જેના રાજ્યનો વિસ્તાર હતો અને જેમનાં વિશાળ સામ્રાજ્યોની સીમા મહાસાગર વડે બંધાતી હતી, એવા ચક્રવર્તી રાજ્યોના હાથમાં હવે રાજસત્તા આવી હતી. આ જમાનાના યુગનાયકો હવે વિશ્વામિત્ર કે વશિષ્ઠો ન હતા; પણ ચંદ્રગુપ્ત અને અશોક જેવા પરાક્રમશાળી રાજવીરો હતા. બૌદ્ધયુગમાં ભરતખંડ ઉપર સાર્વભૌમ રાજ્ય સ્થાપન કરનાર નૃપતિઓએ જેટલી દેશની કીર્તિ વધારી હતી. તેટલી બીજા કોઈ પણ યુગમાં કોઈ પણ નૃપતિએ વધારી નથી. આ યુગનાં છેવટનાં વર્ષોમાં પાછો રજપૂતોની સત્તાનો ઉદય થાય છે અને હિન્દુધર્મના વર્તમાન સ્વરૂપનું દર્શન થાય છે. બૌદ્ધ ધર્મની પડતી થયા પછી રજપૂતોની સત્તાનો ઉદય થતાં ભરતખંડની રાજ્યસત્તા, જેણે અત્યારસુધી નિષ્કલંક કીર્તિ પ્રાપ્ત કરી હતી, તે હજારો નાનાં નિર્બળ રાજ્યોમાં વિભક્ત થઈ ગઈ.

આ પ્રમાણે રાજ્યદંડ રજપૂત રાજ્યોના હાથમાં આવતાં પુરોહિત વર્ગે ફરીથી પોતાનું ગુમાવેલું સ્થાન પ્રાપ્ત કરી લીધું ખરું, પણ રાજ્યસત્તાના પ્રતિસ્પર્ધી તરીકે નહિ, પરંતુ તેના સહાયક તરીકેજ તેઓ વર્તન કરી શકતા હતા. પુરોહિતો અને સુકુટધારી રાજ્યો વચ્ચેની પોતપોતાની શ્રેષ્ઠતા સ્થાપન કરવાના ધરાદાયી જેણે સહત વેદના કાળમાં શરૂ થઈને અનેક જમાના થયાં ચાલી આવી હતી, અને જેનો અને બૌદ્ધોએ કરેલા પરિવર્તન દરમ્યાન જે પૂર જોસમાં મચી રહી હતી તેનો હવે હમેશને માટે અંત આવ્યો. પુરો-

હિતો અને રાજ્યો જોઈએ આખા દેશમાં સર્વથી વિશેષ સત્તાવાન હતા તેઓ હવે એક બીજાને અનુકૂળ થવા લાગ્યા. પણ હવેના રાજ્યોમાં અસલના રાજ્યોનું ક્ષાત્રતેજ અને વીર્ય, તેમજ બ્રાહ્મણોમાં તેમના પૂર્વજોનાં બ્રહ્મવર્યસૂ અને તપશ્ચર્યા એમાંનું કશું રહ્યું ન હતું. એ બેઉ જાતિએ પોતપોતાના મૂળ સ્વાભાવિક ગુણો ગુમાવ્યા હતા એથી કરીને સ્વાભાવિક રીતે જે પરિણામ આવવું જોઈએ તે પ્રમાણે આ બેઉ શક્તિઓનો સંયોગ થવાથી તેમનો ઉપયોગ એક બીજાના સ્વાર્થની તૃપ્તિમાં થવા લાગ્યો; અને બેઉના સામાન્ય શત્રુઓ જે તે વખતના ઐહ લોકો હતા તેનો વિનાશ કરવામાં અને એવીજ જાતનાં બીજાં કેટલાંક કામોમાં તેમની શક્તિનો વ્યય થઈ ગયો. આવા સ્વાર્થી હેતુથી પ્રેરાઈને જે લોકો એકબીજા કરે છે તેઓમાં અમુક પ્રકારના દુર્ગુણો આવ્યા વગર રહેતા નથી. એ નિયમ મુજબ પુરોહિતો તેમજ રાજ્યો જનસમૂહનાં રક્ષિત ચૂસીને તેમને નિઃસત્વ કરી નાખવાના, શત્રુવર્ગ તરફ વેર રાખવાના, પારકાની મીલકતને જોર જુલમથી પચાવી લેવાના વગેરે વગેરે અપરાધો કરવા લાગ્યા. અસલની માફક રાજસૂય અને એવા બીજા યજ્ઞો ફરીથી થવા લાગ્યા. પરંતુ તેઓ હવે સહૃદયતાના અભાવે ઉપદ્રાસજનક થઈ પડ્યા. પરિણામ એ આવ્યું કે તેઓ દંભી અને ખુશામતીયા અનુયાયીઓના ગુલામો બની ગયા અને મંત્ર, તંત્ર વગેરેને લગતી ક્રિયાઓ અને અનુષ્ઠાનોમાં નિરંતર રચ્યાપચ્યા રહેવાથી મુસલમાનોના આક્રમણ સામે ધણી સહેલાઈથી પરાજિત થઈ ગયા.

વેદના જમાનામાં પોતાની શ્રેષ્ઠતા સ્થાપન કરવાને પુરોહિત વર્ગે રાજસત્તાની સામે જે કલહ આરંભ્યો હતો અને જે અનેક યુગ સુધી ચાલુ રહ્યો હતો, તેને ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે પોતાની અસૌકિક શક્તિ અને બુદ્ધિના બળથી વધારે નહીં તો પોતાની હયાતી સુધી તો વારીજ રાખ્યો હતો. બ્રાહ્મણોની સત્તા જૈન અને બુદ્ધધર્મે ઉપજાવેલા પરિવર્તન દરમ્યાન હિંદુસ્તાનમાંથી તદ્દન નિષ્ક્રિય થઈ જવા

આવી હતી; અથવા તો બળવાન પ્રતિસ્પર્ધી ધર્મોને આધીન થઈને ટગમગુ થઈ રહી હતી. રજપુતોના ઉદય પછી ત્યારે તેમનું રાજ્ય મિહીરવંશના તથા બીજા રાજાઓના સમયમાં આખા હિંદુસ્તાનમાં વ્યાપી ગયું હતું ત્યારે બ્રાહ્મણોએ પોતાની ગુમાવેલી સત્તા ફરીથી પ્રાપ્ત કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો અને તેમ કરવા જતાં મધ્ય એશિયામાંથી તુરતની આવેલી અસભ્ય અને કૂર જાતિઓની ખુશામત કરવા લાગ્યા. તેમને રાજ કરવા માટે તેમના અનેક નિઘ અને ભયંકર રિવાજો અને ધર્મવિધિઓને તેઓ દેશમાં દાખલ કરવા લાગ્યા. તે ઉપરાંત આ અજ્ઞાન અનાર્ય લોકોને સહેલાઈથી છોતરવાના કામમાં બ્રાહ્મણો ખંત રાખીને મંડેલા હોવાથી તેમણે નવા નવા મંત્રો અને તંત્રો પણ રચ્યાં, અને તેમને આધારે દેશમાં ઘણી નહિ સમગ્ગત્ય એવી ભેદી ક્રિયાઓ અને વિધાનોને હિંદુધર્મમાં સ્થાન મળ્યું. તેમ કરવા જતાં તેઓ પોતાનું અસહનું શાળુપણ, બળ અને ચેતન તથા લાંબા સમયથી પ્રાપ્ત કરેલી પવિત્રતા એ સઘળું ગુમાવી બેઠા.

તેને પરિણામે તેમણે આખા આર્યાવર્તને ઘણાજ અતીતિવાન, ભયંકર નિઘ અને અત્યંત જંગલી જેવા રિવાજોથી પરિપૂર્ણ કરી મૂક્યો અને એવા રિવાજોને અને જલ્દીને તેઓએ પુષ્ટિ આપવાથી તેમને એ કૃત્યને યોગ્ય એવી અચૂક શિક્ષા થઈ, કે જેથી કરીને તેઓ આત્મબળ અને ચેતનરહિત બનીને નિર્બળમાં નિર્બળ બની ગયા. પશ્ચિમ દિશાએથી મુસલમાનોના આક્રમણરૂપી વાવાઝોડાની એક કૂંક લાગતામાંજ તેમનું આખું બંધારણ ચૂર્ણવિચૂર્ણ થઈ ગયું; તેમાં આશ્ચર્ય જેવું કંઈ હતુંજ નહિ. આ પ્રમાણે બ્રાહ્મણોના આધિપત્યનો અંત આવ્યો અને તેનો ફરીથી ઉદય થશે કે નહિ તે કહી શકાતું નથી.

મુસલમાનોના અમલ દરમ્યાન બ્રાહ્મણોના છિન્ન ભિન્ન થઈ ગએલા બળને પુનઃ એકત્રિત કરીને તેનું સુગઠન કરવાનો પ્રયત્ન તદ્દન અસંભવિત જેવોજ હતો. મહંમદ પેગંબર પોતે પણ દરેક પ્રકારના પુરોહિત વર્ગના કદા વિરોધી હતા, અને તેથી તેમને તેમની

સત્તાનો સંપૂર્ણ નાશ થાય એવી આજ્ઞાઓ એને નિયમો ધડયા હતા. મુસલમાની રાજ્યમાં રાજા પોતેજ પ્રજાનો મુખ્ય ધર્મગુરુ ગણાતો હતો; ધાર્મિક પ્રશ્નોમાં પણ તેનો નિર્ણય પ્રમાણભૂત ગણાતો હતો; અને પછી ત્યારે એ રાજ્યએ ચક્રવર્તી સમ્રાટનું પદ પ્રાપ્ત કર્યું ત્યારે તો આખી મુસલમાની આલમ ઉપર આધિપત્ય ભોગવવાની અભિલાષા તેના હૃદયમાં ઉદ્ભવી હતી. મુસલમાની દૃષ્ટિમાં ખ્રિસ્તી અને યાહુદી ધર્મો તિરસ્કારને પાત્ર લાગતા ન હતા. બહુ તો તેમને તેઓ અલ્પ શ્રદ્ધાવાન ગણાતા હતા; પણ હિન્દુઓ તરફ તો તેમનું વર્તન જૂદાજ પ્રકારનું હતું. તેમના અભિપ્રાય પ્રમાણે હિન્દુઓ મૂર્તિપૂજકો અને અત્યંત મૃણાપાત્ર કાફરો હોવાથી તેઓ આ લોકમાં પાક મુસલમાનોને લાથે કતલ થવાને યોગ્ય હતા; પરલોકમાં તેમને માટે નરકની અનંત-કાળ પર્યંત યાતના નિર્માણ થઈ હતી. આવા સંનેગોમાં મુસલમાન રાજ્યકર્તાઓ બ્રાહ્મણો તરફ ઘણોજ અનુગ્રહ બતાવે તો કદાચ તેમને વગર હરકતે જીવતા રહેવા દે એટલુંજ ઘણીવાર તો તેમના તરફ આટલી પણ રહેમ નજર ન રાખવી જોઈએ એવો વિચાર તે રાજ્ય-કર્તાઓને આવી જતો ! જરાક ઉઝ અને અસામાન્ય ધર્મભાવના-વાળો મુસલમાન આદેશાલ ગાદીએ આવતો કે તરતજ આ કાફર લોકોની કતલરૂપી રાજસૂય યજ્ઞ (!) સમારંભ કરવામાં આવતો.

આ પ્રમાણે તટ્ટન જૂદોજ ધર્મ પાળનાર અને જૂદોજ પ્રકારના રીતરિવાજોવાળા વિદેશી રાજ્યોના લાથમાં હવે રાજસત્તા આવી. અને ખીજી બાજુએથી પુરોહિત વર્ગ સમાજના નિયામક અને શાસકના સત્તાધારી સ્થાન ઉપરથી પદબ્રષ્ટ થઈ ગયો. હવે તો મનુ અને ખીજા સ્મૃતિકારોને ઠેકાણે કુરાન અને તેમાં દર્શાવેલા કાયદાઓનો અમલ થવા લાગ્યો હતો. સંસ્કૃત ભાષાના સ્થાન ઉપર ફારસી અને અરબી ભાષાએ અધિકાર કરી લીધો હતો. સંસ્કૃત ભાષા ફક્ત જીતાયલા અને હીણાયલા હિન્દુઓના ધાર્મિક સાહિત્યમાં તથા ધર્મની આખતો-માંજ વાપરી શકાતી. અપમાનિત થયેલા પુરોહિતો અને પંડિતોના

વ્યવસાયમાંજ એ મૃતપ્રાય જીવન ગાળવા લાગી. પુરોહિતો પોતે પણ ખીજે ઉંચા પ્રકારનો વ્યવસાય ન મળવાથી લગ્ન, શ્રાદ્ધ વગેરે સામાન્ય ક્રિયાઓ કરવામાંજ ગુંથાઇ ગયા, અને તે પણ મુસલમાન આદશાહો મહેરબાનીની રાહે કરવા દે તોજ.

વેદના અને તેની લગોલગ પછીના યુગમાં પુરોહિતોની સત્તાના અત્યંત ભારે દબાણને લીધે રાજસત્તાનો પૂર્ણ આવિર્ભાવ થઈ શક્યો ન હતો. તે રાજસત્તા હવે ઐશ્વર્યે ઉપજી કરેલા વિશ્વવને પરિણામે બ્રાહ્મણોનું આધિપત્ય છિન્ન ભિન્ન થઈ જવાથી ભરતખંડમાં પૂર્ણ કળાએ પ્રકાશવા લાગી. ઐશ્વર્ય સામાન્યનો ધ્વંસ અને મુસલમાની સત્તાનો ઉદય, એની વચગાળાના સમયમાં રાજસત્તા રજપુતોદ્ધાર ફરીથી જોર કરવા લાગી હતી, પણ અંતે તેને નિષ્ફળતા મળી હતી. પુરોહિત વર્ગે વેદિક યજ્ઞયાગાદિકના જમાનામાં પોતે ભોગવેલા આધિપત્યને ફરીથી પ્રાપ્ત કરવાનો યત્ન કર્યો એજ આ નિષ્ફળતાનું મૂળ કારણ હતું. એટલી મુખ્ય બાબતો વાચકે ગ્રહણ કરી લશે.

બ્રાહ્મણોના આધિપત્યને પદ્ધતિ કરીને મુસલમાન રાજકર્તાઓએ મૌર્ય, આંધ્ર, ગુપ્ત અને ક્ષત્રપવંશીય રાજાઓના સમયની જાહેરાતોની ધણે અંશે ફરીથી દર્શન કરાવ્યું.

આથી કરીને કુમારીલ ભટ્ટ, શંકરાચાર્ય અને રામાનુજચાર્ય જેવા મહર્ષિઓએ છિન્ન ભિન્ન થયેલી બ્રાહ્મણોની સત્તાને ફરીથી સ્થાપિત કરવાને કરેલા યત્નો નિષ્ફળ નિવડ્યા અને બ્રાહ્મણોને કેટલાક સમય સુધી રજપૂત રાજાઓના શસ્ત્રની સલાય મળ્યા કરવા છતાં પણ જૈન અને ઐશ્વર્યેનો ધ્વંસ કરીને બ્રાહ્મણધર્મને સુગઠિત કરવાને જે જે પ્રયત્નો તેમણે કર્યા, તે બધા મુસલમાની અમલ દરમ્યાન વ્યર્થ ગયા અને તેમની સત્તાને એવો પ્રબળ આઘાત પહોંચ્યો કે તેઓમાં ફરીથી ચેતન પ્રકટાવવાનું સામર્થ્ય રહ્યું નહિ. આ યુગમાં બ્રાહ્મણો અને રાજકર્તાઓ વચ્ચેનો કલહ બંધ પડી ગયો હતો, પણ રાજાઓ પોતેજ એક ખીજ ઉપર આધિપત્ય ભોગવવાને અંદર અંદર

લઢીને એક બીજના બળને ક્ષીણ કરવા લાગ્યા હતા. એ યુગનાં છેવટનાં વર્ષોમાં મુસલમાનોના પ્રાબલ્યની સામે શીખ અને મરાઠાઓ દ્વારા હિન્દુધર્મ પુનઃ માથું ઉંચકવા સમર્થ થયો; પરંતુ એ કાર્ય પણ લડાયક જાતિઓએજ આદર્યું હતું અને તેમાં બ્રાહ્મણો તરફથી કશી સહાય મળી ન હતી; તેમજ એ નવી જનગૃતિમાં ભાગ લેવા તેઓ આગળ આવી શક્યા નહોતા. બ્રાહ્મણોની સત્તાનો પૂરેપૂરો ધ્વંસ થયાની વિશેષ સાબિતી તો એ હતી કે જ્યારે શીખ લોકો કોઈ પણ બ્રાહ્મણને પોતાના સંપ્રદાયમાં દાખલ કરતા, ત્યારે તેને પોતાનાં બ્રાહ્મણ તરીકેનાં ચિન્હોનો જાહેરમાં ત્યાગ કરવાની અને શીખ સંપ્રદાયનાં ચિન્હો ધારણ કરવાની ફરજ પાડતા હતા.

આ પ્રમાણે બ્રાહ્મણો અને અને રાજાઓની પરસ્પર વિરુદ્ધ શક્તિઓનો એક બીજ ઉપર યુગના યુગ પર્યંત આઘાત પ્રત્યાઘાત ચાલુ રહ્યા પછી છેવટે થોડાંક સેકાઓ સુધી રાજસત્તાએ જય મેળવ્યો ખરો, પણ તે ભરતખંડના ક્ષત્રિય રાજાઓએ નહિ. પરંતુ એક વિદેશીય અને વિધર્મી પ્રજાના રાજ્યકર્તાઓએ મેળવ્યો હતો. ત્યાર-પછી મુસલમાન આદશાહોના અમલનાં છેવટનાં વર્ષોમાં ભરતખંડના ઇતિહાસની રંગભૂમિ ઉપર એક તદ્દન નવીન અને બળવાન પ્રજાએ દર્શન આપ્યું અને તેણે આર્યપ્રજાના જીવન ઉપર ધીરે ધીરે પોતાનો પ્રભાવ પાડવા માંડ્યો.

આ વિદેશી સત્તા એવી નવીન છે, તેની પ્રકૃતિ અને કાર્ય-પદ્ધતિ હિન્દુસ્તાનની પ્રજાને માટે એવી વિજ્ઞાતીય છે, નથા તેનો ઉદય અને વિસ્તાર એવી અકલ્પનીય ત્વરાથી થતો ગયો છે, તેમજ તેનું બળ એવું અસામાન્ય અને અજોડ છે કે જેથી ઘણાજ થોડા વખતમાં તેણે આખા હિન્દુસ્તાનને પોતાની સત્તા નીચે કેવી રીતે લાવી નાખ્યો તે વિષે હિંદની પ્રજા આશ્ચર્ય સાથે તર્ક કરવા છતાં હજી પણ એ તેના કાર્ય રહસ્યનો ઘણાજ થોડો અંશ જોઈ શકી છે. આ સત્તા કોણ તે હિન્દુસ્તાનના લોકોને કહેવું પડે તેમ નથી,

તો પણ વધારે સ્ફુટ કરવાને સૂચવી શકે હું ઈંગ્લંડે સ્થાપેલા ભારતીય સામ્રાજ્ય વિષે ઉલ્લેખ કરું છું.

ઘણાજ પ્રાચીન સમયથી ભરતખંડની અથાગ દોલત અને રસાળ ભૂમિને લીધે અનેક બળવાન વિદેશી પ્રજાઓમાં તેને સ્વાધીન કરવાની લોભવૃત્તિ જગૃત થઈ હતી, અને ઘણાં સૈકાઓ થયાં હિન્દુસ્તાન વારાફરતી અનેક પરદેશી પ્રજાઓનો શીકાર થતો આવ્યો હતો; એટલે ઈંગ્લંડ પણ આ રસાળ અને સમૃદ્ધ દેશને ખોતાનો કરી લે એમાં નવાઈ શી?

ધરત્યાર વગરના, નિર્ધન, પરંતુ આધ્યાત્મિક શક્તિરૂપી પ્રચંડ આયુધથી સજ્જ થએલા, ધર્મ તત્ત્વના અગાધ જ્ઞાનથી પ્રતિષ્ઠિત અનેલા, અને વિનાશકારી શાપરૂપી અત્યંત ભયાનક શસ્ત્રવડે બળવાન અનેલા પુરોહિતો આગળ મોટા મોટા મુકુટધારી નૃપતિઓને ત્રાસથી થરથર ડૂંજતા જોવાનો ભરતખંડની પ્રજાને ઘણા જૂના કાળથી અભ્યાસ પડી ગયો હતો; ગર્જના કરતા સિંહને જોઈને જેમ ઘેટાંનું ટોળું ભયગ્રસ્ત થઈને નાસભાગ કરે તેમ ભયસૂચક સૈનિક બળથી મદોન્મત્ત સર્વશક્તિમાન રાજકર્તાઓની નાનામાં નાની આજ્ઞાનું મૂંગે મોઢે પાલન કરવાની તેને ટેવ પડી ગઈ હતી; એટલે ઈંગ્લંડ જેવા દેશના યોગક એકસંખી વેપારી (વ્યાપારીઓ) વિશાળ સમુદ્રો અને મહાસાગરો ઓળંગીને આવા એક તફાળ અગ્નિપ્રવા પ્રદેશમાં વ્યાપાર અર્થે આવે; ત્યારપછી ખોતાની તીક્ષ્ણ બુદ્ધિ અને ધનના જોર વડે પ્રાચીન અને સુદૃઢ હિંદુ તેમજ મુસલમાન રાજ્યોને ખોતાના પક્ષમાં વાળી શકે, અને આખરે એ બેઉની મૂર્ખાઈનો લાભ લઈને ખોતાના હાથમાં તેમને પૂતળાની માફક નચાવી શકે, એટલુંજ નહિ પણ તેમને પૂર્ણ રીતે આધીન બનાવી શકે, અહીંનાંજ શસ્ત્ર, શૌર્ય અને બુદ્ધિબળનો ઉપયોગ તેમના દેશને સમૃદ્ધ કરવાના કામમાં લઈ શકે અને વળી તે દેશના બળવાન અને પ્રતિષ્ઠાવાન ઉમરાવોના વંશજો ઈસ્ટ ઈન્ડીયા કંપની નામની વેપારીઓની પેઢીના નોકર તરીકે

હિંદુસ્તાનમાં આવવાના મુયોગને પોતાની ઉંચામાં ઉંચી અભિલાષાની પૂર્ણાહુતિ સમજે આ બધી ઘટનાઓ ખરેખર હિંદુસ્તાનના લોકોને માટે તો નવીન અને આશ્ચર્યકારકજી હતી.

સત્ત્વ, રજસ્, અને તમસ્ એ ત્રણ ગુણો થોડે ઘણે અંશે તમામ મનુષ્ય જાતિઓમાં જોવામાં આવે છે અને એ ત્રણ ગુણને લઈને બધાજ સુધરેલા જનસમાજોમાં બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય અને શૂદ્ર એ ચાર જાતિઓ હંમેશાં બંધાય છે. એ ત્રણ ગુણની વહેંચણી કોઈ પણ જનસમાજમાં એક સરખી નથી થતી તેથી કરીને જૂદા જૂદા યુગોમાં કોઈવાર એ ત્રણમાંથી અમુક એક, અથવા બે ગુણ ધરાવનારી વ્યક્તિઓની સંખ્યામાં અને સામર્થ્યમાં હંમેશાં વધઘટ થતી જોવામાં આવે છે. કોઈ દેશમાં ઉપર કહી તે ચાર જાતિઓ પૈકી કોઈ પણ એક જાતિનું પ્રાબલ્ય અને સંખ્યા વધી જાય છે તેથી કરીને તે બીજી પણ ત્રણ જાતિઓ ઉપર ઉપરીપણું ભોગવી શકે છે. કેટલોક સમય વીતી ગયા પછી વળી એમાંની બીજી કોઈ જાતિ વિશેષ બળવાળી બને છે. પણ જગતના ઇતિહાસનું બારીકીથી અવલોકન કરતાં સમજાય છે કે કુદરતના અમુક કાયદા મુજબ દરેક જનસમાજમાં બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય અને શૂદ્ર એ ચાર જાતિઓ વારાફરતી એક પછી એક બળવાન બનીને જગત ઉપર અધિકાર ભોગવે છે.

ચીન, બાબીલન, મિસર અને ખાલિફાની પ્રજાઓ, તથા આર્યો, ઇરાનીઓ, યહુદીઓ, આર્યો વગેરે તમામ પ્રાચીન પ્રજાઓના ઇતિહાસ જોતાં જણાય છે કે ઇતિહાસના આરંભના યુગમાં ઉપર કહેલી દરેક પ્રજાના બ્રાહ્મણો એટલે પુરોહિતો સાર્વભૌમ સત્તા ભોગવતા હતા. ત્યારપછી ક્ષત્રિયોની સત્તાનો યુગ મંડાયો. તેમણે અગાધિત રાજકર્તા તરીકે અથવા તો ઉમરાવઃ વર્ગમાંથી પસંદ કરેલા અમુક અમુક સરદારોની રાજસત્તા ધરાવનાર સલાહપે ઘણા સમય સુધી

* અમુક ઉમરાવોની મંડળીવડે રાજકાર્ય કરવાની પ્રથા ગ્રીસમાં હતી.

પોતાનો અમલ વર્તાવ્યો. આધુનિક પાશ્ચાત્ય પ્રજાઓ જેમાં ઇંગ્લાંડ અગ્રસ્થાન ભોગવે છે તેમનામાંજ જગતના ઇતિહાસમાં પહેલીજ વાર વ્યાપારથી સમૃદ્ધ થયેલો વેશ્ય વર્ગ દેશના રાજ્યતંત્ર ઉપર પોતાનો અધિકાર જમાવતો થયો.

પ્રાચીન સમયનાં દ્રોણ અને કાર્થેજનાં રાજ્યો અને તેમને મુકાબલે કાંઈક આધુનિક ગણાય એવાં વેનિસ ઇત્યાદિ નાનાં વાણિજ્યપ્રધાન રાજ્યો પણ ઘણાં બળવાન બનવા છતાં તેમનામાં પણ વેશ્ય વર્ગની સત્તા વાસ્તવિક રીતે જામી શકી ન હતી.

અરૂં જેતાં પ્રાચીન સમયમાં રાજકુટુંબના હાથમાંજ વ્યાપારનાં સૂત્રો હતાં. તેઓજ સામાન્ય પંક્તિના લોકોને અને ધણીવાર પોતાના નોકરોને વ્યાપાર કરવા મોકલતા હતા, અને વ્યાપારનો સધળો નફો પોતેજ ખાઈ જતા હતા. રાજાઓએ નીમેલા ચોક્કસ માણસો સિવાય બીજા કોઈને દેશનો રાજ્યકારભાર કે તેને લગતી બીજી કોઈ પણ બાબતમાં દિરસો તો શું, પણ પોતાનો અભિપ્રાય દર્શાવવાની પણ પરવાનગી આપવામાં આવતી ન હતી. મિસર જેવા અત્યંત પ્રાચીન દેશોમાં પુરોહિત વર્ગે માત્ર થોડા વખત સુધી આધિપત્ય ભોગવ્યું હતું. ત્યારપછી ત્યાં પણ પુરોહિતો રાજસત્તાને આધીન થયા અને તેમના માત્ર સલાયક તરીકેજ કાર્ય કરતા થયા. ચીન દેશમાં ફૂકોન્ફ્યુશિયસની સર્વોપરિ બુદ્ધિવંદે રાજસત્તા એવી મક્કમ પાયા ઉપર સ્થાપિત કરવામાં આવી હતી, કે તે સમયથી અત્યાર સુધી એટલે લગભગ વીસ શતક સુધી પુરોહિત વર્ગને તે સંપુર્ણ અંશે પોતાને સ્વાધીન રાખતી આવી છે, અને સર્વ પ્રકારની સત્તા પોતાનાજ હાથમાં રાખી બેઠેલા ટિબેટના લામાઓને પણ રાજકુટુંબના ગુરુઓ હોવા છતાં ચીનના શહેનશાહને દરેક બાબતમાં અધીન રહીનેજ તેમને જીવન ગુજારવું પડે છે.

હિંદુસ્તાનમાં પણ રાજસત્તાએ પુરોલિત વર્ગ ઉપર વિજય મેળવ્યો અને પોતાનો અપ્રતિહત અધિકાર પ્રવર્તીવ્યો; પરંતુ દુનિયાની બીજી સુધરેલી પ્રજા કરતાં હિંદુસ્તાનમાં આ પ્રસંગ ઘણો મોટો બનવા પામ્યો. તેથી કરીને ચીન, મીસર, આબીસન અને બીજા મોટાં રાજ્યોની સ્થાપના થયા પછી ઘણે વર્ષે ભારતીય સામ્રાજ્યનો પાયો નંખાયો. પુરોલિત વર્ગ ઉપર પોતાનો અધિકાર બેસાડવામાં રાજસત્તાને પૂરેપૂરી નિષ્ફળતા મળી હોય એવું દૃષ્ટાંત ફક્ત ચાલુદીઓના ઇતિહાસમાંથી મળી આવે છે.

ચાલુદીઓમાં તો વૈશ્યો પણ કદી આગળ આવી શક્યા નથી. પુરોલિતોની બેઠીઓમાંથી છૂટા થવાનો ચાલુદીઓના સામાન્ય પ્રજાવર્ગે પ્રયત્ન કર્યો; પરંતુ તેઓ એક બાજુએ બળવાન શૈમન સામ્રાજ્યના બહારના દબાણને લીધે અને બીજી બાજુએ તેમનાથી વિરુદ્ધ ખ્રિસ્તી ધર્મ જેવી ધાર્મિક શક્તિઓના ઉદયથી તેમના આંતરજીવનમાં થયેલી અવ્યવસ્થાને લીધે સમૂળા કચરાઈ ગયા. જેવી રીતે જૂના જમાનામાં લાંબાં યુદ્ધો પછી પુરોલિતોની સત્તા રાજસત્તાને આધીન થઈ ગઈ, તેવી રીતે વર્તમાન સમયમાં થોડાંજ વર્ષથી ઉત્પન્ન થયેલી વૈશ્ય વર્ગની સત્તાના સંપૂર્ણ પ્રદાર વડે અનેક રાજમુગુટ ધૂળ ચાટતા થયા છે, અને અનેક રાજદંડોના કકડે કકડા થઈ ગયા છે. કેટલાક સુધરેલા દેશોમાં કેટલાક રાજ્યોને થોડી ઘણી રાજસત્તા ભોગવવા દેવામાં આવે છે અને તેઓ આદર્શાવી હાઈ અને જાહેરાતોથી ભરે ફરે છે; પરંતુ તેમને નીલાવનાર તો મીડું, તેલ, કાલસા, દારૂ વગેરે પદાર્થો વેચીને અઢળક દોલત સંપાદન કરનાર વૈશ્યોજ છે. અને રાજ્યોને જે બહારનો હાઈ, વૈભવ અને સત્તા ધારણ કરવા દેવામાં આવે છે, તે ફક્ત રાજ્યની શોભાને માટે અને અંદરબાનેથી ખરેખરી રાજસત્તા ધારણ કરનાર વૈશ્યોની કીર્તિ વધારવાને માટેજ હોય છે.

આ બળવાન વૈશ્ય સત્તા છેક વર્તમાન સમયમાંજ ઉદય પામી છે. જેની આજ્ઞાવડે દુનિયાના એક ભાગમાંથી બીજા ભાગમાં એક

પળવારમાં વીજળી સંદેશા લઇ જાય છે; મહાસાગરના પર્વત જેવા મહામોજાઓ ઉપર જેના રાજમાર્ગ છે; જેના ઇશારાથી એક દેશ-માંથી બીજા દેશમાં વ્યાપારને યોગ્ય પદાર્થોની લાવ જ થયા કરે છે અને જેની આજ્ઞા સાંભળીને મોટામાં મોટા રાજાઓ કંપી ઉઠે છે, તે મહા બળવાન વૈરય સત્તાના ઉચ્ચતમ શિખર ઉપર ઇગ્લંડનું ભવ્ય રાજ્યાસન સ્થપાયેલું છે.

તેથી કરીને ઇગ્લંડે હિંદુસ્તાન જીત્યું તેમાં આપણને ઘણી વાર કહેવામાં આવે છે તેમ જીસસનો કે બાઇબલનો પ્રતાપ નથી; તેમજ એ જીત મોગલ કે પદાણોની જીત જેવી નથી; પરંતુ જીસસ અને બાઇબલના નામ પાછળ, ભવ્ય રાજમહેલો, ધરતી ધ્રુવવર્તી હાથી, રથ, ઘોડા અને પાયદળનાં અસંખ્ય સૈન્યો, રણવાદના પ્રચંડ નાદ, નોબત અને પદ્મમના ગડગડાટ, રાજમુકુટનો ભભકાદાર દેખાવ-એ સર્વમાં ચેતન પ્રેરનાર ઇગ્લંડનું જે મહાજન છે તેજ છે. ધૃમાડાથી કાળાં થયેલાં કારખાનાનાં ભુંગળાં જેની જય ધ્વજ છે, વ્યાપારીઓ જેના સૈનિકો છે, જગતના બજાર જેનાં રણક્ષેત્ર છે, અને લક્ષ્મી પોતેજ જેની રાજરાણી છે, એવા ઇગ્લંડના મહાજનનોજ એ સઘળો વિજય છે. એટલા માટેજ મેં અગાઉ કહ્યું હતું કે ઇગ્લંડે હિંદુસ્તાન જીત્યું એ બનાવ ઘણોજ નવીન, અપૂર્વ અને આશ્ચર્યકારક છે. આ મહા બળવાન સત્તા સાથે હિંદુસ્તાનનો સંયોગ થવાથી હિંદુસ્તાનના ઇતિહાસમાં કેવાં કેવાં પરિવર્તન થશે અને તેને પરિણામે તેનો ભાવિ ઇતિહાસ કેવું સ્વરૂપ ધારણ કરશે તેનું અનુમાન પાછલા ઇતિહાસ-પરથી થઈ શકતું નથી. બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈરય અને શૂદ્ર, એ ચારે એક પછી એક જગતમાં સાર્વભૌમ સત્તા ભોગવે છે એવું મેં પ્રથમ કહ્યું હતું. એ ચારમાંથી કોઈ પણ વર્ણની સત્તા ન્યારે પૂર્ણકળાએ આવે છે ચારે તે દારા લોકોનું કલ્યાણ થાય એવાં, તેમજ હાનિ પહોંચે એવાં પણ, કેટલાંક કાર્યો થઈ જાય છે.

પુરોહિતોની સત્તાનો પાયો સૈનિકબળ ઉપર નહિ પણ બુદ્ધિબળ

ઉપર હોવાથી તેમની સત્તાનો ઉદય થતાંની સાથે દેશમાં સાહિત્યના અને બુદ્ધિને લગતા અભ્યાસનો પુષ્કળ ફેલાવો થવા પામે છે. ઇન્દ્રિયોથી જે પર છે એવી આધ્યાત્મિક સૃષ્ટિ સાથે સમાગમમાં આવવાની તેમજ તેની પાસેથી સલાય મેળવવાની દરેક મનુષ્યને લંબેશાં ઉત્કંઠા રહે છે; પણ સામાન્ય કોટિના ઘણાખરા માણસોથી એ સૃષ્ટિમાં પ્રવેશ કરી શકાતો નથી. માત્ર થોડાક મહાન્ આત્માઓ જેઓ પોતાની ઇન્દ્રિયો ઉપર સંપુર્ણ સંયમ રાખી શકે છે અને જેમના સ્વભાવમાં સત્ત્વગુણનું પ્રાધાન્ય હોય છે, તેઓજ જડ પદાર્થોના દુર્ભેદ પડાને ભેદીને ઇન્દ્રિયાતીત વિષયોનો સાક્ષાત્કાર કરી શકે છે. સૂક્ષ્મ સૃષ્ટિમાં થતી ક્રિયાઓ તેઓજ જાણી શકીને ત્યાંના સંદેશ જગતને સંભળાવે છે અને ત્યાં જવાનો માર્ગ બીજાઓને બતાવે છે. આવા મહાન્ આત્માઓ તે પ્રાચીન કાળના જગદ્ગુરુઓ, મનુષ્યસમાજના નેતાઓ અને નિયામકો પુરોહિતો છે.

સાચા પુરોહિતો દેવોને ઓળખે છે અને દેવોની સાથે વાર્તાલાપ પણ કરી શકે છે, તેથી કરીને જગતમાં તેઓ દેવતુલ્ય પૂજ્ય છે. સંસારને લગતા કોઈ પણ વિષયના વિચારથી તેઓ તદ્દન મુક્ત રહે છે. પોતાના નિર્વાહને માટે તેમને પરિશ્રમ કરવાની જરૂર હોતી નથી. ઉત્તમમાં ઉત્તમ ખાવાપીવાના પદાર્થો દેવોને અર્પણ કરવામાં આવે છે અને દેવોના સાક્ષાત પ્રતિનિધિઓ પુરોહિતો હોવાથી પુરોહિતોના મુખદ્વારાજ દેવો એ પદાર્થો ગ્રહણ કરે છે. જાણ્યે કે અજાણ્યે પણ સમાજ પુરોહિત વર્ગને પુષ્કળ અવકાશ આપે છે, તેથી કરીને તેમને ધ્યાનસ્થ થવાને અને હિંચા પ્રકારના વિચારનું ચિંતન કરવાનો ઉત્તમ મુયોગ મળે છે. જ્ઞાન અને વિદ્યાનો વિકાસ પુરોહિતોની સત્તાના સમયમાં થાય છે તેનું આજ કારણ છે. વળી એક બાબતે વિકરાળ સિંહરૂપી રાજસત્તા અને બીજી બાબતે ભયભીત થયેલાં ઘેટાં જેવો પ્રજનવર્ગ એ બેની વચમાં આત્મચુસ્તતા ઉભી રહે છે. તે સત્તાના હાથમાં આધ્યાત્મિક શક્તિઓથી ભરપૂર જે રાજદંડ રહેલો છે, તેના

વડે ગરીબ રૈયતપર વિનાશ સૂચક છલંગ મારવા તૈયાર થયેલો સિંહ અંકુશમાં રહે છે. ધન અને સૈન્યના મદથી ઉન્નત થએલી રાજસત્તાનો અગ્નિ ઘણો પ્રચંડ હોઈને પોતાના માર્ગમાં અંતરાય રાખનાર પદાર્થમાત્રને ભસ્મીભૂત કરવા સમર્થ છે; પણ જેમ વરસાદ પડતાંની સાથેજ દાવાનળ હોલવાઈ જાય છે તેમ ધન અને સૈન્ય વગરના પરંતુ પોતાની આધ્યાત્મિક શક્તિ ઉપર નિર્ભર રહેનારા કૌશીનધારી ઋષિના એક શબ્દમાત્રથીજ રાજસત્તા રંક બની જાય છે. બ્રાહ્મણસત્તાના ઉદયની સાથે સાથેજ સંસ્કૃતિનો પ્રથમ યુગ આરંભાય છે, પાશવ પ્રકૃતિ ઉપર દૈવી પ્રકૃતિનો અને જડ પદાર્થ ઉપર ચેતનનો પહેલ વહેલો વિજય જોવામાં આવે છે, અને કુદરતના નિયમોને સંપૂર્ણ રીતે અધીન એવા હાડમાંસના બનેલા મનુષ્ય શરીરમાં રહેલી દિવ્ય શક્તિઓનો પ્રકાશ પહેલીવાર પ્રકટ થાય છે. જડપદાર્થ અને ચેતન શક્તિનો ભેદ શોધી કલાડનાર પુરોહિતો છે. આ જગતનો સુદૃઢ જગત સાથે સમાગમ કરાવી આપનાર પણ તેઓજ છે; મનુષ્યને મશ્વરનો સંદેશ પહોંચાડનાર પણ તેઓજ છે; અને રાજા અને પ્રજાને સાંધનાર પૂલની માફક ઉભા રહેનાર પણ તેઓજ છે. તેમનાં આધ્યાત્મિક શક્તિ, જ્ઞાન અને વિદ્યા પ્રત્યેની અનન્ય ભક્તિ અને તીવ્ર વૈરાગ્ય એ સર્વ વડે આખા જગતના કલ્યાણ અને શ્રેયનો પહેલો ફળગો પોષાય છે અને તેમના આત્મબલિદાન વડે તેના ઉપર જલસિંચન થાય છે. દરેક દેશમાં પુરોહિત વર્ગને સૌથી વધારે સન્માન મળી તેમનું અત્યંત ભક્તિપૂર્વક પૂજન થાય છે તેનું આજ કારણ છે; અને એજ કારણને લીધે એવા મહાત્માઓનું નામરમરણુ પણ આપણે પવિત્ર માનીએ છીએ.

પણ આ બધાની સાથે કેટલાંક અનિષ્ટ પરિણામો પણ ઉત્પન્ન થાય છે. જીવનની સાથેજ હમેશાં મૃત્યુનાં બીજ પણ વધાય છે. પ્રકાશ અને અંધકારનાં દ્વંદ્વો અનાદિકાળથી જોડાજોડજ ચાલ્યાં આવે છે. બ્રાહ્મણસત્તાના ઉદયને પરિણામે એવાં કેટલાંક અનિષ્ટ પરિણામો

હસ્તીમાં આવ્યાં હતાં કે જેને વખતસર દાખી દેવામાં ન આવે તો તેમાંથી સમાજનો વિનાશ થયા વગર રહેજ નહિ. સ્થૂળ પદાર્થોદ્ધાર કામ કરનારી શક્તિ તો સર્વને અનુભવગમ્યજ હોય છે. શાસ્ત્રોના પ્રહારમાં અથવા અગ્નિ અને વિજળીની દાહક શક્તિમાં જે મહા બળવાન સ્થૂળ શક્તિ રહેલી છે તેને હરકોઇ જોઇ અને જાણી શકે છે, તેના અસ્તિત્વમાં તેમજ તેના ખરાપણામાં કોઇને સંદેહ હોતો નથી; પણ તે શક્તિનો મૂળ લાંડાર અને જે સાધનદ્વારા તે વ્યક્ત થાય છે તે સાધન એ બંને બહુજ સૂક્ષ્મ અને અદૃશ્ય હોય છે. જ્યારે અમુક શબ્દના ઉચ્ચારણમાં, શબ્દોના ઉચ્ચાર કરવાના ચોક્કસ પ્રકારમાં, અમુક ગૂઢ મંત્રોના માનસિક જપમાં અથવા એવીજ જાતની અમુક માનસિક ક્રિયાઓ અને સાધનોમાં અદ્ભુત શક્તિ રહેલી જોવામાં આવે છે, ત્યારે જેમની શ્રદ્ધા બીજી કોઈ રીતે ડગે નહિ તેઓ પણ ડોલી ઉઠે છે.

પરંતુ એ સાધન અને શક્તિનો દુરુપયોગ પણ થઈ શકે છે. જ્યારે વિપત્તિ, ભય, ક્રોધ, ઈર્ષ્યા, વંર અને મનુષ્ય હૃદયમાં રહેલા બીજા અધમ પ્રકારના જુરસાઓ પોતાનું કાર્ય કરવાને માટે સ્થૂળ હથીઆરો અને સ્થૂળ ક્રિયાનો ઉપયોગ ન કરતાં સ્તંભન, ઉચ્ચાટન, વશીકરણ, મારણ વગેરે બેદભરેલી ક્રિયાઓનો ઉપયોગ કરે છે, ત્યારે એવી ક્રિયાઓ કરનાર જે હમેશાં ઘણુંજ ગૂઢ અને લોકથી નહિ સમજી શકાય એવું બેદભરેલું જીવન ગુજારતા હોય છે તેમની આસપાસ રહેલા બેદનો પડદો વધારે ગાઢ અને અસ્પષ્ટ બને છે. એવાં માણસોને સીધો અને સરળ ઉપાય સૂઝતો નથી, અને સૂઝે તો પણ તેમણે લાંબા સમય સુધી સેવેલી કુટિલતાને લીધે તેમને હાથે વઠ નીતિનોજ અંગીકાર થાય છે. તેઓ સચ્ચાઈનો અંશ ગુમાવે છે અને તેમના હૃદય ઘણુંજ સંકુચિત બની જાય છે તે ઉપરાંત વધારે ભયંકર પરિણામ એ આવે છે કે, “ જે શક્તિવડે મેં દેવાને વશ કર્યા છે; જે શક્તિવડે હું શરીરના અને મનના વ્યાધિ ઉપર જ્ય

મેળવી શકું છું; જે શક્તિવડે ભૂતો, પિશાચો અને દૈત્યોને વશ કરીને તેમની પાસે પોતાની આજ્ઞાનું પાલન કરાવી શકું છું; તે શક્તિને મારે શા માટે ખીજીને આપવી જોઈએ ? કઠોર તપશ્ચર્યા કરીને મેં એ શક્તિઓ મોંઘે મૂલ્યે મેળવી છે, એ મહા મૂલ્યવાન શક્તિઓ મેળવવાને મેં ધન, કીર્તિ, મોટાઈ અને તમામ પ્રકારના સાંસારિક સુખોપભોગોનો ત્યાગ કર્યો છે, તે શક્તિ હું શા માટે ખીજીને આપું ?” સ્વાભાવિક રીતે પુરોહિત વર્ગ આવા પ્રકારના વિચાર કરે છે. વળી આ શક્તિઓ તદ્દન સૂક્ષ્મ હોવાથી તેમને ગુપ્ત રાખવાની જોઈએ તેટલી અનુકૂળતા હોય છે. આ પ્રમાણે સંજોગોના ગુંચવણ ભરેલા ચક્રમાં ગુંચવાઈ જઈને મનુષ્યસ્વભાવ કુદરતી રીતેજ વિકૃતિ પામે છે, અને ગોપન કરવાનો અભ્યાસ પડી જવાથી અતે તે અત્યંત સ્વાર્થી અને દંભી બનીને એવા દુષ્ટ સ્વભાવનાં નાશકારક પરિણામોનો ભોગ થઈ પડે છે. સમય જતાં પોતાની શક્તિઓને ગુપ્ત રાખવાની ઇચ્છાનો તેમના પોતાના ઉપરજ પ્રત્યાઘાત થાય છે. જ્ઞાન અને શક્તિઓનો જેવો જોઈએ તેવો ઉપયોગ અને ફેલાવો ન થવાથી તેમનો ધીમે ધીમે ક્ષય થતો જાય છે, અને જે કંઈ થોડું ઘણું રહી જાય છે તે યોગ્ય પુરુષાર્થથી નહિ પણ કોઈક અલૌકિક રીતે પ્રાપ્ત થએલું છે એવી ખોટી માન્યતા લોકોના મનમાં ઉત્પન્ન થાય છે. આથી કરીને નવું જ્ઞાન, નવા વિચાર, નવી વિદ્યા પ્રાપ્ત કરવાને જે પ્રયત્નો થવા જોઈએ તે સદંતર બંધ થઈ જાય છે; એટલુંજ નહિ પણ જે કંઈ સચવાઈ રહ્યું હોય તો તેને તાજું રાખવા જોઈએ અને તે કટાઈ ન જાય તેટલા પૂરતી પણ ચેષ્ટા કરવામાં આવતી નથી. પરિણામે પુરોહિત વર્ગ તેમના પૂર્વજોનું જ્ઞાન અને તેમની અડગ આત્મશ્રદ્ધા એ બેઉ તરફો ગુમાવે છે; અને પછી પોતાના પૂર્વજો કેવા હતા તેના મિથ્યા ગુણગાન કરવા માંડે છે અને જે કીર્તિ, અધિકાર, સન્માન અને શ્રેષ્ઠતા તેમના પૂર્વજો પામતા હતા તે પોતાને પણ પ્રાપ્ત થાય તેને માટે મિથ્યા વલખાં મારવા લાગે

છે. આ બધાના પરિણામે પુરોહિત વર્ગનો ખીજ ન્યાતો સાથે ભારે ઝઘડો ઉત્પન્ન થાય છે.

પ્રકૃતિનો એક એવો નિયમ છે કે જ્યારે જ્યારે નવીન અને બળવાન શક્તિ જન્મત થાય છે, ત્યારે ત્યારે તે જીર્ણ અને બળહીન થએલી વ્યક્તિઓને જીતીને તેનું સ્થાન ગ્રહણ કરવાનો યત્ન કરે છે. પ્રકૃતિનું એવું નિર્માણ છે કે, “ જીવન વ્યવહાર ચલાવવાને માટે જેઓમાં પૂરતું જીવનતત્ત્વ હોય અને તેમાંથી પણ જેઓ સર્વથી વિશેષ બળ અને ચેતનવાન હોય તેમનેજ જીવતા રહેવા દેવા અને બાકીનાં નિઃસ્તવ બોખાંઓને જગતમાં રહેવા માટે અયોગ્ય ગણીને બહાર ફેંકી દેવાં. ” આ નિયમ પ્રમાણે પ્રાણીઓમાં અને પ્રજાઓમાં અંદર અંદર રસાકસી ઉત્પન્ન થાય છે અને અંતે જેઓ પોતાના બળવડે તથા બીજા કેટલાક ગુણોવડે જીવવા માટે સર્વથી વિશેષ યોગ્ય હરે છે, તેઓજ જીવતાં રહીને બાકીનાઓ માર્યા જાય છે. પુરોહિત વર્ગ અને ખીજ વર્ણો વચ્ચે જે રસાકસી ઉત્પન્ન થઈ હતી તેનું પરિણામ પણ શું આવ્યું તે આપણે જોઈએ છીએજ.

પુરોહિત વર્ગના ઉદયના સમયમાં વૈરાગ્ય, મનોનિગ્રહ અને તપશ્ચર્યા એ ત્રણ જે તેમના મુખ્ય ગુણો હતા તેમનો ઉપયોગ તેઓ શુદ્ધ સત્ય જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ માટેજ કરતા હતા; પણ ત્યાર પછીના જમાનામાં જ્યારે તેમની સત્તાનો ક્ષય થવા લાગ્યો ત્યારે એના એજ ગુણ તેઓ ખીજ ન્યાતો ઉપર પોતાની સત્તા દઢ કરવામાં, પોતાના અમુક ખાસ અધિકારોને કાયમના કરી લેવામાં અને પોતાના ઉપભોગનાં સાધનોની વૃદ્ધિ કરવાના કામકાજમાં કરવા લાગ્યા. જે આધ્યાત્મિક શક્તિના પ્રભાવવડે તેમનું આખા દેશ તરફથી સન્માન અને પૂજન થતું હતું તે દિવ્યશક્તિની અધોગતિ કરીને તેને છેક નીચામાં નીચા કાર્યમાં વાપરવા લાગ્યા. તેઓ જીવનનું લક્ષ્ય વીસરી ગયા, મુકરર સિદ્ધાંત વગર ગમે તેમ જીવનવ્યવહાર ચલાવવા લાગ્યા અને તેમ કરીને જેમ કરોળીઓ પોતાની રચેલી જાળ પોતાનીજ આસપાસ

વીંટાળતો જાય છે, તેમ પુરોહિતો પોતાનીજ પાથરેલી જાળનો ભોગ થઇ પડ્યા. જે બેડીઓ બીજાઓને પગે પહેરાવવા માટે તેમણે અનેક બેડીઓથી અત્યંત કાળજીપૂર્વક ઘડવા માંડી હતી, તેજ બેડીઓનાં ઉપરા ઉપરી અંધનોવડે હવે તેમના પોતાનાજ પગ અંધાઇ ગયા છે અને તેનાથી અનેક રીતે તેમની ઉન્નતિ અટકી પડી છે. “ સેંકડો જાતની વિચિત્ર વિધિઓ, ક્રિયાઓ અને સંસ્કારો, એ શરીર અને મનની શુદ્ધિનાં આજ્ઞ સાધનો છે. ” એમ લોકોને સમજાવીને આખી જનસમાજને આ ક્રિયાઓ અને વિધિઓથી અસંખ્ય બેડીઓવડે જકડી લેવાની ઇચ્છાથી તેમણે આ કપટજાળ આખા દેશ ઉપર પાથરી હતી; પણ તેમાં હવે તેઓ પોતેજ સપડાઇ ગયા છે. એ વિધિઓ અને ક્રિયાઓ વડે તેઓ માથાથી તે પગ સુધી અંધાઇ ગયા છે, અને તેમાંથી છૂટા થવાનો લેશ માત્ર પણ સંભવ ન લાગવાથી તેઓ એવીને એવીજ લાલતમાં ઘોરવા લાગ્યા છે. તેઓ તેમાંથી છૂટા થઈ શકે એ બહુજ મુશ્કેલ છે તેમનું જીવનજ એ ક્રિયાઓ અને વિધિઓની સાથે એવું યોગ્યોત થઈ ગયું છે કે, એ ક્રિયાઓને તેમનામાંથી ખેંચી કઢાડવામાં આવે તો લાલના બ્રાહ્મણોનું તેમણે પોતે માની લીધેલું બ્રાહ્મણપણું પણ નીકળી ગયા વગર રહેજ નહિ. મનુષ્યમાત્રમાં સ્વાભાવિકરીતે પ્રગતિ કરવાની પ્રયત્ન ઇચ્છા રહેલી હોવાથી “ જ્યાં સુધી પોતે આ ખરાબ બેડીઓમાં જકડાઇ રહેશે ત્યાં સુધી પોતાની લેશમાત્ર પ્રગતિ થઇ શકવાની નથી ” એમ સમજી કેટલાક બ્રાહ્મણોએ જોર કરીને આ બેડીઓ તોડી નાંખવા માંડી છે. દ્રવ્યની પ્રાપ્તિ કરવાના હેતુથી બીજી નાતોનો ધંધો તેઓ ગ્રહણ કરે છે, પણ તેવા માણસો પાસેથી તેમના પુરોહિતો તરીકેના (ક્રિયાઓ કરાવવા વગેરેના) અધિકાર સમાજ ખુંચવી લે છે. જે બ્રાહ્મણો શિખા રાખતા નથી, તેમના પૂર્વજોના રીતરિવાજનું પાલન કરતા નથી અને યુરોપીયન જેવો પોશાક પહેરીને પશ્ચિમના રિવાજો ગ્રહણ કરીને અર્ધા હિંદુ અને અર્ધા સાહેબ જેવા થઇને ફરે છે, તેમના બ્રાહ્મણ-

ત્વમાં સમાજને શ્રદ્ધા રહેતી નથી; પરંતુ તે છતાં પણ હિંદુસ્તાનના જે જે લાગમાં અંગ્રેજ રાજ્યનો અમલ સ્થપાયાથી નવી કેળવણીની શરૂઆત થઈ ગઈ છે અને પૈસો કમાવાનાં નવાં નવાં સાધનો ઉઘડવા લાગ્યાં છે ત્યાં હજારો બ્રાહ્મણોના છોકરા વંશપરંપરાનો યાત્રિક અને શુક્લનો ધંધો છોડી દેવા લાગ્યા છે, અને ખીજી ન્યાતોના ધંધા ગ્રહણ કરીને વધારે સારી કમાણી કરતા થયા છે અને પરિણામે પુરોહિતવર્ગના રીતરિવાજો જે હજારો વર્ષની વંશપરંપરાથી ચાલ્યા આવે છે તે નાબૂદ થતાં થતાં થોડાજ સમયમાં તદ્દન અદૃશ્ય થઈ જશે એવાં ચિન્હો નેવામાં આવે છે.

ગુજરાતમાં બ્રાહ્મણોની દરેક ન્યાતમાં બે વર્ગ પડી ગયા છે; એક વર્ગ શુક્લવૃત્તિ કરે છે અને બીજો વર્ગ જે ગૃહસ્થ કહેવાય છે તેઓ નોકરી, વેપાર વગેરે ગમે તે ધંધો સ્વીકારે છે. શુક્લવૃત્તિ કરનારાજ “બ્રાહ્મણ” કહેવાય છે અને બાકીનાઓ અસલના બ્રાહ્મણોના વંશજો હોવા છતાં પણ શુક્લવૃત્તિ કરનારાઓ સાથે કન્યા-વ્યવહાર રાખતા નથી. દાખલા તરીકે નાગરોમાં જેઓ “નાગર બ્રાહ્મણ” કહેવાય છે તેઓજ માત્ર દાન-દક્ષિણા લે છે અને ક્રિયા કર્મ કરાવે છે. બાકીના પોતાને એકલા “નાગર” જ કહેવડાવે છે. તેઓમાંના ઘણા ખરા સરકારી નોકરી કરે છે અથવા વૈશ્ય જ્ઞાતિને લગતા અન્ય વ્યવસાયમાં જોડાય છે. પણ આવા વિભાગ ગુજરાતમાં લાંબા સમય સુધી નહિજ નભી શકે એવું મને સમજાય છે; કારણ કે “નાગર બ્રાહ્મણ” ના પુત્રો પણ અંગ્રેજ કેળવણી લેતા થયા છે. અને ધીમે ધીમે શુક્લવૃત્તિનો લાગ કરીને સરકારી નોકરી અથવા વેપાર રોજગાર કરવા લાગ્યા છે. ઘણાજ ધર્મચુસ્ત પંડિતોને પણ તેમની કમાણી ઘટી જવાથી પોતાના છોકરાઓને સરકારી શાળાઓમાં અને પાઠશાળાઓમાં લણવા મૂકવાની જરૂર પડતી જાય છે, અને વખતને માન આપીને વકીલ દાકતરના અથવા એવા કોઈક વૈશ્યને લગતા વ્યવસાયો સ્વીકારવા લાગ્યા છે. જો થોડો વખતજ

અત્યારની માફક ભરતખંડની પ્રગ્નનો જીવનપ્રવાહ વલ્લો જશે તો દેશમાં પુરોહિત વર્ગને તો હિલા રહેવાની જગ્યા મળશે કે નહિ તે એક ગંભીર અને વિચારણીય પ્રશ્ન છે. પુરોહિત વર્ગની પ્રતિષ્ઠા અને સત્તાને ઉતારી પાડ્યાનો આરોપ પુરોહિતોના પોતાના ઉપરજ ન મૂકતાં જેઓ અમુક વ્યક્તિ કે મંડળ ઉપર મૂકે છે તેમણે જાણવું જોઈએ કે કુદરતના ચોક્કસ અનિવાર્ય નિયમ પ્રમાણે પુરોહિતોએ પોતાના વિનાશનાં બીજ પોતાના હાથેજ વાવ્યાં હતાં, અને તેનાં ફળ તેઓને ભોગવવાં પડે એમાં કશુંજ આશ્ચર્ય નથી. જે જે લોકો ઉચ્ચ જ્ઞાતિ અગર કુળમાં પોતે જન્મ્યાનું મિથ્યાભિમાન રાખે છે અને અમુક અધિકાર તો પોતાનાજ હોવા જોઈએ એવો દાવો કરે છે, તેઓ પોતાની ચિત્તા પોતાને હાથેજ સળગાવે છે.

સત્તાનો સંચય કરવાની જેટલી જરૂર છે તેટલી ખરડે તેથી પણ વધારે જરૂર તેનો સદુપયોગ કરવાની છે. જીવન ટકાવી રાખવા માટે હૃદયમાં લોહીનો સંચય થવો તો જોઈએજ; પણ એ લોહી લાંને ત્યાંજ ન રહેતાં આખા શરીરમાં ફરવું જોઈએ. તેમ જો ન થાય તો તત્કાળ મૃત્યુ થયા વગર રહે નહિ એવી રીતે સમાજની સુસ્થિતિને માટે પણ અમુક વખતે ચોક્કસ જ્ઞાતિઓમાંજ અથવા કુટુંબોમાંજ જ્ઞાન અને સત્તા પૂરી મૂકવાનું અત્યંત આવશ્યક હોય છે; પરંતુ ભવિષ્યમાં સમાજના એકએક અંગમાં તેનો સંચાર થઈ જાય એજ તેમ કરવાનો હેતુ હોય છે. જો તે પ્રમાણે ન થાય તો થોડાજ વખતમાં સમાજ છિન્નભિન્ન થઈને વિનાશ પામે એ નિઃસંશય વાત છે.

બીજી બાજુએ જોઈશું તો રાજા સિંહ સમાન છે. તેનામાં સિંહના સારા અને માદા ગુણો પણ રહેલા છે. પોતાની રુધિરપાન કરવાની વૃત્તિ તૃપ્ત કરવા સારું, બિચારાં ઝાડપાલો ખાઈને નિર્વાહ કરનારાં નિર્દોષ પ્રાણીઓના હૃદયને ચીરવા માટે તેનો ભયંકર પંજો જ્યારે લાગ આવે ત્યારે તત્પરજ હોય છે. એથી હલકું લોકાકિત

એવી છે કે સિંહ ધરડો થાય અને ભૂખે મરતો હોય તો પણ તેને શરણે આવેલા નળજામાં નળજા જાનવરને પણ તે કદિ ઈજા કરતો નથી; તો રાજાની આજ્ઞામાં પણ તેમજ છે. રાજવંશીય સિંહના ઉપભોગની આડે આવવા પ્રજા એક પળવાર પણ વૃત્તિ કરે તો તેમનું આવી બન્યુંજ જાણવું; પણ જો તેઓ તેની આજ્ઞાને નમ્રપણે આધિન રહે તો તેમનો વાંકો વાળ પણ થતો નથી. પ્રાચીન યુગની વાત કોરે મૂકીને એકલા વર્તમાન યુગનું અવલોકન કરતાં જણાશે કે કોઈ પણ સમાજની એવી સુસ્થિતિ થઈ નથી કે અનેકના કલ્યાણને માટે વ્યક્તિએ આપેલા આત્મઅલિદાનનો અને આખી સમાજ અથવા દેશના કલ્યાણને માટે એકે એક વ્યક્તિએ એકનિઃશયી સંપર્સંપીને કાર્ય કરવું એવી વૃત્તિનો કોઈપણ ઠેકાણે ભેગો અને પૂર્ણતમ સાક્ષાત્કાર થતો હોય. આજ કારણથી સમાજે પોતેજ ઉભા કરેલા રાજાની જરૂર જણાય છે. રાજા એક એવું મધ્યબિંદુ છે કે જેની અંદર સમાજનાં છૂટાંછવાયાં બળ એક કેન્દ્રની માફક સ્થિર થાય છે અને ત્યાંથી પછી આખા દેશને અને સમાજને શક્તિથી ભરપૂર કરવા માટે બધે વહેવા માંડે છે. ઇતિહાસના આરંભના યુગમાં બ્રાહ્મણોના આધિપત્યના જમાનામાં જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ કરવા માટે સૌથી પહેલી વાર કેટલાક લોકોમાં તીવ્ર અભિલાષા ઉત્પન્ન થઈ હતી, અને એ ઉગતી અભિલાષાને ત્યાર પછીના જમાનામાં નિરંતર અને કાળજીપૂર્વક પ્રયત્ન કરીને પોષવામાં આવી હતી. તેવીજ રીતે ક્ષત્રિઓના ઉદયકાળમાં વિલાસનાં સાધન પૂરાં પાડે એવા ધંધાઓ પાછળ લોકોનું મજબૂત વલણ થવા લાગ્યું, અને લોકોની જાગૃત થએલી વિલાસની વાસનાને તૃપ્ત કરવાને જે જે પ્રયત્નો થતા ગયા તેમાંથી વિજ્ઞાન, હુન્નર અને લલિતકળાઓની ઉત્પત્તિ અને અભિવૃદ્ધિ થઈ.

પ્રાચીન કાળમાં મનુષ્યસમાજનું જીવન જ્યારે ઘણુંજ સાદું અને અકૃત્રિમ હતું ત્યારે રાજા અને રૈયત બધાં એક સરખાં સામાન્ય ઝુંપડામાંજ વસતાં હતાં; પણ ધીમે ધીમે રાજાના કામમાં વધારો

થતો ગયો અને તેની મુલાકાતે ઘણાં માણસો આવવા લાગ્યાં, તેથી કરીને એકજ ઓરડાનું ઝુંપડું તેને નાનું પડવા લાગ્યું. વળી રૈયતના મકાનોથી રાગનું મકાન નોખું પડી જાય એવું અને રાગના દર-જગને યોગ્ય ભલકાદાર મકાન તૈયાર કરવાની જરૂર જણાવા લાગી. શું આખી પ્રજાનો શિરોમણી મુકુટધારી રાગ સામાન્ય ઝુંપડામાં રહી શકે ખરો ? શું રૈયતનો સામાન્ય ઓરાક તેના બાદશાહી ઉદરને તૃપ્ત કરી શકે ખરો ? જેના દરજગની તુલના જગત ઉપર કોઈની પણ સાથે થઈ શકતી નથી, જે નરદેહરૂપી મંદિરની અંદર રહેલો જીવાત્મા સાક્ષાત્ ઇશ્વર કહેવાય, એવા રાગના ઉપભોગના પદાર્થો ઉપર નજર કરવી એ પણ સામાન્ય મનુષ્યને માટે મહાપાતક ગણાતું તો પછી એવા ઉપભોગ ભોગવવાનો વિચાર કરવાની તો વાતજ શી ? રાગનો દેહ એવા પવિત્ર ગણાતો કે તેને કોઈ પણ જાતના પાતકનો સ્પર્શ થઈ શકે નહિ. કેટલાક દેશમાં તો એમ પણ મનાય છે કે રાગને મૃત્યુ પણ સ્પર્શ કરી શકતું નથી. રાગની માફક રાણીના દેહની આસપાસ પણ આવાજ પ્રકારની પવિત્રતાનો અને દિવ્ય તેજનો અંબાર કદપવામાં આવે છે, અને તેથી કરીને સામાન્ય મનુષ્યની તો દષ્ટિ પણ તેના ઉપર ન પડે-અરે, તેના સૌંદર્ય ઉપર સૂર્ય પણ નજર ન રાખી શકે તેની ખાસ કાળજી રાખવામાં આવે છે. જાજવાળા દરિદ્ર ઝુંપડાને ઠેકાણે ભવ્ય રાજમહેલોની ઉત્પત્તિ થવાનું આજ કારણ છે. સુમધુર અને સુરસિક કલાપૂર્ણ સંગીત જાણે સ્વર્ગમાંથી આવતું હોય તેમ એ રાજમહેલમાં સંભળાતું અને ગ્રામ્ય મનુષ્યના કર્ણકંઠ કોલાહલને શાંત કરી દેતું. રમ્ય ઉદ્યાનો, મનોહર વિલાસ-કુંજો, સુલલિત ચિત્રોથી ભરપૂર ચિત્રશાળાઓ, અત્યંત મનમોહક મૂર્તિઓ અને ઘણાંજ બારીક અને મૂલ્યવાન વસ્ત્રાલંકારો એ સર્વની ધીમે ધીમે ખીલવણી થતી ગઈ અને તેથી કરીને જંગલોનું અકૃત્રિમ સૌંદર્ય અને ગ્રામ્યવાસીઓનો સાદો જડો પોશાક વગેરે ધીમે ધીમે અદૃશ્ય થતાં ગયાં. હજારો શુદ્ધિશાળી માણસો એકતનો મહેનત

ભરેલો ધંધો છોડી દઇને ઉપર કહેલી નૂતન કળાઓમાં પોતાની બુદ્ધિનો ઉપયોગ કરવા લાગ્યા. આ દિશામાં તેમની બુદ્ધિને ધણે સારો અવકાશ મળતો ગયો અને શારીરિક શ્રમ કર્યા વગર તેઓ વધારે સારો પગાર મેળવવા લાગ્યા. ગામડાંઓ ધીમે ધીમે તુટતાં ગયાં અને નગરોની વસ્તીમાં વધારો થતો ગયો.

અમુક કાળ સુધી સંસારના ભોગવિલાસ તૃપ્તિ થતાં પર્યંત ભોગવ્યા પછી અત્યંત વિષય ભોગને પરિણામે સંસાર ઉપર વેરાગ્ય અને નિવેદ ઉત્પન્ન થવાંજ નોંધ્યો, તે પ્રમાણે હિંદુસ્તાનના રાજાઓ પણ તેમની ઉત્તરાવરથામાં વેરાગ્ય અનુભવવા લાગ્યા. તેઓ સંસારના ભોગવિલાસથી ઘેરાઈ ગયેલા હોવાથી ઘડપણ આવતાં એકાંત અરણ્યમાં વાસ કરીને મનુષ્ય જીવનને લગતા ગંભીર પ્રશ્નોનું ચિંતન કરવામાં નિમગ્ન થતા. આવા પ્રકારનો ત્યાગ અને ગંભીર ચિંતન એ બેનું સામઠું પરિણામ એવું થયું કે તેઓ ગુંચવણ ભરેલી ક્રિયાઓ અને વિધિઓ તરફ સખત તિરસ્કાર બતાવવા લાગ્યા; અને ઉપનિષદ, ભગવદ્ગીતા તેમજ જૈન અને બૌદ્ધોનાં શાસ્ત્રોમાં પ્રતિપાદિત કરેલાં ઉંચામાં ઉંચાં આધ્યાત્મિક સત્યો તરફ તેમનો અનુરાગ પ્રબળ થતો ગયો. પુરોહિતો અને રાજાઓ વચ્ચે કલહ થવાનું આ પણ એક કારણ નિવડયું. ઘણીજ ગુંચવણ ભરેલી અને અધરી ક્રિયાઓ અને વિધિઓની કિંમત ઘટી જાય તો પુરોહિતોના ધંધાને મોટો ઘોડો પહોંચે તેમ હોવાથી સાધારણ રીતે દરેક દેશમાં અને દરેક યુગમાં પ્રાચીન રીતરિવાજોને જાળવી રાખવાને પુરોહિત વર્ગ હમેશાં કટિબદ્ધ રહે છે; અને કેટલીકવાર જ્યારે સીધા ઉપાયો નિષ્ફળ નિવડે છે ત્યારે અપ્રામાણિક ઉપાયો યોજતાં પણ તેઓ અચકાતા નથી. તેમની સામે બીજી બાજુએ ક્ષાત્ર તેમજ આધ્યાત્મિક શક્તિથી બળવાન બનેલા જનક જેવા રાજર્ષિઓ મથન કરી રહ્યા હતા. આ બેઉ પક્ષ વચ્ચે જે કલહ ચાલ્યો હતો તેનું વિસ્તારપૂર્વક વિવેચન આગળ થઈ ગયું છે.

જેવી રીતે તમામ જ્ઞાન અને વિદ્યા એક મધ્યર્થિદુમાં એટલે પોતાનામાંજ સ્થિર કરવાને પુરોહિત વર્ગ ઉત્સુક હોય છે, તેવીજ રીતે તમામ પ્રકારની ઔદિક સત્તાને એક કેન્દ્રમાં એટલે પોતાનામાં વાળવા માટે રાજવર્ગ પણ નિરંતર ઉદ્ધમ કરતો રહે છે. અલબત્ત, એકમાં સત્તા કેન્દ્રીભૂત થાય તેથી સમાજને લાભ છે; અમુક કાળે સમાજના સામાન્ય કલ્યાણને માટે એ એકીની જરૂર છે; પણ તે માત્ર સમાજના બાળપણના યુગ દરમ્યાનજ. જ્યારે સમાજ કિષોર વયમાંથી સંક્રાંત થઈને નવચેતનવંત યૌવનનાં ચિન્હો ધારણ કરવા માંડે છે, ત્યારે પણ તેને નાનપણનાં નાનકડાં સાંકડાં ઝલકાં જોર-જીલમથી પહેરાવવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવે; અને તેમ કરીને તેનો ઝડપથી થતો વિકાસ મર્યાદિત કરવામાં આવે, તો સમાજ પોતાનાજ બળથી એ બંધનોને એકદમ તોડી નાખે છે અને આગળ પ્રગતિ કરે છે; અથવા જો તેનાથી એ બંધનો તોડી શકાતાં નથી તો તેના ખીલતા શરીરનો ધીમે ધીમે સંક્રાંચ થતો જાય છે અને એમ કરતાં કરતાં અસલની સંસ્કૃતિ વગરની અવસ્થાએ ફરીથી તે જઈ પહોંચે છે.

રાજા એ રેયતનો પિતા છે અને રેયતને તેણે પુત્રવત્ ગણવી જોઈએ. રયતે પણ રાજાને સન્માન આપી તેની આજ્ઞાનું પાલન કરવું જોઈએ. રાજાએ પ્રજાના કલ્યાણ તરફ દૃષ્ટિ રાખીને નિષ્પક્ષ-પાતપણે રાજ્ય કરવું જોઈએ. જે નિયમ દરેક કુટુંબને લાગુ પડે છે તેજ નિયમ સમાજને પણ લાગુ પડે છે; કારણ કે સમાજ પણ લિન્ન લિન્ન કુટુંબોનો સમુદાયજ છે. “**પ્રાપ્તેતુ ષોડશે વર્ષે પુત્રમિત્ર સમાચરેત**” જેમ પુત્ર સોળ વર્ષનો થતાં પિતાએ તેની સાથે મિત્રભાવે વર્તવું જોઈએ, તેમ પ્રજાની જીવિતો પણ અમુક દરજ્જે વિકાસ થતાં રાજાએ પણ તેની સાથે સમાન વ્યવહાર કરવો જોઈએ. શું મનુષ્યસમાજ હંમેશાં બાળકનું બાળકજ રહે છે? શું તે કદિ યૌવનમાં આવતીજ નથી? ઇતિહાસ સ્પષ્ટ રીતે જાહેર કરે

છે કે અમુક વખતે દરેક સમાજ પુષ્કળ વયે પહોંચે છે અને તે વખતે તેને યોગ્ય સ્વાતંત્ર્ય નથી મળતું તો રાજ્યકર્તા અને પ્રજા વચ્ચે ભયંકર ઝઘડો ઉત્પન્ન થાય છે. આ ઝઘડામાં પ્રજા પક્ષની ફત્તેહ ઉપરજ તેના જીવનનો, તેની વિસ્તૃતિનો અને તેની સંસ્કૃતિનો આધાર રહે છે. સમાજમાં મોટાં પરિવર્તનો ઉત્પન્ન કરનાર પ્રસંગો હિન્દુસ્તાનમાં પણ વારંવાર બનતા આવ્યા છે, પણ અહિંયાં તે પ્રસંગોની ઉત્પત્તિ ધર્મદ્વારા થાય છે; કારણ કે ધર્મજ હિન્દુસ્તાનનું જીવન છે. ધર્મ એજ આ દેશની ભાષા અને તેની તમામ પ્રવૃત્તિઓની ચાવી છે. ચાર્વાક, જૈન, બૌદ્ધ, શંકર, રામાનુજ, કબીર, નાનક, ચેતન્ય, બ્રહ્મસમાજ, આર્યસમાજ—આ દરેક સરિતાના પૂરમાં ધર્મનું વેગભર્યું, ઉછળતું, ધુન્નવતું પૂર જોસભેર બહાર નીકળે છે, દેશને હલાવી નાંખે છે અને તેની પાછળ સમાજની જરૂરિયાતોને પૂરી કરવાની હિલચાલો ઉભી થાય છે. જો કશા અર્થ વગરના અમુક મંત્રો બજાવી જવાથીજ તમામ મનકામના પુર્ણ થઈ શકતી હોય, તો પછી મુસ્કેલીઓ સામે બાથ ભરવાની અને પરિશ્રમ ઉઠાવવાની વૃત્તિ કોઈને ઉદ્ભવેજ નહિ. કોઈ પણ જનસમાજમાં આવી અત્યંત અપકારક અને વિષમય માન્યતા એક વાર પ્રવેશ કરવા પામે છે એટલે ધીમે ધીમે તે સમાજ ચેતનહીન બનતી જાય છે; તેની પ્રવૃત્તિઓ બંધ થવા માંડે છે અને અંતે તે નિઃસત્ત્વ બનને શૂન્યને શરણુ થઈ જાય છે. હિન્દુસમાજને આવા પ્રકારના વિનાશમાંથી બચાવી લેવાનેજ ચાર્વાકે પોતાની તીખી ચાશુક લગાવી હતી અને પંચધન્દ્રિયોવડે અનુભવી ન શકાય એવા કોઈ પણ પદાર્થનું અસ્તિત્વ સ્વીકારવાની દૃઢપણે ના પાડી હતી. જ્યારે સમગ્ર હિન્દુ-પ્રજા પશુપક્ષ અને બીજા અનેક પ્રકારની યજ્ઞયાગાદિ ક્રિયાઓના અસહ્ય બોજ નીચે કચરાઈ જઈને છેક નિર્મોલ્ય નિઃસત્ત્વ બની જતી હતી, તે વખતે શુદ્ધ આચાર વિચાર અને ઉમદા ધાર્મિક તત્ત્વો ઉપર રચાયેલા જૈન ધર્મે દેશમાં મહાન પરિવર્તન ઉપજાવ્યું.

ન હોત તો આપણા પૂર્વજોની કેવી દુર્દશા થઈ હોત ? વળી પ્રતિ-
ષ્ઠાવાન સત્તાવાન ઉચ્ચ વર્ણના લોકોના જીવન નીચે કચરાતા કરોડો
નીચ વર્ણના લોકોનો ઐશ્વર્ય ધર્મ સિવાય ખીજું કોણ ઉદ્ધાર કરી
શકત ? સમય જતાં એજ ઐશ્વર્ય ધર્મમાં તેના સર્વદેશીયપણાને
લીધે અનેક અસહ્ય, અનાય વ્રજો લાગી ગઈ, અને તેમણે શુદ્ધ
ઐશ્વર્ય ધર્મમાં ધણીજ લયંકર, ખીલત્સ, અશ્લીલ ક્રિયાઓ દાખલ
કરી. પરિણામે આ પિશાચવત્ લોકોના લયંકર પદાધાતથી સમગ્ર
ભારતવર્ષ કંપાયમાન થઈ ગયો ત્યારે શંકરાચાર્ય અને તેમના પછી
રામાનુજ પ્રકટ થયા, અને તેમણે સમાજને અસહની સુસ્થિતિએ
ફરીથી લઈ જવાનો ખતો પ્રયત્ન કર્યો. તેમના પછીના યુગમાં એટલે
મુસલમાન રાજ્યકર્તાઓના સમયમાં કબીર, નાનક અને ચૈતન્યનો,
અને ઓગણીસમા શતકમાં આર્યસમાજ તેમજ બ્રહ્મસમાજની
સ્થાપના ન થઈ હોત તો ભરતખંડમાં હિન્દુઓ કરતાં ખ્રિસ્તી અને
મુસલમાનોની સંખ્યા ધણીજ વધી જત એમાં ખિલકુલ શક નથી.

અનેક જૂદાં જૂદાં તત્ત્વોના બનેલા શરીરને માટે અને વિચા-
રના અનંત તરંગોને પ્રેરનાર મનને માટે પૌષ્ટિક આહાર ધણીજ
જરૂરનો છે, છતાં જે ખોરાક શરીરને નિભાવવા અને મનને મજબૂત
કરવા માટે ખાવામાં આવે તે ખોરાકનું જે ખરાબર રીતે પાચન ન
થાય તો શરીરના અવયવોની ક્રિયાઓમાં ઉલટો વિક્ષેપ આવે છે અને
તેજ ખોરાક પ્રાણધાતક વિષતુલ્ય બની જાય છે.

“સમજિના જીવનમાં વ્યક્તિના જીવનનો સમાવેશ થાય છે
અને સમજિના સુખમાંજ વ્યક્તિનું સુખ રહેલું છે. સમજિમાંથી તદ્દન
અલગ અને નિર્લેપ રહી શકે એવી વ્યક્તિની કલ્પના અસંભ-
વિત છે.” આ એક સનાતન સત્ય છે અને એના ઉપર વિશ્વ ટકી
રહ્યું છે. અનંત સમજિની સાથે સંકળાઈને સર્વની સાથે ધીરે ધીરે
પ્રગતિ કરવી, સર્વની સાથે પૂર્ણ એકતા અનુભવવી, સર્વ પ્રત્યે
નિરંતર અંતઃકરણપૂર્વક સહાનુભૂતિ રાખવી, તેમના સુખે સુખી

અને દુઃખથી દુઃખી થવું એજ વ્યક્તિનું કર્તવ્ય છે. કર્તવ્ય છે એટલુંજ નહિ પણ એ કર્તવ્યનું જો પાલન કરવામાં ન આવે તો તેનો જરૂર વિનાશ થાય છે, અને પાલન કરવાથી તેને અમૃતત્વની પ્રાપ્તિ થાય છે. કુદરતનોજ આવો નિયમ છે અને કુદરતની આંખમાં ક્રાંદનાથી ધૂળ નાખી શકાય એમ નથી. સમાજને લાંબા વખત સુધી ભોળવી ઠગી શકાતી નથી. સમાજના બહારના થર ઉપર કાદવ કચરાના કદાચ ઢગના ઢગ જામી ગયા હોય તો પણ છેક ઉંડાણમાં તો વિશ્વવ્યાપી પ્રેમ અને સહાનુભૂતિનાં બળવાન આદોલન ઉત્પન્ન કરનારો સમાજનો આત્મા તો હંમેશાં જ્વલંતજ હોય છે. પૃથ્વીની માફક સમાજ પણ ધીરજ રાખીને અમુક સમય સુધી અત્યાચાર ઉપર અત્યાચાર સહન કર્યો કરે છે; પણ આખરે લાંબી મુદત પછી પણ જાગૃત તો થાય છેજ; અને જાગૃતિ થવાની સાથેજ સમાજમાં એવું અદ્ભુત બળ પ્રકટે છે કે જેના આઘાતથી લાખો વર્ષથી સ્વાર્થ-પરાયણ નીતિને લીધે જામી ગયેલા કચરાને એક સપાટાની સાથે દૂર ફેંકી દે છે.

આ મહાન સત્યની આપણે ઉપેક્ષા કરતા આવ્યા છીએ. આપણી ભૂલને માટે આપણે હજારોવાર ઠોકરો ખાઈએ છીએ તો પણ આપણી મૂર્ખતા અને જડતા ઘણી ગાઢ થઈ ગઈ છે અને આપણી નીચ વૃત્તિઓદ્વારા તેમને પુષ્ટિ મળતાં આપણે એ સત્યને આપણા પગ તળે દબાવી રાખીએ છીએ. સમાજને ઠગવાનો આપણે પ્રયત્ન કરી જોયો, પણ તેમ કરવા જતાં આપણે પોતેજ ઠગાયા એવો આપણને હજારો વખત અનુભવ થયો તો પણ હજી આપણે એનો એજ અખતરો ફરીથી કરવા સંકોચાતા નથી. કુદરતને છેતરવાને આપણે મથીએ છીએ એ કેટલી મૂર્ખાઈ છે? આપણી પોતાનીજ જાતને પોષવી અને આપણા એકલાનાજ સુખમાટે યત્ન કરવો એમાંજ નિંદગીની સાર્થકતા રહેલી છે, એવું આપણે આપણી સંકુચિત ભાવનાને લીધેજ માની બેઠા છીએ.

જ્ઞાન, વિદ્યા, ધન, બળ, અધિકાર અને એ સિવાય જે કંઈ કુદરત આપણને પ્રાપ્ત કરાવે છે અથવા પ્રાપ્ત કરવાનો સુયોગ મેળવી આપે છે, તે વખત આવે લોકહિત માટે વ્યય કરવા સારજ આપણને મળ્યાં છે એમ સમજવું જોઈએ. આપણે આ મહત્વની વાત ભૂલી જઈને કુદરતે આપણને સોંપેલી થાપણ ઉપર “ મારી એકલાનીજ ” એવો સિદ્ધો લગાવી દઈએ છીએ અને તેમ કરતાની સાથેજ આપણા વિનાશનાં બીજ આપણે હાથેજ વાવીએ છીએ.

રાજા આખી પ્રજાના સમગ્ર બળનું મધ્યબિન્દુ છે, પણ તેમાંથી જે બળનો સંચય કરવામાં આવ્યો છે તેમાં વધારો કરીને પોતાને મળ્યું તે કરતાં હજારગણું વધારીને પ્રજાના કલ્યાણને માટે ખર્ચવા અને આખી પ્રજામાં વહેંચી નાખવા માટે તેણે તત્પર રહેવું જોઈએ; પણ તેમ ન કરતાં રાજકર્તાઓ અભિમાનથી આંધળા બની જઈને પોતાને દેવતુલ્ય માને છે, અને વેન* રાજાની માફક લોકો તરફ તિરસ્કારની નજરથી જોઈને એમજ માની લે છે કે તેઓ તો રાજાના ચરણમાં આજોટનારા કંગાલ જીવડાઓજ છે. રાજાની ઇચ્છા-પછી તે વાજખી હોય કે ગેરવાજખી હોય-પણ તેની સામે થવું એ પ્રજાને માટે મહાન પાતક છે, એ સૂત્ર રાજાઓ રૈયત પાસે પળાવે છે. પરિણામે તેઓ રૈયતના પાલક પિતા મટી જઈ રૈયતને રૈંસી નાખનાર બને છે. રૈયતને પોષવાને બદલે તેઓ તેનું રુધિર ચૂસનારા થાય છે, જો પ્રજા નિર્બળ અને ચેતન વગરની હોય તો રાજાનો અભ્યાસાર તે મૂંગે મોઢે ખમી રહે છે, અને પરિણામે રાજા અને પ્રજા બેઉની

* વેન રાજાની કથા ભાગવતમાં છે. એ રાજા બ્રહ્મા, વિષ્ણુ અને શિવ કરતાં પોતાને શ્રેષ્ઠ માનતો હતો અને પ્રજા પાસે દેવોને કેડાણે પોતાનું પૂજન કરાવતો હતો. ઋષિઓએ એની પાસે જઈને આવા મિથ્યા-ભિમાનનો ત્યાગ કરવાનો ધણો ઉપદેશ આપ્યો હતો, પણ તેણે અપમાન કર્યું અને આજ્ઞા કરી કે મારું પૂજન કરો. આથી ઋષિઓના શાપાગ્રિથી તે બળીને ભસ્મ થઈ ગયો હતો.

ક્રમશઃ અવનતિ થવા માંડીને બંને દુર્દશાની નીચામાં નીચી પાયરીએ જઈ પહોંચે છે, અને છેવટે અન્ય બળવાન પ્રજાનો સહેલાઈથી શિકાર થઈ પડે છે; પણ જો પ્રજા સ્વમાનવાળી અને બળવાન હોય તો રાજા અને પ્રજા વચ્ચે ભયંકર કલહ ઉત્પન્ન થઈને રાજાના અભ્યાયાર સામે પ્રજા એવો તો જોસભેર પ્રત્યાઘાત કરે છે, કે તેના આંચકાની સાથેજ રાજાનો મુકુટ, રાજદંડ અને રાજછત્ર કાળના રમકડાની માફક ઉડી જઈ પ્રાચીન વસ્તુઓના સંગ્રહસ્થાન સિવાય બીજે શાધ્યાએ જડતાં નથી.

રાજા અને પ્રજાના કલહને પરિણામે અથવા રાજાના અભ્યાયારના પ્રત્યાઘાત રૂપે વૈશ્ય વર્ગની અત્યંત બળવાન શક્તિનો જન્મ થાય છે. એ શક્તિના એક બ્રહ્મેપથીજ રાજાધિરાજો સિંહાસન ઉપર બેઠેલા હોવા છતાં ભયથી થરથર ધ્રુજી ઉઠે છે. એ વૈશ્ય વર્ગના હાથમાં એક સુવર્ણપાત્ર હોય છે, તે લેવાની આશાએ રાજાઓ તેમજ નિર્ધન માણસો દીનતાપૂર્વક તેનું અનુકરણ કરે છે. બેઉમાંથી એકેના મનોરથ ફળતા નથી.

બ્રાહ્મણો કહે છે કે, “ જ્ઞાન એ સર્વોત્તમ બળ છે, અને અમે જ્ઞાનના ભંડાર છીએ; માટે સમાજે અમારી આજ્ઞા પ્રમાણે વર્તવું જોઈએ. ” અલબત્ત, કેટલાક કાળ સુધી તો ખરાખર ઉપર કહ્યું તેમજ ચાલતું આવ્યું, પણ પછી ક્ષાત્રબળનો ઉદય થયો. તેમણે કહેવા માંડ્યું કે:—“ અરે બ્રાહ્મણો ! અમે ક્ષત્રિયો અમારા શસ્ત્રવડે તમારું રક્ષણ કરતા ન હોત તો તમે જંગલમાં જીવતા પણ રહ્યા હોત ખરા કે ? માટે સર્વોપરિપાત્ર તો અમારુંજ હોવું જોઈએ; તમારું નહિ. ” એમ કહેતાંની સાથેજ તેમની ઝણઝણાટ કરતી તલવાર આન બહાર નીકળીને ઝણકવા લાગી. તે જોતાંની સાથેજ સમાજે અવનત મસ્તકે તેનું સર્વોપરિપાત્ર મંજુર રાખ્યું. અને વિદ્યાના ઉપાસકો (પુરોહિતો) તો સર્વથી પહેલા રાજસત્તાના ઉપાસકો બની ગયા. ત્યારપછી વૈશ્યોના પ્રાબલ્યનો જમાનો આવ્યો. તેઓ કહેવા

લાગ્યા કે, “ તમે એકે મૂર્ખ છો ! જેને તમે સર્વવ્યાપક તેજોમય દેવતા કહો છો તે ન્યોતિર્મય અને સર્વશક્તિમાન સુવર્ણ દેવતા તો અમારાજ હાથમાં છે. જુઓ, તેની કૃપાથી અમે પણ તેના જેટલાજ શક્તિવાન છીએ. અરે બ્રાહ્મણો ! સુવર્ણ દેવતા પ્રતાપવડે અમે તમારું જ્ઞાન, વિદ્યા, તપ, ધ્યાન બધુંએ ખરીદી લઈશું. અરે ! રાજાઓ ! અમારા ઇષ્ટદેવ સુવર્ણની કૃપાના બળવડે તમારાં શસ્ત્ર, તમારાં શૌર્ય, તમારું રણકૌશલ્ય એ બધાં અમારી સેવામાં, અમારાં મનોરથને પૂર્ણ કરવામાં વપરાવા લાગશે. જુઓ આ અમારાં વિશાળ અને ધમધોકાર કામ કરતાં કારખાનાં ! એ અમારા મધપૂડા છે. શત્રો-રૂપી લાખો કરોડો મધમાખીઓ નિરંતર પરિશ્રમ કરીને અમારા મધપૂડાઓને મધથી પરિપૂર્ણ કરે છે. એ મધ ઉપર કોનો અધિકાર છે તે તમે જાણો છો ? એ મધ અમારુંજ છે—અમે અમારાજ ઉપ-યોગ અને લાભ માટે મધપૂડામાંથી મધનું એકે એક ટીપું નીચોવી લઈશું. ”

બ્રાહ્મણો અને ક્ષત્રિઓના ઉદયકાળમાં જ્ઞાન અને સંસ્કૃતિનો ખહોળો ફેલાવો થવા પામ્યો હતો, તેવી રીતે વૈશ્યોના ઉદયકાળમાં સ્વાભાવિક રીતે ધનનો પુષ્કળ જમાવ થતો જાય છે. વૈશ્યોની સત્તાની મૂળ ચાવી સુવર્ણમુદ્રામાં રહેલી હોય છે. તેના ખણખણાટમાં એવી અજબ મોહિની રહેલી છે કે ચારે વર્ણના લોકો તેનાથી મંત્રમુગ્ધ બની જાય છે. વૈશ્યોને હમેશાં દહેશત એટલીજ રહે છે કે રખેને બ્રાહ્મણવર્ગ તેમની દોલત જે તેમનું સર્વસ્વ છે તે ઠગી ન લે અથવા ક્ષત્રિઓ તેમના શસ્ત્રબળથી ઝૂંટવી ન લે. આથી કરીને આત્મસંરક્ષણ કરવાના હેતુથી સઘળા વૈશ્યો એકદિલથી વર્તે છે. દેશની સઘળી દોલત તેમનાજ હાથમાં હોય છે. બીજાઓને નાણું ધીરીને તેમની પાસેથી આકરાં વ્યાજ તેઓ ઉપજાવે છે, તે જાણે તેમ. હાથમાં એક લયંકર શસ્ત્ર હોય તેમ જાણી સઘળા તેમનાથી ડરતા રહે છે. પૈસાના બળવડે વૈશ્યો રાજસત્તાને પણ અંકુશમાં રાખે છે. પોતાની

દાલતને વધારવાના પ્રયાસમાં રાજસત્તા અંતરાય ન નાખે તે માટે વૈશ્યો હમેશાં સાવધાન રહે છે. છતાં રાજસત્તા ક્ષત્રિયોના હાથમાંથી ખસીને શદ્ર વર્ગના હાથમાં જાય એવું વૈશ્યો કદીપણ ઇચ્છતા નથી.

એવો એક પણ દેશ નથી કે જ્યાં આ વૈશ્યોએ પગપેસારો ન કર્યો હોય. તેઓ પોતે તો તત્ત્વજ્ઞાન રહિત હોય છે અને વ્યાપાર ચલાવવામાં નિરંતર મશગૂલ રહે છે; તો પણ તેઓ દ્વારા જ્ઞાન, વિદ્યા, કળા, અને સંસ્કૃતિ એક દેશમાંથી બીજા દેશમાં જવા પામે છે. બ્રાહ્મણો અને ક્ષત્રિયોના આધિપત્યના યુગમાં સમાજના આંતર ભાગમાં જે વિદ્યા, કળા, જ્ઞાન, અને સંસ્કૃતિનો જમાવ થયો હતો તે હવે વ્યાપારના રાજમાર્ગ દ્વારા દુનિયાના એકેએક વ્યાપારના સ્થાનમાં વહેંચાવા લાગ્યાં છે. વૈશ્ય વર્ગની ઉન્નતિ ન થઈ હોય તો એક દેશની સંસ્કૃતિ, કળા, વિદ્યાસની સામગ્રીઓ, ખાદ્ય પદાર્થો, એ સર્વને બીજા બીજા દેશમાં કાણ લઈ જત ?

પણ જેમના પરિશ્રમ ઉપર બ્રાહ્મણોનું જ્ઞાન, ક્ષત્રિયોનું શૌર્ય અને વૈશ્યોની સમૃદ્ધિ એકસરખીરીતે આધાર રાખે છે તે શદ્ર વર્ગની શી સ્થિતિ છે ? જેઓ સમાજનું પ્રધાન અંગ છે છતાં હમેશાં દરેકે દરેક દેશમાં “અધમ જાતિના” જ ગણાતા આવ્યા છે તેમનો ઇતિહાસ શું કહે છે ? જે જ્ઞાન ઉપર ઉચ્ચવર્ણના લોકોનોજ અધિકાર છે તે જ્ઞાન મેળવવા શદ્રો પ્રયત્ન કરે તો તેવા ગંભીર અપરાધને માટે “તેમની જીભ કાપી નાખવી અથવા તેમના માંસનું છેદન કરવું” એટલી માત્ર નજીવી શીક્ષા દયાળુ હૃદયની (!) હિન્દુસમાજે જેમને માટે ઠરાવી છે તે હિન્દુસ્તાનના “હાલતાં ચાલતાં મુડદાં” અને અન્ય દેશનાં “ભારવાહી પશુઓ”-તેમની શી અવસ્થા છે ? હિંદુ સમાજની પોતાનીજ હાલ કેવી દુર્દશા થએલી છે ? શદ્રોની વાત એક બાજુએ મૂકીએ પણ તેમના બ્રાહ્મણો, -આધ્યાત્મવિદ્યાના ભંડાર-રૂપ બ્રાહ્મણોજ આજે ક્યાં છે ? આજે તો હિન્દુસ્તાનના ગુરુઓના સ્થાન ઉપર યૂરોપીઅન પંડિતો બિરાજે છે, અને ક્ષત્રિયોને જીજ્ઞે

અંગ્રેજ અમલદારો છે અને વૈશ્ય પણ જેમની રગેરગ વાણિજ્ય વૃત્તિથી ભરપૂર છે એવા અંગ્રેજ વ્યાપારીઓજ છે ! તેથી કરીને હિંદુસ્તાનમાં તો માત્ર શત્રોજ-“ ભારવાહી પશુઓ ” જ રહેલા છે. ઘેર અધિકારનો અભેદ પડેો સર્વના ઉપર સરખી રીતે પથરાઈ રહ્યો છે. દેશમાં નથી આત્મશ્રદ્ધા, નથી દૃઢ આગ્રહ, નથી સાહસિકતા અને નથી વીર્ય અને પરાક્રમ. શરીર અને મન બેઉ નિર્બળ, નિઃસત્વ બની ગયાં છે. અન્ય પ્રજાના અપમાન અને તિરસ્કારને બધાએ ઘોળી પીધાં છે. તેમની સ્વમાનની લાગણી બહેરી થઈ ગઈ છે. પરાધિનતા અને દાસત્વ તેમને લેશમાત્ર પણ ખૂંચતા નથી. તેમના હૃદયમાં પ્રેમ, શ્રદ્ધા અને પુરુષત્વનો છાંટો સરખો પણ નથી. આખો દેશ નિર્જીવ, મૃતદેહ સમાન બની ગયો છે. માત્ર રહ્યાં છે એકબીજાની પ્રબળ ઈર્ષ્યા અને અંદર અંદરનાં વેર ઝેર તથા આદે અવળે રસ્તે એકબીજાનું નિકંદન કાઢવાની વિષમય નીચ વૃત્તિ; અને કૂતરાની માફક બળવાન વ્યક્તિના પગ ચાટીને ખુશામત કરવાની પામરતા !! સડી ગએલા પાણીમાં જેમ લીલ બાજે તેમ સડી ગએલી હિંદુસમાજમાં આ કાલવાણનો થર જમી ગયો છે. હવે તો પોતાની દોલત અને સત્તાથી બીજાને આંજી નાખવાનો પ્રયત્ન કરવામાંજ ઉંચામાં ઉંચી અભિલાષાની તૃપ્તિ મનાય છે; પોતાની ઇચ્છાએને તૃપ્ત કરવામાંજ ભક્તિની સીમા આવી રહી છે; ક્ષણિક પદાર્થોનો સંચય કરવામાંજ ડહાપણ મનાય છે; ભ્રષ્ટ અને ભયંકર ક્રિયાઓમાંજ યોગસિદ્ધિનો સમાવેશ થાય છે; બીજાઓનું દાસત્વ કરવું એજ કર્તવ્ય મનાવા લાગ્યું છે; પરદેશીઓની વાંદર નકલ કરવી એજ સંસ્કૃતિની નિશાની મનાય છે; ગાલિપ્રદાન કરવાની કુશળતામાંજ વક્તાની વક્તૃત્વ શક્તિ અને શ્રીમંતોની હદ ઉપરાંતની ખુશામત કરવામાં અથવા નીતિભ્રષ્ટ અને બીભત્સ વર્ણનો કરવામાંજ સાહિત્ય વિશારદ સાક્ષરોની કુશળતા અંકાય છે ! જ્યાં દેશમાં આવીજ વસ્તુસ્થિતિ છે ત્યાં પછી શત્રુવર્ગની તો વાતજ શી કરવી ? આખી પ્રજાજ

શદ્રની પંક્તિએ પહોંચી ગઇ છે ! બીજા દેશોના શદ્રો હવે જરા તરા જાગૃત થવા લાગ્યા છે; પણ તેમને હજી જોઇએ તેવી કેળવણી મળી નથી અને પરસ્પર વૈરભાવ જે શદ્ર વર્ગના એક સામાન્ય દોષ છે તેમાંથી મુક્ત થયા નથી. તેમની સંખ્યા બીજી વર્ણો કરતાં વધારે છે, પણ તેથી શું થયું ? જે સંપના બળથી દશ માણસો એક લાખ માણસોનું બળ દાખવી શકે છે તે સંપ હજી તેમનામાં નથી આવ્યો અને તેથી તેઓ કુદરતના નિયમ મુજબ બીજાના અધિકાર નીચે રહેવાને લાયક ઠરે છે.

પણ હજી તેમને માટે આશા છે. જમાનાની પ્રબળ અસરને લીધે બ્રાહ્મણો તથા બીજી ઉચ્ચ જ્ઞાતિઓ અવનત થતી થતી શદ્રોની કોટિએ પહોંચવા લાગી છે, અને શદ્રો પોતે ધીરે ધીરે ઉન્નત થતા જાય છે. જે યુરોપમાં એકવાર રોમન બાદશાહોથી પદદલિત થએલા શદ્રોજ વસતા હતા તેજ યુરોપ આજે વૈશ્ય અને ક્ષાત્રભાવથી પરિપૂર્ણ થઇ ગયો છે. ચીન જે એકવાર અત્યંત બલિષ્ઠ હતું તે આપણી નજર આગળજ ઝપાટાબંધ શદ્રની અવસ્થાએ પહોંચતું જાય છે; ન્યારે થોડાં વર્ષ અગાઉનું કશા હિસાબ વગરનું જાપાન ઝપાટાબંધ હોયે રહતું જાય છે અને શદ્રત્વને ફેંકી દઇને બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિયોના ગુણ ધારણ કરતું જાય છે. વર્તમાન ગ્રીસ અને ઇટાલી પણ લાંબી ઉંઘ લીધા પછી જાગૃત થઇને ક્ષાત્રભાવ બતાવવા લાગ્યાં છે અને રુપેન, તુર્કસ્તાન તથા બીજા કેટલાક દેશો ઘણો વખત પ્રભાવ બતાવીને હવે નમતું પાસું કરવા લાગ્યા છે. આ બધા બનાવો વિચાર કરવા જેવા છે.

જતાં ભવિષ્યમાં એવો વખત આવી પહોંચશે કે ન્યારે આખો શદ્ર વર્ગ પોતે શદ્ર રહીનેજ ઉન્નત થવા માટે જોર કરશે; એટલે કે હમણાં કોઈ કોઈ શદ્રો વૈશ્ય કે ક્ષત્રિયના ગુણ સંપાદન કરીને ઉચ્ચ-સ્થાન પ્રાપ્ત કરે છે તેમ નહિ પણ તમામ દેશના શદ્રો-વૈશ્ય અને ક્ષત્રિયોના ગુણ ધારણ કર્યા વગર માત્ર પોતાના શદ્રત્વના બળવડેજ

સમાજમાં નિરંકુશ અધિકાર ભોગવતા થશે. આ ઉગતી સત્તાના પહેલા ફિરણનો ઉગ્મશ તો પાશ્ચાત્ય દેશોમાં ચમકારા મારવા લાગ્યો છે; અને નવા સંજોગોનું પરિણામ શું આવશે તે પ્રશ્ને ત્યાંના વિચારકોને ગૂંચવાડામાં નાખ્યા છે. જે મહાન સામાજિક પરિવર્તન ભવિષ્યમાં થનાર છે તેની આગાહીનું સૂચન કરનાર ^૧સોશિયાલિઝમ ^૨અર્થનાર્કિઝમ અને ^૩નિહિલિઝમ વગેરે બળવાન મંડળોએ દર્શન આપવા માંડ્યું છે. જમાનાના જમાના થયાં શૂદ્રવર્ગ ઉપર એવું અસહ્ય દબાણ કરવામાં આવ્યું છે કે તેને પરિણામે તેમનું મનુષ્યત્વ નીચોવાઈ ગયું છે; તેઓ છેકજ દીન અને પામર બની ગયા છે. તેઓ કાંતો કૃતરાત્રી માફક ઉચ્ચવર્ણના લોકોના પગ ચાડીને તેમની ખુશામત કરે છે; અથવા તો તેમની સામા થઈને છેક નિષ્કુર પશુના જેવું આચરણ કરે છે. તેની મહેચ્છાઓ અને તેમની અભિલાષાઓને કદિપણ ઉત્તેજન મળ્યું નથી. તેમને દમેશાં નાસીપાસ કરીને ઉતારી પાડવામાં આવ્યા છે, તેથી કરીને સ્વાભાવિક રીતેજ તેમનામાં દહ આગ્રહની અને પોતાના કાર્યમાં અંતસુધી મંડ્યા રહેવાની ટેવની ખામી છે.

પાશ્ચાત્ય દેશોમાં કેળવણીનો ધણો પ્રચાર થયો છે, તોપણ હજી શૂદ્રોની ઉન્નતિ કરવાના માર્ગમાં અનેક પ્રકારની અડચણો છે, સૌથી મોટી અડચણ તો એ છે કે અમુક પ્રકારના ગુણદોષ વંશ-પરંપરાથી વધારે ઓછા પ્રમાણમાં ઉતરી આવે છે તે ધોરણે ત્યાં જ્ઞાનિઓ મુકરર થાય છે. અમુક માણસ અમુક વર્ગમાં જન્મ્યો તેથીજ કરીને તેનામાં અમુક ગુણ અથવા દોષ હોવા જોઈએ એવી

૧ મનુષ્ય માત્રની દોલતની સરખી વહેચણી કરીને ગરીબ અને તવંગરનો ભેદ ભૂંસી નાખવો અને મનુષ્યમાત્રની સમાનતાને વ્યાવહારિક સ્વરૂપ આપવું એ આ મંડળનો હેતુ છે.

૨-૩ રાજકર્તાઓ તથા તેમના અમલદારોનાં ખૂન કરવાં અને તેમ કરીને પ્રબળે ભયમક્ત કરવી એ આ બેક મંડળોનો ઉદ્દેશ છે. રશિયામાં નિહિલિઝમ પક્ષ ધણો બળવાન છે.

માન્યતાના આધારે અસલના જમાનામાં આપણા દેશમાં જ્ઞાતિઓનું બંધારણ બંધાતું હતું તેથી બિચારા શદ્રોના હાથપગ બંધાઈ જતા હતા. તેમને ધન પ્રાપ્તિ કરવાની, ઘટતું જ્ઞાન મેળવવાની અને કેળવણી લેવાની લેશમાત્ર પણ તક આપવામાં આવતી નહિ. તે ઉપરાંત તેમને એક ખાસ ગેરલાલ એ થતો કે જ્યારે શદ્ર વર્ગમાંથી કોઈ અસાધારણ બુદ્ધિ અથવા શક્તિસંપન્ન પુરુષો ઉત્પન્ન થતાં, ત્યારે ત્યારે ઉચ્ચ વર્ણના સત્તાવાન અને પ્રતિષ્ઠાવાન લોકો તેવા માણસોને મોટી મોટી પદવીઓથી નવાજી નાખતા અથવા તો તેમને પોતાની શ્રેણીમાં લઈ લેતા. આથી કરીને તેમની દોહતનો તથા તેમના બુદ્ધિ-બળનો લાભ તેમની જ્ઞાતિના શદ્રોને નહિ, પણ તેમનું અશુભ કરનારા અન્ય જ્ઞાતિના મનુષ્યોનેજ મળતો; અને બિચારા શદ્રો તો હતા તેવીને તેવીજ હાલતમાં રહેતા. આ અન્યાય આટલેથીજ અટકતો ન હતો; પણ ઉચ્ચ વર્ણમાંથી હલકા અને સમાજના કચરા જેવા માણસોને બહિષ્કૃત કરીને શદ્રોની પંક્તિમાં ધક્કેલી મૂકવામાં આવતા. આથી કરીને શદ્ર વર્ગમાં તો અધમ માણસોનોજ વધારો થયાં કરતો.

શદ્રોની કોટિમાંથી ઉચ્ચ વર્ણમાં દાખલ થયા હોય અને સમાજમાં અત્યંત માનનીય સ્થાન ભોગવતા હોય એવા અનેક દાખલા પુરાણ, મહાભારત વગેરે પ્રાચીન ઇતિહાસ ગ્રંથોમાંથી મળી આવે છે. ^૧વસિષ્ઠ, ^૨નારદ, ^૩સત્યકામ જ્ઞાપાલ, ^૪વ્યાસ, ^૫કૃપાચાર્ય,

૧. વશિષ્ઠના પિતા બ્રહ્મા હતા, માતા ભણ્યામાં નથી. ૨. નારદની મા પાણ્ડિયારી હતી, બાપ ભણ્યામાં નથી. ૩. સત્યકામ જ્ઞાપાલિની મા પણ જ્ઞાપાલ નામની એક દાસી હતી અને બાપ કોણ તે ભણ્યામાં ન હોવાથી તેના નામની સાથે તેની માનું નામ લખાય છે. ૪. વ્યાસના પિતા પારાશર મુનિ હતા અને મા મત્સ્યગંધા નામની એક માછીની કુમારી કન્યા હતી. ૫. કૃપાચાર્યના પિતા શશદ્રન ગૌતમ નામના ઋષિ હતા અને મા જનપદી નામની એક દેવી હતી.

૧ દ્રોણ, ૨ કર્ણ અને ખીજા અનેક પુરુષોનો જન્મ કાં તો લલકરી કામમાં થયો હતો, અથવા તેમનાં માઆપજ ગણ્યામાં ન હોવાથી તેમનાં જ્ઞાન અથવા શૌર્યને લીધેજ તેમને બ્રાહ્મણ અથવા ક્ષત્રિયની પંક્તિમાં ખેસાડવામાં આવ્યા હતા; પણ તેમની અંગત ઉન્નતિ થવાથી, વારાંગના, દાસી, માછી કે સારથીના વર્ગને લાલ થયો હોય એમ જણાતું નથી. વળી પદચ્યુત થએલા બ્રાહ્મણો, ક્ષત્રિયો અને વેશ્યોને શૂદ્રાના વર્ગમાં ઉતારી પાડવામાં આવવાથી શૂદ્રાની સંખ્યામાં લલકરી પ્રતિનાં માણસોની ભરતી થયાજ કરતી હતી, અને તેના ઉત્તમોત્તમ માણસો આસ્યા જતા.

લાલ એ સ્થિતિ અલ્પાર્થ ગમ છે. શૂદ્ર માઆપને પેટે જન્મેલો માણસ ગમે તો લક્ષ્યાધિપતિ હોય કે મહાન્ પંડિત હોય તો પણ તેનાથી શૂદ્રાની પંક્તિમાંથી બહાર ઉઠી ગણાતી જ્ઞાતિઓમાં ભળી શકાતું નહિ હોવાથી તેનાં જ્ઞાન, બુદ્ધિ અને ધનનો લાભ તેની ન્યાતના લોકોનેજ મળે છે અને તે ન્યાતના શ્રેયને મારેજ તેના ઉપયોગ થાય છે. હિંદુસ્તાનમાં ચાલતા વંશપરંપરાગત જ્ઞાતિઅંધારણને લીધે કાઈ પણ જ્ઞાતિથી તેની મુકરર કરેલી સીમા ઓળંગતી નહિ હોવાથી જ્ઞાતિની સાંકડી મર્યાદામાં આવેલા લોકોની અવસ્થામાં ધીમેથી પણ ચોક્કસપણે સુધારો થવા પામે છે. જ્યાં સુધી હિંદુસ્તાન જ્ઞાતિભેદ ગણ્યા વગર તમામ રૂપે તરફ સમાન દૃષ્ટિથી જોનાર રાજ્યસત્તાની નીચે રહેશે ત્યાં સુધી આજ પ્રમાણે હિંદુસ્તાનના નીચલા વર્ગોની હાલત ધીમે ધીમે સુધરતી જશે. સમાજનું નેતાપણું ગમે તો વિદ્યાનો મળ્નરો રાખનાર બ્રાહ્મણોના હાથમાં હોય, અથવા

૧. દ્રોણના પિતા ભારદ્વાજ નામના બ્રાહ્મણ ઋષિ અને માતા એક દેવી હતી. ૨. કર્ણની માતા કુંતીએ કૌમારવ્યવસ્થામાં સૂર્યથી ગર્ભ ધારણ કર્યો હતો અને તરતના અવતરેલા બાળક કર્ણને પાણીમાં ફેંકી દીધો હતો. એક સારથીને દયા આવવાથી તેને ઘેર લઈ ગયો અને ત્યાર પછી તે સારથીનાજ ઘરમાં ઉછરીને મેટો થયો હતો.

તો ધન કે શસ્ત્રોના જોર ઉપર નિર્ભર રહેનારા વૈરયો કે ક્ષત્રિયોના લાથમાં હોય, તો પણ પ્રજ્વલિત બળનો ખરેખરો આધાર તો હંમેશાં શત્રો ઉપરજ હોય છે. જે જ્ઞાતિ સમાજની નેતા હોઈને સત્તાના મૂળરૂપ શત્રોની સાથેનો પોતાનો સંબંધ જેટલા પ્રમાણમાં તોડી નાખે તેટલા પ્રમાણમાં તે નિર્બળ થયા વગર રહેતી નથી. જતાં વિધિન કૂરતા એવી વિચિત્ર છે અને માયાની મોહવળ એવી અટપટી છે કે તેમની પાસેથી આ સત્તા પરોક્ષરીતે કે અપરોક્ષરીતે, સીધે રસ્તે કે આડે રસ્તે, જળપ્રપંચથી કે જોર જીલ્લમથી કે સ્વેચ્છાથી એકવાર લેવામાં આવ્યા પછી સત્તાધારી વર્ગ તે લોકોની અવગણના કરે છે. આ શત્રુવર્ગ જેમની અંદર આત્મજોની સત્તાને ઉત્પન્ન કરનાર એન્જન હતું તેમનાથી બ્યારે વખત જતાં આત્મજો તદ્દન વિમુખ થઈ ગયા ત્યારે એજ શત્રોના બળથી બળવાન થએલા ક્ષત્રિઓએ તેમની સત્તાને ઉઘડાવી નાખી, પછી એજ ક્ષત્રિઓએ પોતાને સંપૂર્ણ રીતે સ્વતંત્ર માનીને પોતાની અને શત્રોની વચ્ચે નહિ જોળંગાય એવું અંતર પાડી દીધું એટલે તરતજ તેમની સત્તાનો પ્વંશ થયો અને વૈશ્ય વર્ગ જેમણે શત્રોની સાથે વધારે નીકટનો સહકાર સાધીને શક્તિ સંપાદન કરી હતી, તેમના લાથમાં ક્ષત્રિય રાજાઓ પુતળાની માફક નાચવા લાગ્યા છે. હવે વૈરયોએ પોતાની ધારેલી દમ્બા પૂર્ણ કરી છે તેથી તેઓ પણ હવે શત્રોની મદદની વિશેષ દરકાર કરતા હોય એમ લાગતું નથી, અને તેઓ પણ આત્મજી તથા ક્ષત્રિઓની માફક શત્રોથી અજગા થતા જાય છે. આ પ્રમાણે વર્તન કરવાથી વૈરયોની સત્તાનાં પણ વિનાશનાં બીજ

૧. યુરોપમાં કારખાનાના માલિકો અને મજૂર વચ્ચે કલહની શરૂઆત થતા સમયથી થવા લાગી છે. ગુજરાતમાં પણ થોડાજ વખતપર આવજ પ્રકારનાં ચિન્હો પ્રકટ થયાં હતાં. જે મજૂરોના પરિશ્રમથી ધનવાનો ધનવાન બન્યા છે, તેજ મજૂરોના જીવનને સુધારવાનો પ્રયત્ન ધનવાનો નહિ કરે, તો તેમની સત્તાનો પણ નાશ થયા વગર નહિ રહે.

વવાય છે. શુદ્ધગતિમાં તમામ પ્રકારની શક્તિનો ભંડાર છે, તો પણ તેઓમાં એક બીજા વચ્ચે એવું અંતર રહેલું છે કે તેઓ પોતાના વાળખી લક્ષ પણ ગુમાવી બેઠા છે. જ્યાં સુધી તેમના પરસ્પરના અંગ્રંથ આવા રહેશે ત્યાં સુધી તેમની હાલતમાં ફેરફાર થઈ શકવાનો નથી.

કોઈ કોઈ વખત લોકોને એક બીજા તરફ આકર્ષણ કરનાર અને તેમને સુદૃઢ સમૂહ રૂપે બાંધી રાખનાર શક્તિ કાં તો સર્વના ઉપર આવી પડેલી સામાન્ય આપત્તિમાંથી, અથવા તો અમુક તરફ બધાને એક સરખો ધિક્કાર અથવા પ્રેમ હોય તો તેમાંથી ઉદ્ભવે છે. આજ નિયમને વશ થઈને શિકારી જનવરોનાં ટોળાં બંધાય છે. અને માણસો પણ પોતપોતાનાં મંડળો, જ્ઞાતિઓ અથવા પ્રજાઓનાં રૂપમાં જોડાઈને એકત્ર થાય છે. પોતાના દેશ અને દેશના લોકો તરફનો અત્યંત પ્રેમ કે જે બીજા દેશના લોકો તરફ કદાં શત્રુત્વરૂપે પ્રકટ થાય છે; જેમકે ગ્રીસના લોકોનો ધરતી તરફ, રોમનોનો કાર્થેજ તરફ, આરબ લોકોનો કાશીર તરફ, સ્પેનના લોકોનો મુર લોક તરફ, ફ્રાન્સના લોકોનો સ્પેન તરફ, ઇંગ્લાંડ અને જર્મનીના લોકોનો ફ્રાન્સ તરફ અને અમેરિકાનો ઇંગ્લાંડ તરફ આ પ્રમાણે જે વૈરભાવ જોવામાં આવે છે, તેથી શત્રુપ્રજાની સામે યુદ્ધ કરવા માટે દેશમાં એવી એકતા ઉત્પન્ન થાય છે કે જેથી કરીને એક પ્રજા બીજા પ્રજા કરતાં શ્રેષ્ઠ બની શકે છે.

સ્વાર્થમાંથીજ સ્વાર્થત્યાગની ભાવના ઉત્પન્ન થાય છે. એકલું પોતાનું હિત જાળવવા માટે પણ સમાજના હિત તરફ દરેકને પ્રથમ નજર રાખવી પડે છે. આખી પ્રજાના કલ્યાણમાંજ એકનું કલ્યાણ છે અને આખી પ્રજાના હિતમાંજ દરેક વ્યક્તિનું હિત રહેલું છે.

* હાલમાં એ સંબંધો કેટલાક કારણોને લીધે બદલાયા છે. પ્રજાઓના રાજનૈતિક સંબંધ કદિપણ કાયમના રહી શકતાજ નથી.

ધણા માણસોના સહકાર વગર કોઇ પણ કાર્ય લાગ્યેજ સિદ્ધ થઇ શકે. આત્મરક્ષણનું કાર્ય પણ એક એ હાથે થઈ શકતું નથી. પોતાના પોતાનું હિત જાળવવા માટે એકબીજાને મદદ કરવાના હેતુથી ધણાં માણસોનું મંડળ બંધાય છે અને તેઓ એકબીજા સાથે સહકાર સાધે છે; એવા દાખલા દરેક પ્રજામાં અને દરેક દેશમાં જોવામાં આવે છે. અલખત, સ્વાર્થની મર્યાદા જૂદા જૂદા દેશો માટે સંકુચિત કે વિશાળ હોય એ વાત ખરી છે. હિંદુસ્તાનના લોકોને માટે તો અત્યારે ઉંચામાં ઉંચી અભિલાષા અને શ્રેયની ભાવના માત્ર પુષ્કળ છોકરાં ઉત્પન્ન કરવામાં, ટુકડો રોટલો મેળવવામાં અને ઉંચી ઉંચી ન્યાતના લોકોની ધાર્મિક પ્રવૃત્તિને દબાવ ન પહોંચે તે વાતની કાળજી રાખવામાંજ સમાધિ જાય છે. હાલના હિંદુસ્તાનના માણસોને તો આ કરતાં વધારે સારી અભિલાષાની કલ્પના પણ આવી શકતી નથી. તેમને મનથી જીવનની ઉંચામાં ઉંચી અવસ્થા માત્ર ઉપલીજ બાખતોમાં છે.

ભરતખંડના હાલના રાજ્યતંત્રમાં અમુક દોષો છે ખરા, પણ તેની સાથે તેનાથી કેટલાક મહત્ત્વના ફાયદાઓ પણ છે. મોટામાં મોટો ફાયદો એ છે કે પાટલીપુત્રના મહારાજ્યની પડતી થયા પછી આખા હિંદુસ્તાનપર કોઇ બળવાન રાજકર્તાનો અમલ પ્રવર્ત્યો હોય તો તે માત્ર અંગ્રેજ રાજ્યના સમયમાંજ છે; અને ખાસ કરીને વૈશ્ય પ્રજાના આધિપત્ય નીચે હિંદુસ્તાન આવી જવાથી વૈશ્યજાતિને લગતી સ્વાભાવિક, અદમ્ય સાહસિકતાને લીધે જન્મ વાણિજ્યના પદાર્થો દુનિયાના એક દેશમાંથી બીજા દેશમાં જતા આવતા થયા છે; તેવીજ રીતે દુનિયાના જૂદા જૂદા દેશોના વિચારો અને ભાવનાઓ પણ હિંદુસ્તાનની રંગરંગમાં ધુસી જવા લાગ્યા છે. એમાંથી કેટલીક ભાવનાઓ અને કેટલાક વિચારો હિંદુસ્તાનને માટે હિતકર છે તો કેટલાક નુકશાનકારક પણ છે, અને કેટલાક વિચારો એવા પણ છે કે જેથી હિંદુસ્તાનના વતનીઓનું હિત અને આવશ્યકતાઓ પરદેશી પ્રજાથી સમજી શકાયજ નહિ.

હાલની અવસ્થામાં જે કંઈ શુભ અને અશુભ છે, તે બન્નેના સમૂહને તપાસી જોતાં તેમાંથી હિંદુસ્તાનની ભવિષ્યની જાહેરલાક્ષીનું ચોક્કસ ચિન્હ નજરે પડે છે. એક બાજુએ તેની જૂની પ્રજાકીય ભાવનાઓ અને બીજી બાજુએ તેનામાં બળપૂર્વક દાખલ કરેલા નવા વિચિત્ર વિચારો એ બેના વચ્ચે જે આઘાત પ્રત્યાઘાત ચાલી રહ્યા છે તેના સ્વાભાવિક પરિણામ રૂપે હિંદુસ્તાન પોતાની લાંબી ગાઢ નિદ્રામાંથી ધીમે ધીમે જાગૃત થતું જાય છે. હિંદુસ્તાનના હાથે બૂલો તો થવાનીજ. બૂલો થાય તેમાં તેને ઝાઝું નુકશાન પણ નથી. આપણા દરેક કામમાં આપણી બૂલચૂકોજ આપણા ખરેખરા ગુરુઓ છે. જે બૂલ કરે છે તેજ સત્યના રસ્તા ઉપર જઈ શકે છે. ઝડ કદિ બૂલ કરતું નથી, તેમ પત્થર પણ કોઈ પણ પ્રકારની ચૂક કરતો નથી, જનવરો પણ કદરતના મુકરર કાયદાઓનો જવડોજ ભંગ કરે છે. માત્ર માણસ એકલોજ બૂલને પાત્ર છે; પણ એ માણસજ એક કાળે ઇશ્વર અથવા ઇશ્વરના અવતારરૂપ ગણાવા લાગે છે. જે આંકે પહોંરતી અને જન્મથી તે મરણ સુધીની આપણી દરેક ક્ષણની પ્રવૃત્તિ, દરેક વિચાર અને એવી તમામ ઝીણી મોટી બાબતો કોઈએ અગાઉથી મુકરરજ કરી દીધી હોય અને એ પ્રમાણે મુકરર કરેલી હદની મર્યાદામાં રહીનેજ આપણે જીવન વ્યતીત કરવાનું હોય, અને એ નિયમોનો અતિક્રમ કરતાં આપણને વારવાને માટે કદરતના કાયદાની તલવાર હંમેશાં આપણે માથે ઝઝૂમ્યાજ કરતી હોય, તો તો પછી સ્વતંત્રપણે વિચારવા કે કરવા જેવું કંઈ પણ રહે ખરૂં કે ? અમુક માણસ બુદ્ધિશાળી અથવા મહાન વિચારક સાથી થાય છે ? કારણ કે તે વિચાર કરે છે, તક કરે છે અને મંકડપ કરે છે. વિચાર કરવાના અભ્યાસ વગર બુદ્ધિની ક્ષીણતા થાય છે. તમેગણુ વધે છે, મગજ સુસ્ત અને જડ થઈ જાય છે. અને આત્મામાં દિનપ્રતિદિન જડતા વધી જતાં જડવત્ બની જવાય છે. જતાં હિંદુસ્તાનમાં દરેક ધર્મશુરુ અને સામાજિક નેના સમાજને નિયમમાં

રાખવા માટે નવા નવા કાયદાઓ અને શાસનો ઘડાવજ કરે છે ! ! શું હજી પણ આપણા દેશના માટે પૂરતા નિયમો ઘડાયા નથી ? શું હજી પણ નવા નવા નિયમોની જરૂર છે ? ઉલટું જે નિયમો છે તેજ વધારે પડતા હોઈને તેના દબાણને લીધે પ્રગ્ન કચડાઈ ગઈ છે અને વિનાશ તરફ ધસી જાય છે. આમ છતાં કોઈ તેનો વિચારજ કરતું નથી.

જ્યાં રાજસત્તા, નિરંકુશ અને અમર્યાદિત છે, ત્યાં જીતાયલી પ્રગ્ન તરફ રાજ્ય કરનાર પ્રગ્ન એટલો બધો તિરસ્કાર બતાવતી નથી. એવા અમર્યાદિત રાજતંત્ર નીચે રૈયતના માંહોમાંહેના લક્કની સમાનતા જળવાય છે. રાજસત્તા ઉપર અંકુશ મૂકવાનો કે તેના કાર્ય ઉપર શક લાવવાનો કોઈને પણ લક્ક હોતો નથી. આથી કરીને બીજી જ્ઞાતિઓ કરતાં અમુક જ્ઞાતિ વધારે લક્ક ભોગવે એવો સંભવ ઓછો રહે છે; પણ કોઈ જીતાયલી પ્રગ્ન ઉપર પરદેશી પ્રગ્નસત્તાક રાજ્યનો અમલ હોય અથવા પ્રગ્નની દબાવવાને વશ રહેલા-અંધાયલા પરદેશી રાજનો અમલ હોય તો રાજ્ય કરનાર અને રૈયતની વચ્ચે ઘણુંજ મોટું અંતર પડી જાય છે. આવા સંયોગમાં જીતાયલી પ્રગ્નને તાબે રાખવામાં રાજ્યની શક્તિ અને સાધનોનો જે વ્યય કરવો પડે છે, તે ન કરતાં જે તેનો ઉપયોગ જીતાયલી પ્રગ્નના કલ્યાણ અર્થેજ કરવામાં આવે તો થોડા વખતમાં થોડી મહેનતે પ્રગ્નનું ઘણું ભલું થઈ શકે. રોમન બાદશાહોના સમયમાં તેમના જીતાયલા દેશો જેટલા સુખી હતા તેટલા તેઓ રોમન પ્રગ્નસત્તાક રાજ્યના અમલ દરમ્યાન ન હતા. આજ કારણથી ખ્રિસ્તી સાધુ સેન્ટપૉલને જે કે તે જીતાયલી યાહૂદી પ્રગ્નમાં જન્મ્યો હતો; તોપણ પોતાના કેસની તપાસ રોમન પાદશાહ સીઝર કરે એવી અરજ કરવાની રજા આપવામાં આવી હતી. અમુક અંગ્રેજ આપણને “ કાળા ” કહે, “ દેશી ” કહે અને અણસુધરેલા જંગલી ગણીને ધિક્કારે તો તેથી ચમકી ઉઠવાનું નથી. આપણા દેશમાંજ જ્ઞાતિભેદને લીધે આપણે એક બીજા

તરફ કેવો અયોગ્ય તિરસ્કાર અને મિથ્યાભિમાન ધરાવીએ છીએ ?
 બે બ્રાહ્મણોના પક્ષમાં કોઈ મૂર્ખ અશિક્ષિત ક્ષત્રિય રાજા ફસાઈ જાય
 તો શંકો તરફ અનુગ્રહ (!) કરીને તેમની જીભ કપાવી નાંખાવવાના
 પ્રયોગ ફરીથી કર્યા વગર રહે ખરા કે ? હમણાં હમણાં હિંદુસ્તાનના
 પૂર્વ ભાગમાં જૂદી જૂદી ન્યાતના લોકો તેમની વર્તમાન સામાજિક
 સ્થિતિ સુધારવા માટે એક બીજા તરફ સલાનુભૂતિ બતાવવા લાગ્યા
 છે અને મહારાષ્ટ્રમાં બ્રાહ્મણો મરાઠાઓનાં ગુલુગાન કરે છે; છતાં
 તેમના હેતુના નિઃસ્વાર્થપણમાં દેશના નીચી કોમના લોકોને હજી
 મંદેદ રહે છે. ઇંગ્લંડના પ્રજાવર્ગમાં એક એવો વિચાર ફેલાવા લાગ્યો
 છે કે બે હિંદુસ્તાન બ્રિટિશ સામ્રાજ્યથી છુટું પડી જાય તો તેથી
 ઇંગ્લંડની પ્રજાના લક્ષમાં ભારે નુકસાન થવા સંભવ છે. અને તેથી
 ગમે તેમ કરીને પણ હિંદુસ્તાનમાં અંગ્રેજી અમલ જાળવી રાખવોજ
 જોઈએ. આને માટે તેઓને સારામાં સારો ઉપાય એ જણાયો છે કે
 બ્રિટિશ પ્રજાની કીર્તિ અને પ્રતિષ્ઠાની છાપ દરેક હિંદવાસીના હૃદ-
 યમાં ઘણીજ તાજ રાખવી જોઈએ. આવો હસવા જેવો અને દયા-
 જનક વિચાર અંગ્રેજ પ્રજાના મનમાં સચાટ રીતે ફસતા જાય છે
 તે જોઈને એક બાળુએ હસવું આવે છે; ત્યારે બીજા બાળુએ દિલ-
 ગિરીના આંસુ આવે છે ! હજી પણ તેઓ આ ભાવનાને જેમ અને
 તેમ વધારે વધારે અમલમાં મૂકતાજ જાય છે. પોતાના અડગ ધૈર્ય,
 ચીવટ, જ્વલંત પ્રજાકાય અંકય, એ ગુણોવડે અંગ્રેજ પ્રજાએ હિંદુ-
 સ્તાનનું રાજ્ય મેળવ્યું છે, અને તેમની તીક્ષ્ણ વ્યાપારી બુદ્ધિ સાથે
 સાયન્સની મિલાવટ થવાથી રત્નની ખાણ જેવા હિંદુસ્તાન દેશને
 પણ તેમણે ઇંગ્લંડના એક બજાર જેવો બનાવી દીધો છે, અને
 જ્યાંસુધી અંગ્રેજ પ્રજામાં ઉપર કહ્યા તે પ્રજાકીય ગુણો કાયમ
 રહેશે ત્યાંસુધી હિંદુસ્તાનમાં અંગ્રેજી અમલને લેશમાત્ર પણ હાની
 પહોંચે એમ નથી. એ મોટી વાત અહીંના અંગ્રેજો જાણે જૂલીજ
 ગયા હોય એમ જણાય છે. જ્યાંસુધી અંગ્રેજ પ્રજાના પ્રજાકીય

લક્ષણ તરીકે ઉપર કહેલા ગુણો કાયમ રહેશે, ત્યાંસુધી હિંદુસ્તાન જેવાં દબ્બરો રાજ્ય તેમના લાઘમાંથી જાય તોપણ તેઓ તેવાં બીજાં દબ્બરો નવાં રાજ્યો મેળવી શકશે પણ એ પ્રગ્લકીય ગુણના ઝરાના મૂળમાંજ જે કંઈ વિકૃતિ થઈ તો અંગ્રેજ પ્રગ્લની કીર્તિ અને પ્રતિષ્ઠાનાં સોનેરી અક્ષરે જાહેરનામાં ચોડયાથી રાજ્યની રક્ષા થાય ખરી ? અંગ્રેજોમાં ઉપર કહેલા ગુણો પ્રગ્લકીય લક્ષણ તરીકે રહેલાજ છે તો પછી અર્થ વગરની લુખી “ પ્રતિષ્ઠા ” ને ખાતર આટલી બધી શક્તિનો અને સાધનોનો વ્યય કરવો વ્યાજબી નથી. એને બદલે પ્રગ્લના કલ્યાણ માટેજ એટલી શક્તિનો ઉપયોગ કરવામાં આવતો હોય તો રાજ્ય કરનાર પ્રગ્લ તેમજ રૈયત એકિનું અત્યંત ભલું થયું હોત.

હિંદુસ્તાન હવે બીજી પ્રગ્લ સાથેના સંઘર્ષણથી ધીમે ધીમે જગૃત થતું જાય છે એવું આગળ કહેવામાં આવ્યું છે. આ જગૃતિને પરિણામે વર્તમાન સમયમાં સ્વતંત્ર વિચાર કેટલેક અંશે ઉત્પન્ન થવા લાગ્યા છે. એક બાજુએ આધુનિક પાશ્ચાત્ય વિજ્ઞાન કરોડો સૂર્યના એક સામટા તેજથી આંખને આંજી નાખે છે; અને પ્રત્યક્ષ ઇન્દ્રિયગમ્ય કુદરતી શક્તિઓનો ભુદ્ધિપૂર્વક ઉપયોગ કરીને એકઠી કરેલી પ્રમાણભૂત વિજ્ઞાનની આબતોનો વિજ્ઞાનિક રથ હિંદુસ્તાનની પ્રગ્લ આગળ ધમધોકાર દોડયો આવે છે; બીજી બાજુએ આપણા પૂર્વજોની આશા અને ચેતનપ્રદ દંતકથાઓનું સ્મરણ તથા હિંદુસ્તાન બ્યારે કીર્તિના શિખર ઉપર હતો, તે સમયના ઇતિહાસના પડઘા કે જેને આપણા દેશના તેમજ બહારના મહર્ષિઓએ ઇતિહાસના ભંડારમાંથી શોધીને પ્રકટ કર્યો છે, કે જે અનંતકાલિ વર્ષો થયાં હિંદુસ્તાનની પ્રગ્લની પ્રત્યેક નાડીમાં વિશ્વવ્યાપી એમની ચેતનાનો સંચાર કરતા આવ્યા છે, જે પ્રાચીન કથાઓ દેવો પણ ઇર્ષ્યા કરે એવી અસામાન્ય ભુદ્ધિ, અદ્વિતીય શૌર્ય અને ઉચ્ચતમ આધ્યાત્મિકતાનું દર્શન કરાવે છે તે કથાઓ હજી પણ હિંદના

હૃદયમાં નવી નવી આશાઓ પ્રકટાવી રહી છે. એક બાબુએ હડ-
હડતો જડવાદ, અમુક લોકોના હાથમાં વધતી જતી દોલત, રાક્ષસી
યાત્રિક શક્તિઓની બનાવટ અને પરદેશી સાહિત્યને લીધે ઉત્પન્ન
થયેલું ધિન્દ્રિયોપભોગ તરફ વલણ, એ બધાંએ મળીને દેશમાં બળવાન
ક્ષોભ ઉત્પન્ન કર્યો છે; બીજી બાબુએ ઉપર કહ્યા તેવા ખેસૂરા પ્વ-
નીના કણ્ઠભેદી કોલાહલની વચ્ચે ધીમે પણ અસ્પષ્ટ અવાજે હિંદુ-
સ્તાનના પ્રાચીન દેવોના મર્મભેદી રુદનનો સ્વર સંભળાય છે. પશ્ચિમથી
આયાત થતી વિચિત્ર પ્રકારની વિલાસની સામગ્રીઓ-ઉંચામાં ઉંચા
શરાબ, કિંમતીમાં કિંમતી ખોરાકની ચીજો, ભપકાદાર વસ્ત્ર, ભવ્ય-
વિલાસભવનો, નવીન પ્રકારના વાહનો, નવા રિવાજો અને નવી ફેશન
મુજબના વસ્ત્રાલંકાર પહેરીને નિર્લજ્જ સ્વતંત્રતાનું અભિમાન
રાખતી આજની કેળવાયેલી સ્ત્રીઓ સમાજમાં ફરેફરે છે-તે સર્વથી
હિંદુસ્તાનની પ્રજામાં પૂર્વે નહિ અનુભવાયેલી વાસનાઓ જન્યુત
થાય છે. વળી બીજી તરફ દૃશ્ય બીજી જાતનું દેખાય છે; અને તેમની
(ઉપર જણાવ્યા જેવી સ્ત્રીઓની) જગ્યાએ સીતા, સાવિત્રી જેવા
ઉગ્ર ધર્મવ્રત અને તપશ્ચર્યાઓ, ઋષિઓના વનવાસ, ગેર્યા રંગના
વસ્ત્ર પહેરીને અર્ધ નગ્નાવસ્થામાં ફરતા સન્યાસીનો વેશ, સમાધિ
અને આત્મત્વનું સેવન, એ સર્વ જુના સંસ્કારોને તાજા કરે છે અને
પશ્ચિમની તુચ્છ વિલાસ સામગ્રી ઉપર કરોડો દષ્ટિપાત કરે છે. એક
બાબુએ સ્વાર્થસાધના ઉપર બંધાયેલી પાશ્ચાત્ય પ્રજાઓની સ્વતંત્રતા અને
બીજી બાબુએ હિંદુસમાજનો સ્વાર્પણનો આદર્શ એ બેઉની વચ્ચે
સ્પર્ધા થવા લાગી છે. આ પ્રયત્ન મંથનના સમયમાં હિંદુસમાજમાં
ભારે ઉથલપાથલ થાય એ સ્વાભાવિક છે. પશ્ચિમનો આદર્શ વ્યક્તિ-
સ્વાતંત્ર્ય છે, અર્થપ્રાપ્તિ કરાવે એવી કેળવણી તેની ભાષા છે અને
રાજનીતિ એ તેનું સાધન છે; ત્યારે બીજી બાબુએ હિંદુનો આદર્શ
મુક્તિ છે, પવિત્ર વેદ તેની ભાષા છે અને ત્યાગ તેનું સાધન છે,
એક વાર વર્તમાન હિંદુનું મન ડગમગે છે અને કહે છે કે, “ભવિ-

બના અનિશ્ચિત આધ્યાત્મિક કલ્યાણના મોહમાં પડીને હું આ લોકનું પ્રત્યક્ષ સુખ શામાટે ગુમાવું છું.” પરંતુ તેજ વખતે તેના હૃદયમાં કોઈ ગેબી અવાજ સંભળાય છે કે—**ફહ સંસારે સુદતર દોષઃ । કથમિવ માનવ તથ સંતોષઃ ॥** અર્થાત્ હે માનવ ! આ સંસાર કે જે ખુલ્લેખુલ્લા દોષોથી ભરેલો છે તેમાંથી તને સાચો સંતોષ કેમ કરીને મળવાનો હતો ?

એક બાળુએ નવીન હિંદુસ્તાન પોકાર કરે છે કે, “અમને પતિ-પત્નીની પસંદગી કરવાનું સંપૂર્ણ સ્વાતંત્ર્ય મળવું જોઈએ; કારણ કે જે લગ્ન સંબંધ ઉપર અમારી ભવિષ્યની જીંદગીના સુખ-દુઃખનો આધાર છે તે અમારી પોતાનીજ મરજી પ્રમાણે નક્કી કરવાનો અમને હક્ક રહેવો જોઈએ.” તો બીજી બાળુએ પ્રાચીન હિંદુસ્તાન આજ્ઞા કરે છે કે “લગ્ન સંબંધ ઇન્દ્રિયવિલાસ માટે નહિ પણ માનવજાતિને કાયમ રાખવાને પ્રજ્ઞેત્પત્તિ કરવા માટે છે. હિંદુ પ્રજાનો લગ્નનો આદર્શ આવા પ્રકારનો છે; સારાં સંતાનને જન્મ આપીને તમે સમાજના ભવિષ્યના દિતસાધનમાં સદાયજૂત થાઓ છો, અને નહારી પ્રજાને જન્મ આપીને તમે સમાજનું અલિત કરો છો; તેથી કરીને તમારી પ્રજાની બાબતમાં તમે સમાજના જવાબદાર છો. માટે તમારે કોને પરણવું અને કોને ન પરણવું એ નક્કી કરવાનો હક્ક સમાજનો છે. જે લગ્નવિધિથી સમાજનું દિત સધાવું હશે તે લગ્નવિધિ સમાજ મંજૂર રાખશે. માટે આખી સમાજના સુખને ખાતર પોતાના એકલાના સુખ અને વિલાસની લાલસાનો ત્યાગ કરો.”

એક બાળુએ નવીન હિંદુસ્તાન કહે છે કે, “પશ્ચિમની પ્રજાના વિચારો, તેમની ભાષા, તેમનો ખોરાક, તેમનો પોશાક અને તેમના રિતરિવાજો મહણ કરીએ તો આપણે પણ તેમના જેવાજ બળવાન બનીએ.” ત્યારે બીજી બાળુએ પ્રાચીન હિંદુસ્તાન ચેતવે છે કે, “ઓ, મૂર્ખાઓ ! માત્ર અનુકરણ કર્યાથીજ કોઈ પારકા વિચારો

પોતાના થતા નથી. જેને તમે પોતે પેદા નહિ કરો તે તમારું થઈ શકવાનું નથી. સિંહનું ચામડું ઓઢ્યાથી ગધેડો સિંહ બની શકતો નથી.”

એક બાળએ નવીન હિંદુસ્તાન કહે છે કે, “પશ્ચિમની પ્રજાઓ જે કાંઈ કરે છે તે બધું સાંજ કરે છે; નહિં તો તેઓ આવી સારી સ્થિતિએ પહોંચી શકેજ કેવી રીતે ?” ત્યારે તેના ઉત્તરમાં પ્રાચીન હિંદુસ્તાન કહે છે કે, “વીજળીનો પ્રકાશ ઘણો તેજસ્વી તો છે, પણ તે ક્ષણવારજ ટકી શકે છું; અરે છોકરાઓ ! તમારી આંખો એવા પ્રકાશથી અંતઃ ગઈ છે, માટે સાવધાન થાઓ ! છેતરાશો નહિ !”

ત્યારે શું આપણે પશ્ચિમની પ્રજાઓ પાસેથી કશુંજ શીખવાનું નથી ? શું સરખા રીતે આપણે આપણી અવસ્થા સુધારવાને કશા પ્રયત્નજ કરવાનો નથી ? શું આપણે પૂર્ણ છીએ ? શું આપણામાં કશી ખામીજ નથી ? શું આપણી સમાજનું અંધારણ બધી રીતે દોષરહિત છે ? તેનામાં સુધારાને માટે કશો અવકાશજ નથી ? નહિ, તેમ તો નથીજ. હજી આપણે ઘણુ ઘણું નવું શીખવાનું છે. જીવીએ ત્યાંસુધી વધારે ને વધારે સારા થવા માટે, વધારે ઉંચા પ્રકારનાં સુખ પ્રાપ્ત કરવામાટે સતત પ્રયત્ન કર્યા કરવોજ જોઈએ. પ્રયત્ન એજ મનુષ્યજીવનનો હેતુ છે. જે પ્રજા પ્રયત્ન નથી કરતી, કોઈ પણ જાતની હિલચાત નથી કરતી, તે મૃતવત્ છે. શ્રીરામકૃષ્ણ પરમહંસ ધણીવાર કહેતા કે, “જત દિન બાંચી તત દિન શીખી.”—હું જીવીશ ત્યાંસુધી શીખ્યાજ કરીશ. જે મનુષ્ય અગર જે પ્રજા હવે કશુંજ શીખવાનું નથી એમ માને છે, તે મૃત્યુના મુખમાંજ છે એમ જાણવું. અલબત્ત આપણે પાશ્ચાત્ય પ્રજાઓ પાસેથી ઘણી બાબતો શીખી લેવાની છે; પરંતુ તેમ કરવામાં કેટલુંક જોખમ પણ છે.

એક કાચી બુદ્ધિવાળો તરુણ પુરુષ શ્રીરામકૃષ્ણ પરમહંસ આગળ હમેશાં હિંદુશાસ્ત્રની નિંદા કરતો હતો, પણ એક દિવસ તેણે ભગવદ્

ગીતાનાં વખાણ કર્યો, તે ઉપરથી શ્રીરામકૃષ્ણે કહ્યું કે, “કોઈ યુરો-પીયન પંડિતે ગીતાના વખાણ કર્યો હશે તે ઉરથીજ આ સાહેબ ગીતાનાં વખાણ કરે છે !”

ઓ હિંદુસ્તાન ! તારે માથે આવીજ મોટી દહેશત છે. પશ્ચિ-મનું અનુકરણ કરવાની મોહિનીવંડે તારી યુદ્ધિ ભ્રમિત થઈ ગયેલી છે; તેથી કરીને તર્કથી, તુલનાથી, વિવેકથી કે શાસ્ત્રના આધારથી શું સાંઝે છે અને શું નહાં છે તે નક્કી કરવાનું તને ભાન નથી અને જે કોઈ વિચારને, વસ્તુને અથવા રિવાજને અંગ્રેજ લોકો અનુમોદન આપે તે બધાજ સારા અને જેને તે લોકો ધિક્કારે તે બધાએ તને નહારા લાગે છે ! અફસોસ ! મૂર્ખાઈ અને નિર્બળતાની આ કરતાં વધારે સ્પષ્ટ સાચિની શી હોઈ શકે ?

પશ્ચિમના દેશોમાં સ્ત્રીઓ ગમે ત્યાં છૂટથી હરીફરી શકે છે. માટેજ એ રિવાજ સારો છે ? તેઓ પોતાનો પતિ જતે પસંદ કરી લે છે માટેજ એ રિવાજ ઉંચામાં ઉંચી સંસ્કૃતિનું પગથીયું છે ? પશ્ચિ-મના લોકોને આપણો પોશાક, આપણા અલંકાર, આપણો ખોરાક અને આપણા રીતરિવાજ પસંદ નથી માટેજ તે સર્વ નહાં છે ? તે લોકો મૂર્તિપૂજને પાપ કહે છે, માટેજ તે મોટામાં મોટું પાપ છે ? તેઓ કહે છે કે એક દેવની ઉપાસના કર્યાથી ઉંચામાં ઉંચું આધ્યા-ત્મિક ફળ પ્રાપ્ત થાય છે, માટે ચાલો આપણાં દેવદેવીઓને ગંગામાં ફેંકી દઈએ ? પશ્ચિમના લોક કહે છે કે જ્ઞાતિબંધન નુકસાનકારક છે માટે બધી જ્ઞાતિનો શંભુમેળો કરી દઈએ ? તેઓ કહે છે કે બાળલગ્ન એ તમામ દુઃખનું મૂળ છે માટેજ આપણે પણ બાળલગ્ન હાનિકારક છે એમ સ્વીકારીએ ? મતલબ કે અમુક રિવાજો સ્વીકારવા યોગ્ય છે કે નહિ તેની આપણે આપણી યુદ્ધિથી તો ચર્ચાજ કરતા નથી. સ્ત્રી સ્વાતંત્ર્ય, મૂર્તિપૂજ, જ્ઞાતિભેદ કે બાળલગ્ન, એ સર્વ સારાં છે કે નહારાં છે તેનો નિર્ણય કરવાનું કામ હું અત્યારે માથે લેતો નથી પણ આપણા જે રીતરિવાજોને પશ્ચિમની પ્રજા નાપસંદ કરે માટેજ

તે ખરાબ છે એમ માની લેવાની આપણને જે કુટેવ પડતી જાય છે તેની સામેજ હું અત્યારે સખત પોકાર ઉઠાવું છું.

લેખકને પોતાને પશ્ચિમની સમાજનો થોડો ઘણો જાતિઅનુભવ છે. એ અનુભવ ઉપરથી તે એવા પાકા નિશ્ચયપર આવ્યો છે કે પાશ્ચાત્ય સમાજના અને હિંદુ સમાજના આદર્શ અને જીવનપ્રણાલિ વચ્ચે એવો ચોક્કસ ભેદ છે કે એ લોકોના નમુના ઉપર હિંદુસ્તાનમાં સમાજનું બંધારણ રચવામાં આવે તો તેમાં નિષ્ફળતા મળ્યા વગર રહેજ નહિ. જે લોકો કદિ પશ્ચિમની સમાજમાં રહ્યા નથી; અને તે દેશોમાં સ્ત્રી પુરુષોના સંમિલનને લગતા જે જે નિયમો અને પ્રતિબંધો ધડવામાં આવેલા હોયને તેને લીધે તે દેશોની સ્ત્રી જાતિની પવિત્રતા જળવાઈ રહે છે, તે બાબતથી પૂરેપૂરા અજ્ઞાન હોવા છતાં જેઓ આ દેશમાં સ્ત્રી પુરુષોને વગર પ્રતિબંધે એકંત્ર થવાની ભલામણ કરે છે; તેમની સાથે હું જરા પણ એક મત થતો નથી.

મેં પશ્ચિમના દેશોમાં જઈને જોયું છે કે, ગ્રીક, પોર્ટુગીઝ, સ્પેનીશ વગેરે યુરોપની ઉતરતા દરજ્જાઓની પ્રજાઓના લોકો જે વિદ્યાયતમાં જન્મે છે, તો તેઓ પોતે અંગ્રેજ હોવાનો દાવો કરે છે. બળવાન પ્રવાહમાં ભળી જવાની બધાને વૃત્તિ થાય છે. તેજસ્વી પુરુષનું તેજ થોડું ઘણું પોતા ઉપર વક્રીભવન થઈને પડે અને પારકાના તેજથી પોતે પણ કંઈક તેજસ્વી દેખાય, એવો હંમેશાં નિર્બળ પ્રજાને અભાગ થાય છે. ન્યારે હું હિંદવાસીઓને અંગ્રેજોના પોશાકમાં સજ્જ થએલા જોઈ 'હું ત્યારે મારા મનમાં એવો વિચાર આવે છે, કે આ લોકોને હિંદુપણાની અને હિંદુસ્તાનના અજ્ઞાન, પામર, નિરક્ષર અને હીણાયલા લોકોની સાથે પોતાનું સગપણ છે તે વાત પણ જાહેર કરતાં શરમ આવતી હશે !

અરે હિંદુસ્તાન ! પરદેશીઓની પ્રજાઓનો તિરસ્કાર, તેમનું

અનુકરણ કરવાની નીચ વૃત્તિ, પારકા ઉપર આધાર રાખવાની પામ-
 રતા, તાં દાસત્વ, તારી નિર્બળતા, અંદર અંદરનો દ્વેષ, મિથ્યા-
 લિમાન અને દુષ્ટતા, આવી આવી સામગ્રીને સાથે લઇને શું તું
 સંસ્કૃતિના ઉંચામાં ઉંચા શિખરપર જવાની ઉમેદ રાખે છે ? આવા
 પ્રકારનીજ તૈયારી કરીને શું તું બળવાન બનવાની અલિલાષા રાખે
 છે ? જે સ્વાતંત્ર્ય માત્ર શરવીર અને નિડર પ્રજાઓજ ભોગવી શકે
 તે તું શું તારી શરમ ભરેલી ભીરુતા વડે મેળવવાની આશા રાખે
 છે ? ઓ હિંદુસ્તાન ! સીતા, સાવિત્રી અને દમયંતી એ તારી સ્ત્રી
 જાતિનો આદર્શ છે એ તું ભૂલતો નહિ; તારો ઇષ્ટદેવ યોગીઓનો
 યોગી, અને ત્યાગી ઉમાપતિ શંકર છે તે તું ભૂલતો નહિ; તાં લક્ષ્મ,
 તારી દોલત અને તારી જિંદગી ઇન્દ્રિયવિકાસ માટે કે તારા અંગત
 સુખને માટે નથી તે તું ભૂલતો નહિ; જગદમ્બાની વેદીમાં હોમાવાને
 માટેજ તું જન્મ્યો છે તે તું ભૂલતો નહિ; તારા દેશનું સામાજિક
 બંધારણ અનંત વિશ્વવ્યાપી માતૃત્વનોજ પડધો છે તે તું ભૂલતો નહિ.
 અંત્યજને, અજ્ઞાનીઓ, કંગાલ લોકો, મૂર્ખાઓ, મોચીઓ, ચામડીઆઓ
 અને ભંગીઆઓ પણ તારા લોહીના સગાઓ છે, તારા ભાઈઓ
 છે, તે તું ભૂલતો નહિ. હે હિંદવાસી, હિંદુસ્તાનના વિરપુરુષ !
 તું બહાદુર થા, હિંમતવાન થા, તું હિંદુ છે તે માટે મગર થા અને
 મગરરીથી જગતને જાહેર કર કે, “ હું હિંદુ છું, હિંદુસ્તાનમાં
 જન્મ્યો છું અને દરેક હિંદવાસી મારો ભાઈ છે. ” તું કહેજે કે,
 “ અજ્ઞાન, અભણ અને કંગાલ હિંદી-હિંદનો બ્રાહ્મણ અને ભંગીયો,
 એ સર્વ મારા ભાઈઓ છે. ” ઓ હિંદવાસી ! તારી પોતાની કેડ
 ઉપર એક માત્ર લગોટીજ રહેલી હોય તો તું ગર્વથી મોટે સાદે
 કહેજે કે, “ દરેક હિંદી મારો ભાઈ છે; અને હિંદ તું જીવન એજ
 માંડે જીવન છે; હિંદના દેવોજ મારા ઉપાસ્ય છે; હિંદની સમાજ
 એ મારા બાળપણનું પારણું છે; જીવાનીની વિજ્ઞાસભૂમિ અને ધડ-
 પણની સ્વર્ગસમી કાશી છે. ” ઓ મારા ભાઈ ! તું જગતને કહેજે

કે, “ હિંદુસ્તાનની પવિત્રભૂમિ એજ મારી સ્વર્ગભૂમિ છે અને હિંદુસ્તાનનું કલ્યાણ એજ માફે કલ્યાણ છે.” “ હે ગૌરીપતિ ! હે જગદમ્બા ! મને ખરૂં પુરુષત્વ આપજો, હે સર્વ પ્રકારના બળ ઐશ્વર્યના ભંડાર ! મારી નિર્બળતાનો, મારી ભીરુતાનો નાશ કરજો અને મને ખરો મદદ બનાવજો.” આ મહામંત્રનો હે ભારતીય જન ! તું રાત દિવસ જપ કરજો.

વર્તમાન હિંસ્તાનને લગતો મહા પ્રશ્ન

અને

તેનું નિરાકરણ.

ભારતીય પ્રજાની વિશાળ કાર્યકારિણી શક્તિ, તે શક્તિદ્વારા તેમણે કરેલાં સર્વ પ્રકારનાં કાર્યો, તેમનું અખૂટ આત્મબળ, જૂદી જૂદી શક્તિઓના બળવાન આઘાત અને પ્રત્યાઘાતની મિશ્ર ગુંથણી અને એક દિવ્ય પ્રજાનું ગંભીર ચિન્તવન—એ સર્વનાં વર્ણનોથી ભરતખંડનો પ્રાચીન ઇતિહાસ ભરપૂર છે. રાજ્યકર્તાઓ અને મોટા મોટા શહેનશાહોના ઇતિહાસ, જનસમાજનાં ચિત્રો, રાજ્યકર્તાઓએ વખતો વખત પોતાની દુષ્ટ મનોવૃત્તિઓથી પ્રેરાઈને પ્રજા ઉપર જે અત્યાચાર કર્યા હોય તેની તવારિખો, શુભ અથવા અશુભ મનોવૃત્તિથી ઉત્પન્ન થએલાં કાર્યોનાં ચિત્રો અને તે વખતની સમાજ ઉપર તેમનાથી થએલી અસરો, એવો જો ઇતિહાસ શબ્દનો અર્થ થતો હોય તો હિંદુસ્તાનમાં તેવો ઇતિહાસ છેજ નહીં; પણ અમુક રાજાઓ

વર્તમાન હિંદુસ્તાનને લગતો મહા પ્રશ્ન અને તેનું નિરાકરણ. ૧૮૧

અને ચક્રવર્તી રાજાઓના જીવનના પ્રસંગો અને તેમની વંશાવળીઓનાં વર્ણનો કરતાં હિંદુસ્તાનના ધાર્મિક સાહિત્યના ભંડારની પ્રત્યેક લીરી, તેના કાવ્યનો મહાસાગર, તેનાં દર્શનશાસ્ત્રો અને વિજ્ઞાનશાસ્ત્રો આપણને વધારે સ્પષ્ટ રીતે જાણી આપે છે, કે લાખો મનુષ્યના સમૂહરૂપ તે મહાન આર્યપ્રજા સંસ્કૃતિનો અણોદય થયો તે પહેલાં પણ શરીરની કુદરતી જરૂરિયાતો પૂરી પાડવાના હેતુથી, તેમજ કુદરતના સૌંદર્યથી મોહિત થઈને પોતાના અજ્ઞ્ય મનોજગતો કુદરત ઉપર વિજ્ય મેળવવામાં ઉપયોગ કરીને, ભીન્ન ભીન્ન રસ્તે અને ભીન્ન ભીન્ન ઉપાયો વડે સંસ્કૃતિના માર્ગમાં કયા કયા સ્થિતિએ વખતો વખત ઉભી હતી, અને ક્યારે ક્યારે અને કેટલી કેટલી આગળ વધતી ગઈ અને અંતે આ મહત્ત્વને સ્થાને બેસી શકી; યુગના યુગ સુધી તેમણે કુદરત સાથે જે યુદ્ધ આરંભ્યું હતું તેમાં તેમણે તેના ઉપર અસંખ્ય ફત્તેહો મેળવીને જે ઢગલાખંધ વિજ્યધ્વજો પ્રાપ્ત કરી હતી, તે પ્રતિકૃળ પ્રસંગોવડે ઉત્પન્ન થયેલા તોફાની વાવાઝોડાના આઘાતથી હાલ કેટલોક વખત થયાં ફાટેલી હાલતમાં જોવામાં આવે છે, અને કાળચક્રનો ઘસારો તેમના ઉપર પડ્યો છે તો પણ હજી તેઓ પ્રાચીન હિંદુસ્તાનની કીર્તિ જાહેર કરી શકે એવી હાલતમાં છે.

આ જળવાન પ્રજા મધ્ય એશિયામાંથી, યુરોપના ઉત્તર ભાગમાંથી કે ધ્રુવ પ્રદેશમાંથી કે બીજા પ્રદેશમાંથી ઉતરી આવીને હિંદુસ્તાનમાં વસી છે, કે પવિત્ર આર્યભૂમિ પહેલેથીજ આ પ્રજાની નિવાસભૂમિ હતી તે નક્કી કરવાને પૂરતાં સાધન નથી. વળી હિંદુસ્તાનમાં અને હિંદુસ્તાનની બહાર વસતી આ મહાન પ્રજાને કુદરતના કાયદાઓને અનુસરીને પોતાના અસલ રહેઠાણમાંથી ખસવું પડ્યું અને પછી તે કાળક્રમે પોતાનું વતન છોડીને યુરોપ અને બીજા ભાગોમાં જઈને વસી હતી કે કેમ, વળી આ પ્રજા સ્વામ વર્ણની હતી કે ગૌર વર્ણની હતી, કાળી આંખવાળી હતી કે ભૂરી આંખવાળી હતી, સોનેરી વાળવાળી હતી કે કાળા વાળવાળી હતી, આ

બધી બાબતોને પ્રમાણથી સિદ્ધ કરવાને પૂરતાં સાધન નથી; માત્ર સંસ્કૃતભાષા યૂરોપની કેટલીક ભાષા સાથે જે સામ્ય ધરાવે છે, તેમાંથીજ પ્રાચીન ઇતિહાસના તત્ત્વવેત્તાઓ બોવાયલા ઇતિહાસની સાંકળો બેસાડવાનો ચત્ન કરે છે. આવીજ રીતે બધા વર્તમાન હિંદવાસીઓ તે આર્ય પ્રજ્ઞના શુદ્ધ વંશજો છે, કે તેમના લોહીમાં બીજી પ્રજ્ઞ-ઓનાં લોહી ભળી ગયાં છે, અને તેમની કઈ કઈ જાતિમાં વિદેશી તત્ત્વ ભળી જવા પામ્યું છે તે પણ નિશ્ચયાત્મકપણે સાબીત કરી શકાતું નથી; છતાં આપણે આ સવાલોનો આખરનો જવાબ આપી શકીએ એમ નથી તેથી આપણને કોઈ જાતનું નુકશાન હોય એમ પણ નથી.

પણ એક વાત સારી પેઠે યાદ રાખવા જેવી એ છે કે તે પ્રાચીન આર્ય પ્રજ્ઞની જે જાતિ ઉપર સંસ્કૃતિના સૂર્યનો પ્રથમ ઉદય થયો, જેમનામાં ગંભીર ચિંતન તેના પૂર્ણ પ્રકાશમાં ઝળકવા લાગ્યું, તે જાતિનાં લાભો બાળકો, તેની ભાવનાઓ અને તેના આદર્શોના વારસો, હજી પણ લગભગ તેવાજ પ્રકારનું જાતિય લક્ષણ ધરાવનારા આ દેશમાં વસે છે અને હજીપણ તેમના પૂર્વજોની ભાવનાઓ અને તેમના આદર્શોને ઝીલવા તેઓ સર્વદા ઉત્સુક છે. એ આર્ય પ્રજ્ઞના વિચારોનો પ્રવાહ પર્વતો, નદીઓ અને મહાસાગરોને પણ ઓળંગીને, દિશા અને કાળની મર્યાદાઓને પણ ઓળંગીને બહાર વહેવા લાગ્યો હતો અને હજી પણ જગતની અન્ય પ્રજ્ઞઓની વિચારસૃષ્ટિમાં—કેટલીકમાં સ્પષ્ટરૂપે અને કેટલીકમાં અત્યંત સૂક્ષ્મરૂપે વહેતો જોવામાં આવે છે. એ સર્વદેશીય પ્રાચીન સંપત્તિનો મોટો ભાગ આપણને પ્રાપ્ત થયો છે.

ભૂમધ્ય સમુદ્રના પૂર્વ ખૂણા ઉપર એક નાનો પણ કુદરતની તમામ શોભાઓથી રળીયામણો લાગતો ધણોજ રમણીય દેશ આવેલો છે. તેની આસપાસ સુઘટિત અને સુરમ્ય દ્વીપમાલા આવી રહી છે;

વર્તમાન હિંદુસ્તાનને લગતો મહા પ્રશ્ન અને તેનું નિરાકરણ. ૧૮૩

ત્યાં મનોહર દેખાવના સર્વાંગસુંદર, સુદૃઢ અવયવવાળા, બળવાન બાહુ-
વાળા અને મનની દૃઢતા અને સતત પ્રવૃત્તિ કરવાની ટેવવાળા લોકો
વસતા હતા. તેમની વસ્તી તો થોડી હતી પણ તેમણે પોતાની બુદ્ધિ-
વૈભવથી, બાહુબળથી અને ચારિત્ર્યસંપત્તિવડે જગતની મહાપ્રજ્ઞઓમાં
સ્થાન મેળવ્યું છે. શિલ્પવિદ્યામાં, ચિત્રકળામાં અને સ્થાપત્યકળામાં,
સારાંશમાં જડ પદાર્થદ્વારા સૌંદર્ય પ્રકટ કરવાની શક્તિમાં તેઓ
અદ્વિતીય હતા. તે ઉપરાંત તેમનામાં આશ્ચર્યકારક બુદ્ધિબળ અને
કાર્યદક્ષતાનો સંયોગ થયો હતો. બીજી પ્રાચીન પ્રજ્ઞઓ તેમને યવન
કહેતી, પણ તેઓ પોતાને ગ્રીક કહેતા. આ મુઠ્ઠીભર પણ શક્તિ
સંપન્ન અને આશ્ચર્યકારક પ્રજ્ઞનો ઇતિહાસ માનવજાતિના ઇતિહા-
સમાં ઘણો અપૂર્વ છે, જગતના કોઈ પણ ભાગમાં કોઈ પણ પ્રજ્ઞએ
પ્રાચીન સમયથી માંડીને તે આજ દીન સુધીમાં લૌકિક વિષયનાં
શાસ્ત્રોમાં એટલે કે સામાજિક, યુદ્ધનીતિવિષયક અને રાજનૈતિક
વિષયોમાં તેમજ સ્થાપત્ય વગેરે કળાઓમાં કોઈ પણ જાતની પ્રગતિ
કરી હોય તો તેમના કાર્યમાં પ્રાચીન ગ્રીક પ્રજ્ઞનો અંશ આવેલો
હોવોજ નેહ્યો. આપણે પ્રાચીન ઇતિહાસની વાત કારે મુઠ્ઠીએ અને
માત્ર વર્તમાનકાળનો વિચાર કરીએ. આપણે બંગાળીઓ ઘણા ગર્વિષ્ટ
છીએ, આપણે ઘણા સુસંસ્કૃત છીએ એવો દાવો કરીએ છીએ
છતાં પણ છેલ્લાં પચાસ વર્ષ થયાં આપણે આ યવન ગુરુઓનેજ
પગલે ચાલીએ છીએ અને તેમનો જે કિંચિત્ પ્રકાશ યુરોપના સાહિ-
ત્યદ્વારા આપણને મળે છે તેજ પ્રમાણે આપણે આપણાં ઘર અજ-
વાળીએ છીએ; પરંતુ વર્તમાન યુરોપ પણ દરેક બાબતમાં પ્રાચીન
ગ્રીકોનો ચેલો અથવા તેનું બચ્ચું છે. તે એટલે સુધી કે ઇંગ્લંડના એક
માની પુરુષે એવો ઉદ્દગાર કાઢ્યો છે કે, “ જે કોઈ કુદરતે બનાવેલું
ન હોય તે ગ્રીક લોકે બનાવેલું હોવું નેહ્યો. ”

હિંદુસ્તાન અને ત્રીસરૂપી એક બીજાથી દૂર આવેલા પર્વતોમાંથી
આર્ય પ્રજ્ઞ અને યવન પ્રજ્ઞની બે મહાન નદીઓ વહેવા લાગી.

આર્ય પ્રજ્ઞના પ્રવાહમાં આધ્યાત્મિક ભાવનાઓનાં પૂર વહે છે; ત્યારે જગતમાં જે કંઈ સુંદર અને સુલક્ષિત છે તેના આદર્શોથી ગ્રીક પ્રજ્ઞનો પ્રવાહ ભરપૂર છે. એ એ પ્રજ્ઞઓ વખતો વખત એક બીજાના સમાગમમાં આવતી ગઈ છે, અને ન્યારે ન્યારે એવો સુયોગ પ્રાપ્ત થાય છે ત્યારે આ એ ભીન્ન ભીન્ન સંસ્કૃતિના સમાગમથી બુદ્ધિવિષયક અને આધ્યાત્મિક ભરતીનો પ્રચંડ જીવાળ જન-સમાજમાં ઉછળે છે અને તે દ્વારા સંસ્કૃતિની મર્યાદા વધારે વિશાળ અને છે અને મનુષ્યના વિશ્વવ્યાપી પ્રેમનાં અને અંધુતાનાં અંધનો દૂઠ થતાં જાય છે.

પ્રાચીન સમયમાં એકવાર હિંદુસ્તાનના તત્ત્વવિચારનો ગ્રીક લોકોની કાર્યદક્ષતા સાથે સમાગમ થવાથી પારસિક, રોમન અને બીજી મહાપ્રજ્ઞઓની ઉત્પત્તિ થઈ હતી. વળી સીકંદરના આક્રમણ પછી આ એ મહાન જળધોધ એકઠા થવા પામ્યા હતા અને તેમાંથી ઉત્પન્ન થતા આધ્યાત્મિક ભાવનાના પૂરે ખ્રિસ્તી ધર્મનું સ્વરૂપ લઈને અડધી દુનિયામાં ધર્મભાવનાની રેલછેલ કરી નાખી. ત્યારપછી એક પ્રસંગે તેમનો બીજીવાર સમાગમ થતાં આરબ પ્રજ્ઞની સંસ્કૃતિ અને આબાદી થવા પામી કે જે દ્વારા વર્તમાન યુરોપીય સંસ્કૃતિનો પાયો નખાયો. હવે આપણાજ સમયમાં આ એ મહાન શક્તિઓના સમાગમનો સુયોગ ફરીથી ઉભો થયો છે; અને આ વખતે તેમના કાર્યનું મધ્યગિંદુ હિંદુસ્તાન છે.

હિંદુસ્તાનનું વાતાવરણ પૂરેપૂરી રીતે નિવૃત્તિની ભાવનાથી ભરપૂર છે. યવન પ્રજ્ઞનો જાતિસ્વભાવ પોતાના સામર્થ્યનું પ્રકટીકરણ કરવાનો છે. એક પ્રજ્ઞ ગંભીર ધ્યાનનિમગ્ન છે; બીજી પ્રજ્ઞમાં “ શું કરીને કુદરતપર અધિકાર ભોગવું ?” એવી ભાવનાથી પ્રેરાઈને નિરંતર પ્રવૃત્તિ કરવાનો ઉત્સાહ ન્યાં ત્યાં નજરે પડે છે. એક પ્રજ્ઞનું જીવન સૂત્ર “ત્યાગ” છે, ત્યારે બીજીનું “ભોગ” છે. એક પ્રજ્ઞની તમામ શક્તિઓ બહારથી અંદર વળે છે, ત્યારે બીજીની અંદરથી બહાર

વર્તમાન હિંદુસ્તાનને લગતો મહા પ્રશ્ન અને તેનું નિરાકરણ. ૧૮૫

આવે છે. જ્યારે આત્મજ્ઞાન એજ એક પ્રજ્ઞાનો જ્ઞાનનો સરવાળો છે, ત્યારે ખીજી પ્રજ્ઞા અનાત્મ પદાર્થોનું જ્ઞાન મેળવતાં ધરાતીજ નથી. એક મોક્ષની કામના રાખે છે ત્યારે ખીજીને રાજનૈતિક સ્વાતંત્ર્ય જોઈએ છે; એકને સાંસારિક ઉપભોગ મળે કે ન મળે તેની પરવા નથી, ત્યારે ખીજી પ્રજ્ઞાનું લક્ષ્ય આ દુનિયાનેજ સ્વર્ગતુલ્ય કેવી રીતે બનાવવી તે તરફજ ઓટેલું છે; એકને અનંતકાળના આનંદની જાણ છે અને જગતના ક્ષણિક ઉપભોગ તરફ તે નજર કરતી નથી ત્યારે ખીજી પ્રજ્ઞા અનંતકાળના આનંદના અસ્તિત્વ વિષે પણ શકમંદ હોવાથી અથવા તો તે આનંદ ધણોજ દૂર જાણીને અને એટલા જગતના ઉપભોગની પ્રાપ્તિ કરવા પાછળજ પોતાની શક્તિ રોકે છે.

આ જમાનામાં તો મનુષ્યપ્રજ્ઞાના આબેહિન મુના નાશ પામ્યા છે અને તેમના શારીરિક અને માનસિક સંતાનો રૂપે તેમનાં કાર્યો-તેમના વિચારો હયાત છે. યુરોપ અને અમેરિકા યવન પ્રજ્ઞાઓનાં સંતાનો છે અને પિતાના કરતાં પુત્ર સવાઈ કરે તેમ તેઓ પોતાના પ્રદેશમાં યવન પ્રજ્ઞાના કરતાં પણ ઘણા આગળ વધી ગયા છે. તેમના કાર્યકલાપથી એ યવન પ્રજ્ઞાનું નામ વિશેષ ઉજવળ બન્યું છે ત્યારે ભરતખંડના આધુનિક વતનીઓ-મહાત્મા આર્યપ્રજ્ઞાના સંતાનો-તેમના પૂર્વજોને કીર્તિ અપાવે એવા રહ્યા નથી. આમ છતાં રાખથી ઢંકાયેલો અગ્નિ જેમ અંદરથી સળગતો હોય છે તેમ હાલના હિંદુવાસીઓના હૃદયમાં તેમના પૂર્વજોનો હોમાગ્નિ વિદ્યમાન રહેલો છે; અને ઈશ્વરકૃપાથી યોગ્ય વખતે તે ફરીથી પોતાનો પ્રભાવ બતાવશે પણ ખરોજ.

પ્રશ્ન એ છે કે જ્યારે એ પ્રાચીન હોમાગ્નિ સહસ્રશિખાએ ભભુકી ઉઠશે ત્યારે તેમાંથી શું પરિણામ આવશે ?

શું યજ્ઞકુંડમાંથી નીકળતા દ્યુમ્નરાશિવડે ભરતખંડનું આકાશ ફરીથી આચ્છાદિત થઈ જશે ? શું યજ્ઞપશુઓના લોહી વડે પોતાને

યશસ્વી માનનાર માણસો ફરીથી પ્રકટ થશે ? શું ગોમેધ, અશ્વમેધ, પતિના મરણ પછી અથવા તેની ગેરહાજરીમાં તેના ભાઈદ્વારા સંતાન ઉત્પત્તિ કરીને વંશરક્ષણ કરવાનો રિવાજ અને એવી બીજી પ્રથાઓ પાછી ફરીથી અમલમાં મૂકાશે ? શું બૌદ્ધધર્મ પ્રચારકોની ભરતી આખા હિંદુસ્તાનપર ફરી વળીને ત્યાં ત્યાં મોટા મોટા મઠ અને સ્તૂપ ઉભા કરશે ? શું મનુની આજ્ઞાઓનું પાલન ફરીથી પાલન થશે ? અથવા તો અમુક ખોરાક ન ખવાય અને તેમાં પણ એક પ્રાંતમાં એક ચીજ ખપે, ને બીજા પ્રાંતમાં ન ખપે એવા વિચિત્ર મતભેદનું આખા દેશ ઉપર ચક્રવર્તી સામ્રાજ્ય હાલ છે તે ચાલુ રહેશે ? શું જ્ઞાતિભેદ કાયમ રહેશે અને જ્ઞાતિનું નિરાકરણ મનુષ્યના જન્મ ઉપરથીજ થયા કરશે કે તેના ગુણ ઉપરથી ? અમુક વસ્તુને અડકાય અને અમુક વસ્તુને ન અડકાય તેનો નિર્ણય અડકનારની પોતાની શુદ્ધિ અશુદ્ધિ ઉપરથી થશે કે હાલ જેમ બંગાળામાં અને મદ્રાસ તરફ ચાલે છે તે સ્થિતિ ચાલુ રહેશે, અથવા તો પંજાબમાં થયું છે તેમ એવી જતનના ભેદ ભુલસાઈ જશે ? મનુના સમયમાં થતું હતું તેમ અમુક વર્ણનો માણસ પોતાનાથી એક પંદવી ઉતરતી વ્યક્તિ સાથે લગ્ન સંબંધ જોડી શકતો, અને એજ પ્રમાણે હજી નેપાળમાં થાય છે, તે પ્રથા શું ફરીથી દાખલ થશે ? અથવા તો શું બંગાળામાં અને બીજા પ્રાંતોમાં થાય છે તેમ લગ્ન-વ્યવહારમાં જ્ઞાતિના જે અનેક નાના વિભાગો પડી ગયા છે તે વિભાગની મર્યાદા ન ઓળંગવાનો રિવાજ છે તે ચાલુ રહેશે ? દેશના અમુક ભાગમાં જ્ઞાતિભેદ વધારે ચીવટથી પળાય છે તેમજ અમુક ભાગમાં તેના તરફ ઓછું લક્ષ આપવામાં આવે છે, વળી પ્રાંત પ્રાંતના રિવાજો ઘણા જૂદા જૂદા પ્રકારના છે; એટલુંજ નહિ પણ એકજ પ્રાંતની જૂદી જૂદી જ્ઞાતિઓના રિવાજો વચ્ચે ઘણાજ તફાવત છે. આ સઘળું ધ્યાનમાં લેતાં ઉપલા પ્રશ્નોનો ઉત્તર આપવાનું કામ ધણુંજ મુશ્કેલીભર્યું છે.

ત્યારે ભવિષ્યમાં થશે શું ?

વર્તમાન હિંદુસ્તાનને લગતો મહા પ્રશ્ન અને તેનું નિરાકરણ. ૧૮૭

જવાબ એ છે કે જે આપણી પાસે અત્યારે નથી અને કદાચ આપણા પૂર્વજો પાસે પણ ન હતું તે આપણે પ્રાપ્ત કરવું નેહએ. જે પદાર્થ યવન પ્રજા પાસે હતો, અને જેના પ્રયજ્ઞ આદોલનથી પ્રેરાઈને આજે આખા જગતને ચેતનમય કરી નાખનાર પ્રચંડ વિદ્યુતપ્રવાહ યુરોપમાંથી વહેવા લાગ્યો છે તેની આપણને જરૂર છે. આપણને તે જુસ્સાની જરૂર છે, સ્વાતંત્ર્ય પ્રેમની જરૂર છે, સ્વાશ્રયની જરૂર છે, અડગ ધૈર્યની જરૂર છે, કાર્યદક્ષતાની જરૂર છે, આખી પ્રજા એકજ ઉદ્દેશથી કાર્ય કરે એવા સુવ્યવસ્થિત નિયમની જરૂર છે અને પોતાની સ્થિતિમાં વખતો વખત સુધારો કરવાની ઉક્તિની જરૂર છે. ભૂતકાળ તરફ દંભેશો નજર કરવાની ટેવ જરા ઓછી કરીને આપણે ભવિષ્ય તરફ નજર રાખીને આપણી દૃષ્ટિમિર્યાદાનો અનંત વિકાસ કરવો નેહએ; અને પગથી માથા સુધી નાડીએ નાડીમાં અને રંગેરંગમાં ઉઠળી રહેતો રંગેગુણોનો પ્રયજ્ઞ જુસ્સો આપણામાં પ્રકટ કરવાની જરૂર છે.

ત્યાગ અને વૈરાગ્ય કરતાં વધારે શાંતિ આપનાર બીજું કંઈજ નથી. શાશ્વત સુખને મુકાબલે સંસારનું ક્ષણિક સુખ કશા દિસાયમાં નથી; સત્ત્વગુણદ્વારા જે બળ પ્રાપ્ત થાય છે તેટલું બળ બીજા ગુણથી નથી મળતું, આત્મજ્ઞાનને મુકાબલે બીજા બધા વિષયનાં જ્ઞાન કેવળ અજ્ઞાન જેવાં છે, આ સર્વ બાબતો ખરી છે; પરંતુ હું એ પૂછું છું કે, વર્તમાન સમયમાં સત્ત્વગુણ પ્રાપ્ત કરનાર મનુષ્યો ભરતખંડમાં કેટલાં છે તે મને કહેશો? ભેદભાવનાં બંધનો તોડી અભેદ અનુભવનારા ઉદાર આત્માઓ હિંદુસ્તાનમાંથી કેટલા નીકળી આવશે? જે દૂરદર્શી જ્ઞાનવડે જગતનાં સુખ મિથ્યા સ્વપ્નવત્ સમજાય છે તેવું જ્ઞાન મેળવવાને કેટલાં માણસો આપણા દેશમાં લાગ્યેલાં છે? હૃદયરનું સૌંદર્ય અને તેની વિભૂતિનું ધ્યાન ધરતાં દેહનું પણ ભાન ભૂલી જાય એવા મહાનુભાવ પુરુષો ત્રીસ કરોડની વસ્તીને મુકાબલે અત્યારે અહીં છેક નહિ જેવાજ છે, અને એટલા ગણ્યા ગાંધ્યા

માણસો મુક્ત દશા અનુભવે તેટલા માટે શું બાકીના કરોડો સ્ત્રી પુરુષો સંસારનાં ચાલુ બંધનો અને ધર્મની રૂઢિઓના ચક્ર નીચે કચરાવા દેવાં ?

અને તેમ કરવાથી દેશને લાભ પણ શો છે ? સત્ત્વગુણોનો ઢોંગ કરીને આખો દેશ ધીમે ધીમે ઘોર તમોગુણના સમુદ્રમાં ડૂબતો જાય છે તે તમે જોઈ શકતા નથી ? મૂર્ખમાં મૂર્ખ અને જડમાં જડ માણસ પણ મનોવિકાર અને ક્રિયારહિત નિર્ગુણ બ્રહ્મજ્ઞાનની જીજ્ઞાસાને બહાને પોતાનાં આળસ અને અજ્ઞાન છુપાવે છે. એદી-પણામાંજ જન્મેલા અને એદીપણામાંજ જન્મી ગુજરનારા જીવડાઓ વૈરાગ્યના ઢોંગ કરીને કામ કરવાની પોતાની નાકાચકીને છુપાવી રહ્યા છે; પૈશાચિક વૃત્તિવાળા માણસો પણ પોતાનાં ધાતકી કામોને ધર્મનાં અંગ અને તપશ્ચર્યા તરિકે ગણાવવા મથે છે; કોઈ પોતાના દોષ જોતું નથી અને બીજાઓ ઉપર આરોપ મૂકવા તૈયાર રહે છે; અમુક ગ્રંથો મહોડે કરનાર જ્ઞાની કહેવાય છે; બીજાના વિચારોને પોતાના તરીકે લખી કે બોલી જનાર મોટા વિચારક કહેવાય છે અને અમારા પૂર્વજો આવા હતા તેનું સ્મરણ કરવામાંજ કીર્તિની પરાકાષ્ટા આવી રહી છે—આટલું આટલું સ્પષ્ટ હોવા છતાં “ આખો દેશ હડહડતા તમોગુણમાં દિનપ્રતિદિન ડૂબતો જાય છે ” તેની વધારે સાબિતી તમારે શી જોઈએ છે ?

માટે સત્ત્વગુણથી તો આપણે ઘણાજ દૂર નીકળ્યા ગયા છીએ. ખરેખરી પરમહંસ દશા પ્રાપ્ત કરવા જેઓ હજી લાયક નથી થયા, પણ જેઓ લાયક થવાની આશા રાખે છે તેમને માટે પણ રજોગુણ સમ્પન્ન પ્રવૃત્તિ કરવાનો જીજ્ઞાસો ઘણાજ ઉપકારક છે. કોઈ પણ વ્યક્તિ તમોગુણમાંથી નીકળવા માટે રજોગુણની અવસ્થામાંથી પસાર થયા વગર પૂર્ણ સત્ત્વગુણમય અવસ્થા પ્રાપ્ત કરી શકેજ નહીં. ભોગની તૃષ્ણાનું પૂરેપૂરું શમન થયા વગર યોગ સાધી શકાયજ કેવી રીતે ?

વર્તમાન હિંદુસ્તાનને લગતો મહા પ્રશ્ન અને તેનું નિરાકરણ. ૧૮૯

ભોગનાં વિવિધ પ્રલોભનો તરફ તીવ્ર વૈરાગ્યનો ઉદય થયા વગર ત્યાગની ભાવના સાધી શકાયજ કેવી રીતે ?

હિન્દુસ્તાનમાં જેમ રજેગુણુ લગભગ નથી તેમ પાશ્ચાત્ય દેશોમાં સત્ત્વગુણુનો પણ તેવોજ અભાવ છે; તેથી કરીને પાશ્ચાત્ય પ્રજાઓના શાશ્વત જીવનનો આધાર હિન્દુસ્તાનમાંથી તે દિશાએ વહી જતા સત્ત્વગુણુના ગ્રહણ કરવા ઉપર રહેલો છે. જે તેઓ સત્ત્વગુણુને નહિ જીલે તો તેમનું અસ્તિત્વ પણ લાંબો વખત ટકશે નહિ; એવીજ રીતે આપણે પણ આપણા દેશમાં ધર કરી રહેલા તમોગુણુને રજેગુણુવડે દબાવી નહિ દબાવે તો આપણા સંસારવ્યવહારને નિભાવવા પૂરતાં સાધનો પણ આપણને પ્રાપ્ત થશે નહિ. વળી પરલોક વિષેના જે ઉચ્ચ આદર્શો અને મહેચ્છાઓ આપણે સેવીએ છીએ, તેના સાક્ષાત્કારમાં પણ સખ્ત વિધ્નો નડ્યા વગર રહેશે નહિ.

ઉદ્યોગધનઃ પત્રનો મુખ્ય હેતું એજ છે કે આ બેઉ શક્તિઓનો એટલે રજેગુણુ અને સત્ત્વગુણુનો યોગ્ય પ્રમાણમાં સંયોગ કરાવવાના કાર્યમાં સાધનભૂત બનવું.

પરંતુ તેમ કરવા જતાં એક મોટો ભય એ રહેલો છે કે પાશ્ચાત્ય પ્રજાની ભાવનાના ધસારાથી યુગના યુગ થયાં અત્યંત પરિશ્રમથી પ્રાપ્ત કરેલાં આપણાં કિંમતી રત્નો ધોવાઈ જવાનો સંભવ છે. તેના પ્રચંડ જ્વરથી ધૂમતા વમળમાં પડીને ભારતીય પ્રજાને એટલે દરજ્જે આત્મવિસ્મરણ થઈ જાય અને તેનું પરિણામ એવું પણ આવે કે ભરતભૂમિ પુણ્યતીર્થાર્થ મટીને ઐહિક મુખની પ્રાપ્તિ માટે થતા

*રામકૃષ્ણ મિશન તરફથી બંગાળી ભાષામાં શરૂઆતમાં પાક્ષિક અને પાછળથી માત્રિકના સ્વરૂપમાં સને ૧૮૯૯ ની સાલથી ઉદ્યોગધન નામનું માસિક પ્રકટ થતા માંડયું હતું, અને હજી પણ ચાલે છે. તેના ઉપોદ્ધાત તરિકે સ્વામી વિવેકાનંદે બંગાળીમાં પહેલો લેખ લખી મોકલ્યો હતો તેનું આ ભાષાંતર છે.

સુદ્ધેાની રણભૂમિ ખતી જાય ! વળી એ પણ ખીજે લય છે કે પાંશ્ચાત્ય પ્રજાનું અનુકરણ કરવાના મોહમાં તેમના અનેક નહિ ઇચ્છવા જેવા અને આપણા દેશને માફક પણ ન આવી શકે એવા રિવાજો તરફ આસક્તિ વધી જાય, અને તેથી કરીને આપણા પ્રજાકીય આદર્શો અને રિવાજો નિર્મૂળ થઇ જઇને આ લોકમાં અને પરલોકમાં જે પ્રિય અને મૂલ્યવાન છે તે બધું ગુમાવી બેસીએ. આવું અનિષ્ટ પરિણામ ન આવે તે માટે આપણી પ્રજાકીય સંપત્તિ હંમેશાં આપણી નજર આગળ રહેવી જોઇએ કે જેથી કરીને છેક નીચામાં નીચી શ્રેણીનો હિન્દુ પણ તેના પૂર્વજોથી પ્રાપ્ત થએલી સંપત્તિ કંઈ છે તે જાણી અને જોઈ આ સાધ્યને પ્રાપ્ત કરવા માટે આપણે પ્રયત્ન કરવાનો છે, અને તેની સાથે દેશની બહારથી પણ જે પ્રકાશ આપણને મળી શકે તેને આવકાર નિઃસંકોચપણે આપવો જોઇએ. ભલે પ્રકાશનાં કિરણ બહારથી આવ્યા કરે, ભલે ચાર દિશાએથી તેજના ઓધ વરસી રહે, પશ્ચિમ દિશાએથી આપણા દેશ તરફ ભલેને પ્રકાશનાં પૂર વહેવા લાગે-તેથી આપણે કંઈ ડરવાનું પ્રયોજન નથી. જે નિર્બળ છે, દૂષિત થએલું છે, તે નાશ થવાને સરજાયેલું છે. આપણું પોતાનું તેવું કેટલુંક નાશ પામે તેથી આપણને નુકશાન નથી. જે બળવાન છે, જીવનપ્રદ છે, તેજ અવિનાશી છે. તેનો નાશ કોઈ કાળે પણ થનાર નથી.

સનાતન હિમરાશીના મુકુટથી જેના શિખરે શણગારાયાં છે એવા હિમાલય પર્વતમાંથી ગર્જના કરતા, ઉજળતા હજારો જળધોધ વહે છે, અસંખ્ય બરફની નદીઓ ઉત્પન્ન થાય છે, નાનાં મોટાં અસંખ્ય ઝરણાંઓ અને વહેણાંઓ ચારે દિશાએ દોડવા માંડે છે અને તે બધાં એકત્ર થઇને જાણીને એક મહાન સમુદાય બને છે, અને તે દેવગંગા મંદાકિની રૂપે પ્રચંડ વેગથી મહાસાગર તરફ ધસી જાય છે; તેવીજ રીતે અસંખ્ય સાદુપુરુષોના હૃદયમાંથી અને જુદા જુદા દેશોમાં ઉત્પન્ન થએલા બુદ્ધિસંપન્ન મહાપુરુષોના મગજમાંથી ઉત્પન્ન થએલા

વર્તમાન હિંદુસ્તાનને લગતો મહા પ્રશ્ન અને તેનું નિરાકરણ. ૧૯૧

વિચારો, આદર્શો અને આત્મઅળના પ્રવાહો મનુષ્યની ઉંચા પ્રકારની પ્રવૃત્તિઓનું કેન્દ્રસ્થાન અને કર્મભૂમિ ભરતખંડમાં એકત્ર થયાં છે. અત્યારે આશ્ચર્યકારક સુયોગ પ્રાપ્ત થયો છે. વિજ્ઞાની, આગગાદી, આગબોટ અને છાપખાનાના જમાનામાં જૂદા જૂદા દેશની ભાવનાઓ, પ્રથાઓ, રિવાજો, જાતિના આદર્શો, વિજ્ઞાનીની ઝડપથી દેશમાં બધે ફેલાવા લાગ્યાં છે. દેશમાં અમૃતનાં પૂર દાખલ થવા લાગ્યાં છે; પણ સંભાળજો, સાથે ઝેરની નદીઓ પણ છે. બહારથી ધણું ગ્રહણ કરવા જેવું આવે છે, પણ તેમાં ત્યાગ કરવા જેવાં તત્ત્વો પણ હોય છે. એ ભરતીના વેગને અટકાવવાની તાકાત હિંદુસમાજમાં નથી. તેમણે પ્રથમ પુષ્કળ કોલાહલ કર્યો અને ભારે ઝઘડા મચાવ્યા પણ આરે દિશાએથી જૂદે જૂદે રૂપે પશ્ચિમની જે અસરો આ દેશપર થવા લાગી છે અને તેને પરિણામે પ્રજાની ભાવનામાં જે પરિવર્તન થાય છે અને થશે તેને અટકાવી શકાય એમ છેજ નહિ. સંસ્કારમાંથી (મુસલમાન, ખ્રિસ્તી, અંતજ કે ગમે તે જાતિના માણસને હાથે ચલાવતાં) ગળાઇ આવેલાં નળનાં પાણી, હાડકાંની રાખથી શુદ્ધ કરેલી ખાંડ-લોકો મોટેથી અબડતા જાય છે પણ નિરાંતે ઉપયોગમાં લેતા જાય છે. ધીરે ધીરે આપણા ઘણાજ જૂના અને ઘણાજ વહાલા કરી લીધેલા રિવાજો એક પછી એક ધસાઈને ખરી પડતા જાય છે, અને તેમને જળવવાનું આપણામાં સામર્થ્ય નથી ! પણ સામર્થ્ય શા માટે નથી ? શું સત્ય નિર્બળ છે ? નહિ, નહિ, તેમ નથી, પણ જે સ્તિરિવાજો પાશ્ચાત્ય કેળવણીની અને પાશ્ચાત્ય કાયદાની અસરથી ખરી પડવા લાગ્યા છે તે ખરા આચાર નહિ પણ અનાચાર હોય એમ જુઓ શું અનવાજોગ નથી ?

હુજનહિતાય, જનસુખાય અનેકનાં કલ્યાણ અને સુખને માટે નિઃસ્વાર્થપણે પ્રેમ અને ભક્તિપૂર્વક ઉદ્યોગનપત્ર દરેક સ્વદેશ-વત્સલ અને મહાનુભાવ વિદ્વાનેને આવા પ્રશ્નોની ચર્ચા અને નિરાકરણ કરવાનું નિમંત્રણ કરે છે. કોઈ પણ વ્યક્તિ, સમાજ કે સંપ્રદાય

તરફ દ્રોષ અગર વિરુદ્ધતા રાખ્યા વગર તેમજ કદુ અને અસહ્ય ભાષા કોઇને માટે પણ નજ વાપરવી એવી પ્રતિજ્ઞા લઇને, તે સર્વને પોતાથી જની શકે તેટલી બધી સેવા અર્પણ કરે છે.

ઉદ્ધોગ કરવો એ અમારા અધિકારની વાત છે. પરિણામ પ્રભુને હાથ છે. અમે તેની પ્રાર્થના કરીએ છીએ—“ હે અનંત પરમાત્મા અમને આધ્યાત્મિક જ્ઞાન આપજે. હે અનંત બળશાળી ! અમને બળવાન બનાવજે. હે અનંત વીર્યવાન શક્તિ ! અમને વીર્યવાન કરજે. ”

